

# દાર્શનિક કોશ

( પ્રથમ ખંડ )

સંપાદક,

શ્રી. છોટાલાલ નરસેરામ ભટ્ટ



ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી—અમદાવાદ

મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી ગ્રંથમાળા નં. ૮

# દાર્શનિક કોશ

( પ્રથમ ખંડ )

સંપાદક,  
શ્રી. છોટાલાલ નરભોરામ ભટ્ટ

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,  
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી  
હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ,  
આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી  
પ્રત. ૧૫૦૦

સને ૧૯૩૭  
સંવત ૧૯૯૩

મુદ્રક:—સોમાલાલ મંગળદાસ શાહ  
મુદ્રણાલય:—ધી ગુજરાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ  
મુદ્રણ સ્થાન:—ગાંધીરોડ, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ

કિંમત એક રૂપિયે

## મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી અંથમાળાનો

### ૩૧ પો દ્વા ત

કાઠીઆવાડના તત્ત્વજ્ઞાની મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીની યાદગીરી કાયમ રાખવા સારૂ જુનાગઢમાં એક સ્મારક ફંડ કરવામાં આવ્યું હતું. તે ફંડમાં ભરાયેલા રૂ. ૨૦૦૦) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ટ્રસ્ટમાં સન ૧૮૮૬ ની સાલમાં તે ફંડના સેક્રેટરીઓએ સોંપ્યા હતા, તેની સાડા ત્રણ ટકાની સરકારી ગ્રામીસરી નોંધે સોસાયટીએ લીધેલી છે. તેના વ્યાજમાંથી ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત વગેરે સંસ્કૃત પુસ્તકો ઉપરથી બાપાન્તરરૂપે અથવા અસલ અંથો, તેમજ ઇંગ્રેજી પુસ્તકો ઉપરથી ન્યાય (લોજિક), અર્થશાસ્ત્ર, રસાયણ શાસ્ત્ર, ખગોળ વગેરે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખવાનો ઉદ્દેશ છે તે અન્વયે આજ સુધીમાં સદરહુ ફંડ ખાતેથી પારિતોષિક આપીને નીચેનાં પુસ્તકો રચાવી, “મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી અંથમાળા” તરીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

- (૧) દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા
- (૨) પાતાંજલ યોગદર્શન
- (૩) શ્રી બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરબાબાનુવાદ, પ્રથમ ભાગ
- (૪) “ ” ” ” દ્વિતીય ભાગ
- (૫) મુરોપમાં બુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય
- (૬) એરિસ્ટોટલનું નીતિશાસ્ત્ર
- (૭) અખાકૃત કાવ્યો, ભા. ૧
- (૮) દાર્શનિક કોશ-પ્રથમ ખંડ

અમદાવાદ  
તા ૧૭-૬-૧૯૩૭.

}

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ  
આસિ. સેક્રેટરી

## પ્રસ્તાવના

ભારતવર્ષનાં આસ્તિક તથા નાસ્તિક દર્શનોનો ઉડો, માર્મિક તથા તલસ્પર્શી અભ્યાસ તે તે દર્શનોમાં વપરાયેલા પારિભાષિક શબ્દોના યથાર્થ જ્ઞાન વિના સંભવિત નથી; તેમાં પશુ ન્યાય, વૈશેષિક તથા વેદાન્તના ગ્રન્થો અત્યન્ત ગહન પરિહાર તથા પરિભાષાઓથી વ્યાપ્ત હોવાને અંગે તેમને સમજવા માટે પારિભાષિક શબ્દોનું તથા પરિહાર વગેરેનું જ્ઞાન અપરિહાર્ય છે. બંગાળામાં નદિયા વિદ્યાપીઠમાં ઉદ્દગમ પામેલો નવ્યન્યાય તો એટલી જટિલ પરિભાષાથી પરિષ્કૃત થયો છે કે કોઇ પ્રસિદ્ધ જ્ઞાતા પાસે અવિચ્છિન્ન અધ્યયન કર્યા વિના તેનો બોધ સંભવતો નથી.

અર્વાચીન કાળમાં પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનશાસ્ત્ર વગેરે ઐહલૌકિક સુખની અભિવૃદ્ધિના સાધનરૂપે માનવામાં આવતાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. વ્યાપક સ્વરૂપમાં પ્રસરેલા યંત્રયુગે તત્ત્વજ્ઞાન તરફની જનતાની અભિરુચિને અત્યન્ત શિથિલ બનાવી દીધી છે. દુનિયાના રાજકીય વાતાવરણે વિષમ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે અને દ્રવ્ય પ્રમળશક્તિના અપૂર્વ સાધન તરીકે ગણાવા માંડ્યું છે. મનુષ્ય જીવન એટલું યન્ત્રમય થઇ ગયું છે કે નિર્વાહની મારામારીમાં તથા દ્રવ્યોપાર્જન માટે સતત દોડધામમાં ગંભીર ચિન્તન કે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાનો યથાશેઠ્ય અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી. ન્યારે આવી પરિસ્થિતિ છે ત્યારે જે પ્રગ્નમાં દરિદ્રતા પ્રવર્તતી હોય તેની દશાનું તો કહેવું જ શું? આમ છતાં ભક્તિપ્રધાન તથા જ્ઞાનપિસાસુ ભારતવર્ષમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રવાહ અત્યન્ત શિથિલ થયો હોવા છતાં સતત વહા કરે છે તથા ધણીખરી જનતાને તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની ઉત્કંઠા હોવા છતાં તેને સમજવાનાં સરળ સાધનોને અભાવે નિરાશ થવું પડે છે. આધુનિક સમયનાં લક્ષણો જોતાં, તત્ત્વજ્ઞાનને જો વહેતું અને પ્રાણવાન રાખવું હોય તો તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકોને અતિશય સરળ ભાષામાં અને બની શકે ત્યાં સુધી ભિન્ન ભિન્ન પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં પણ રચવાં પડે છે. આવી જાતનો પ્રયાસ યુરોપમાં વ્યાપક રીતે થતો જોવામાં આવે છે અને ત્યાંના ઘણા દેશોમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો સરળ ભાષામાં અને સુગમ શૈલીમાં પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે.

પ્રસ્તુત દર્શનકોશ ઉપર દર્શાવેલા પ્રયાસોના જેવોજ અત્યન્ત પ્રશંસનીય પ્રયત્ન છે. દર્શનશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોનું 'કુંકું' પણ આવશ્યક સ્થળે દર્શાવેલો સંપૂર્ણ એવું ગુર્જરગિરામાં હૃદયંગમ વ્યાખ્યાન કરી આ ગ્રન્થના વિદ્વાન કર્તાએ ગુર્જરભાષામાં વર્ષોથી સેવાયેલી ખોટ પૂરી પાડી છે, જેથી અખિલ ગુજરાત તેમનું ઋણી છે. આ કોશની નોંધના લાયક વિશિષ્ટતા તો એ છે કે કર્તાએ ગદ્યમાં ગદ્ય શબ્દોની સમખ્યાતિ અતિ

૪

સરળ જાણમાં સાધારણ બુદ્ધિનો મનુષ્ય સમજી શકે તેવી રીતે આપી છે. આનું મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આ કોશના પ્રણેતા ઉત્તમ શિક્ષક, અપૂર્વ કવિ, તલસ્પર્શી સાક્ષર, ઉંડા વિવેચક તથા મહાન દાર્શનિક પંડિત છે. દર્શનકોશ શ્રીયુત છોટાલાલ નરસેરામ કવિની પરિપૂર્ણ વિદ્વત્તાના પરમ પરિપાકની પુનીત પ્રસાદી છે, કારણ કે આ કોશ તેઓ-શ્રીએ લગભગ પંચાશી વર્ષની વયે શાસ્ત્રોનું મંથન કરી મનનપૂર્ણ રીતિથી રચ્યો છે. આ કોશમાં દર્શનશાસ્ત્રના સર્વ પારિભાષિક શબ્દોનો સમાવેશ કર્યો નથી પણ શાસ્ત્રાધ્યયનમાં ઉપયોગી એવા સર્વ મુખ્ય મુખ્ય શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો છે. ન્યાં ન્યાં જરૂર જણાઈ ત્યાં ત્યાં એક એક શબ્દની ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તકોમાં તથા દર્શનોમાં દૃષ્ટિગોચર થતી વ્યાખ્યાઓ આપી છે જેથી તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની સુગમતા પડે અથવા અમુક શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનારને અમુક શબ્દનું તે શાસ્ત્ર શી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે તેની પણ સ્પષ્ટ સમજણ પડે. ‘જાતિ’ શબ્દની અથવા ‘ઉપાધિ’ શબ્દની વ્યાખ્યા વાંચી જોનારને કર્તાના આવા સુંદર પરિશ્રમનો પરિચય થશે. આમ છતાં શબ્દોની સર્વ પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ આ કોશમાં ઉપલબ્ધ થશે નહિ કારણ કે તેવો સંગ્રહ કરવાને ઘણો વ્યક્તિઓની એકત્ર સહાય, ઘણો સમય તથા દર્શનશાસ્ત્રોના સર્વ પુસ્તકોનું સમગ્ર પર્ચોક્ષિયન આવશ્યક હોવાથી તે કાર્ય અતિ દુષ્કર છે. મુખ્યત્વે આ કોશ કર્તાના પોતાના વિસ્તૃત ત્રાંચનમાંથી તારવી કઢાડેલા પ્રસિદ્ધ અને શાસ્ત્રાધ્યયનમાં ઉપયોગી એવા શબ્દોનો સંગ્રહ છે. આશા છે કે વિદ્યારસિક, સહૃદય ગુર્જર જનતા આ ગ્રંથને સહર્ષ વધાવી ક્ષેશે અને દર્શનશાસ્ત્રનું પુનરુત્થાન સાધી, તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રકાશ દિગ્દિગ્મંતમાં પ્રસારી ગુર્જરભૂમિમાં ગીર્વાણભારતીને પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત કરશે.

પ્રસ્તાવનાની સમાપ્તિ કરતાં પહેલાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સેક્રેટરી શ્રીયુત હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ જેમના સૌજન્યથી આ ગ્રંથ પ્રકાશ પામ્યો છે તેમનો કર્તા તરફથી હાર્દિક આભાર માની હું વિરમું છું.

અનુપરામ ગોવિન્દરામ ભટ્ટ

# દાર્શનિક કોશ

અ

**અકસ્માત્વમ્**—કારણાનધીનત્વમ્ ।—જે કાર્યને બનવાને માટે કારણની અપેક્ષા ન હોય તે કાર્ય ‘કારણાનધીન’ કહેવાય; કારણાનધીનપણું તે અકસ્માત્વપણું. માયા, સ્વપ્ન, મનોરથ, ઇત્યાદિમાં ‘અકસ્માત્વ’ રહેલું છે. ૨. અનિશ્ચિતકારણકત્વમ્ । જેના કારણનો નિશ્ચય થઈ ન શક્યો હોત તે.

**અકૃતાભ્યાગમઃ**—પૂર્વે નહિ સંપાદન કરેલા ધર્મ કે અધર્મના સુખદુઃખરૂપ ફળની જે પ્રાપ્તિ તે.

**અકૃતોપાસ્તિઃ**—આત્મસાક્ષાત્કાર થતાં પહેલાં જેણે સચળશ્રદ્ધની સાક્ષાત્કાર થતાં સુધી ઉપાસના નથી કરી એવો જ્ઞાની પુરૂષ.

**અકરત્વમ્**—મૃદુત્વમ્ । વૃથાપૂર્વપક્ષાદિ કરનારા શિષ્યાદિને પણ કડોર વચન કહી સિવાય બોધ કરવાપણું.

**અલ્પજ્ઞત્વમ્**—સજાતીયવિજાતીયસ્વગતભેદજ્ઞાન્યત્વમ્ । સગતીય, વિગતીય, અને સ્વગત, એવા ત્રણ પ્રકારના ભેદથી રહિતપણું. (સગતીયાદિ શબ્દોનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.) ૨. તત્પ્રાપ્તિપદિકાર્યત્વમલ્પજ્ઞત્વમ્ । એટલે તેજ એક વસ્તુ માત્ર બતાવનારો જે અર્થ તે અખંડાર્થ કહેવાય. જેમ, પ્રજ્ઞપ્રકાશશબ્દઃ (ઉત્તમ પ્રકાશવાચો યદ્ર.) એમાંના ઉત્તમ તથા પ્રકાશ શબ્દો ફક્ત ચન્દ્રરૂપ વસ્તુ માત્રનો જ બોધ કરે છે. તેમ ‘સત્યજ્ઞાનાનંદ’ શબ્દો પણ શ્રદ્ધવસ્તુનો જ બોધ કરે છે. માટે તે શબ્દોમાં અખંડત્વ છે, અને શ્રદ્ધમાં ‘અખંડાર્થત્વ’ છે. અર્થાત્ સત્યજ્ઞાનાનંદ એ ભિન્ન શબ્દો ન હોઈને એક પ્રાતિપદિકરૂપ શબ્દ છે. ૩. સંસર્ગાનવગ્રાહિત્યાર્થજ્ઞાનજનકત્વમ્ । (તાદાત્મ્ય સંબંધ વિનાના બીજા

સંબંધોને સંસર્ગ કહે છે.) સંસર્ગરહિત યથાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાપણું તે અખંડત્વ. (વે. પ.)

**અલ્પજ્ઞાત્યત્વમ્**—અપર્યાયનેકશબ્દપ્રકારાત્વે સતિ અવિશિષ્ટત્વમ્ ।—પર્યાયરૂપ ન હોય એવા અનેક શબ્દોવડે જે વસ્તુ પ્રકાશિત હોય (એટલે જણાવાતી હોય), તથા વિશિષ્ટ ભાવથી રહિત હોય (એટલે વિશેષણથી વિશેષિત ન હોય) તે વસ્તુને અખંડાર્થવાળી કહે છે; અર્થાત્ તે વસ્તુમાં અખંડાર્થત્વ રહેલું છે. (એક અર્થના અનેક શબ્દોને પર્યાય કહે છે. જેમ-ધટ, કુંભ, કલશ, ઈં. ) ઉદાહરણ—“સત્યજ્ઞાનાનંદ પ્રજ્ઞ” એમાં સત્યાદિ ત્રણ શબ્દો ધટ, કુંભ, વગેરેની પેઠે પર્યાયરૂપ નથી પણ અપર્યાય છે; તેમ સત્યાદિ શબ્દો અનેક પણ છે; વળી જેમ નીલેત્વલં (કાળું કમળ) શબ્દમાં ઉત્પલ જેમ નીલ વિશેષણથી વિશિષ્ટ છે તેમ સત્યાદિ શબ્દો શ્રદ્ધના વિશેષણરૂપ પણ નથી, માટે સત્યાદિ શબ્દો વડે જણાવાતા શ્રદ્ધમાં અખંડાર્થત્વ છે (કલ્પતરુ). ૨. અપર્યાયશબ્દાનાં સંસર્ગાગચરપ્રમિતિજનકત્વમલ્પજ્ઞાત્યત્વમ્ । પર્યાયરૂપ ન હોય એવા શબ્દોવડે સંસર્ગ સંબંધ રહિત પ્રમાણાનનું ઉત્પન્ન થવાપણું તે અખંડાર્થત્વ છે. (ચિત્સુક્તી).

**અલ્પજ્ઞોપાધિઃ**—અનિર્વચનીયો ધર્મઃ અલ્પજ્ઞોપાધિઃ । જે ધર્મનું કોઈ પ્રકારે નિર્વચન હોઈ શકે નહિ તે ધર્મ અખંડોપાધિ કહેવાય છે; જેમ-પ્રતિયોગિત્વ, અનુયોગિત્વ, આદિક ધર્મો અખંડોપાધિ કહેવાય છે. તે અખંડોપાધિ ધર્મ દ્રવ્યાદિ સપ્ત પદાર્થોથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) જ હોય છે. અર્થાત્ તે દ્રવ્યાદિમાં અત્યર્જીત હોતો નથી. (ન્યા પ્ર.)

( ૨ )

**અચ્યાતિ:**—( મીમાંસકને મતે ) છીપમાં ફરં રજતમ્ (આ રૂપું છે) એ જ્ઞાન યથાર્થ જ છે, કેમકે કોઈ જ્ઞાન અથવાર્થ હોતું નથી. જેમ ઉપલા ઉદાહરણમાં ફરં (આ) અંશ તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અને રજતં (રૂપું) એ જ્ઞાન તો પૂર્વે જોયેલા રૂપાની સ્મૃતિરૂપ છે. માત્ર જોનાર આ એ જ્ઞાનનો ભેદ સમજી શકતો નથી તેથી તેને ‘આ રૂપું છે’ એવું ભેદાગ્રહ જ્ઞાન (અન્ને જ્ઞાનમાં તફાવત છે તે ન સમજવાથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન) ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં ભ્રમજ્ઞાન જેવું કોઈ નથી. અર્થાત્ હ્યાતેતમાવ એવાચ્યાતિ: (અચ્યાતિનો અભાવ એજ અઅચ્યાતિ) એવો અર્થ કરવો. (પ્રભાકર.) ૨. સ્વરૂપતો વિષયતથા-ગૃહીતમેદનૈકજ્ઞાનમ્ । જે પદાર્થોના સ્વરૂપજ્ઞાનમાં ભેદ છતાં ભેદગ્રહણ કરવામાં ન આવે, તથા જે જ્ઞાનના વિષયો ભિન્ન છતાં તે એકજ છે એમ સમજવામાં આવે, તે અઅચ્યાતિ. જેમ છીપ અને રૂપું સ્વરૂપથી ભિન્ન છતાં તે ભેદ સમજતો નથી, તેમ જ્ઞાનનો વિષય ભિન્ન થતાં એક રૂપજ્ઞ માલમ પડે છે, ત્યાં ‘અઅચ્યાતિ’ જાણવી. (ન્યાય, મઠ.)

**અગ્નિહોત્રમ્**—અગ્નિધારણ કરીને તેમાં સાંજ સવાર હોમ કરેશો તે.

**અગ્ને પ્રકૃતયઃ પંચ**—હૃત્પિન્નમ્ તથાલસ્યં સજ્ઞોડમેવંચ કીર્તિતાઃ ।—રૂપ, તરસ, નિદ્રા, આળસ અને સંગ, એ પાંચ અગ્નિની પ્રકૃતિઓ છે.

**અગ્રહણમ્**—અપ્રત્યક્ષ. સમજી ન શકાવું તે.

**અઘટકત્વમ્**—તદ્વિષયત્વાવ્યાપકવિષયતા-વત્ત્વમ્ । કોઈ પદાર્થના વિષયત્વમાં અવ્યાપક એવી જ વિષયતા, તે વાળા હોવાપણું. જેમ-ઘટ વિષયત્વમાં અવ્યાપકવિષયતાવત્ત્વ ગદં-ભત્ત્વનું છે, માટે ગદંભત્ત્વમાં ઘટનું અઘટ-કત્વ રહ્યું છે.

**અઘાતિકર્મપ્રકારઃ**—(જન મતે) અઘાતિ કર્મ ચાર પ્રકારનું છે. (૧) વેદનીય, (૨) નામિક, (૩) ગોત્રિક, (૪) આયુષ્ક. એ

ચારે પ્રકારનાં કર્મ શ્રેયનું હનન કરતાં નથી માટે તે અઘાતિકર્મ કહેવાય છે.

**અઙ્ગ-અંગી** (પ્રધાન કર્મ) ના સમીપમાંજ જે પદાર્થ કોઈ ફળ સિવાય કર્તવ્યતારૂપે શ્રવણ કરવામાં આવે છે તે, એનેજ ‘શેષ’ તેમ ‘સહકારી’ પણ કહે છે. ઉદાહરણ, દર્શ-પૂર્ણમાસ એ અંગી છે અને પ્રયાજ એ તેનું અંગ છે, અને તેની (દર્શપૂર્ણમાસની) સમીપમાં કહ્યું છે, તેમજ દર્શપૂર્ણમાસથી તેનું ભિન્ન ફળ કહેલું નથી માટે પ્રયાજ એ અંગ છે. ૨. તદીયપ્રધાનફલજનકવ્યાપાર-જનકત્વે સતિ તદીયપ્રધાનફલજનકત્વમ્ । વેદમાં યજ્ઞાદિ કર્મોમાં કેટલાંક પ્રધાનકર્મ હોય છે અને કેટલાંક એ પ્રધાનનાં અંગભૂત કર્મ હોય છે. ‘જેમ દર્શપૂર્ણમાસ યાગમાં ‘પ્રયાજ’ એ અંગભૂત કર્મ છે. અંગભૂત કર્મો પોતાના પ્રધાન કર્મોના જે ફલજનક વ્યાપાર છે તેમાં સહાય કરે છે; એમ છતાં અંગભૂતકર્મો એકલાં કરવામાં આવે તો તેથી પ્રધાન કર્મનું ફળ ઉત્પન્ન થતું નથી. અર્થાત્ જે કર્મનું પોતાનું કોઈ ફળ નથી પણ પ્રધાન કર્મનું ફલ ઉત્પન્ન કરી આપે છે તે અંગ કહેવાય છે.

૩. વેદના અર્થનું જ્ઞાન થવામાં ઉપયોગી જે છ ગ્રંથો છે, તેમાંના દરેકને પણ અંગ કહે છે, એ છ ગ્રંથો:—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, હંદસૂ અને જ્યોતિષ, એ નામના છે.

**અઙ્ગસમાધિ:**—કર્તા, કર્મ, કરણ, એ ત્રિપુટીના અનુસંધાન સહિત સમગ્રતીય વૃત્તિ-ઓનો બ્રહ્માકાર પ્રવાહ તે. એને સવિકલ્પ સમાધિ પણ કહે છે,

**અઙ્ગી**—જે પદાર્થ (અથવા કર્મ) સાક્ષાત્ ફળના સાધન રૂપે શ્રુતિમાં કહેલો હોય તે. એને જ ‘શેષી’ અથવા ‘પ્રધાન’ પણ કહે છે.

**અચેતન:**—‘અજ્ઞાન’થી આરંભીને તમામ જડસમૂહ, ચેતનથી ભિન્ન સર્વ પદાર્થ માત્ર.

**અજન્યજ્ઞાનમ્**—જ્ઞાન ‘જન્ય’ અને અજન્ય’ એમ બે પ્રકારનું છે: તેમાંથી પરાક્ષ

( ૩ )

અને અપરોક્ષ જ્ઞાન એ જન્યજ્ઞાન છે; અને શુદ્ધઅક્ષરૂપ જ્ઞાન એ અજન્યજ્ઞાન છે.

**અજન્યસુખમ**—‘જન્યસુખ’ અને ‘અજન્યસુખ’ એવા સુખના બે પ્રકાર છે: તેમાંથી અતઃકરણીની વૃત્તિજન્ય સુખ તે જન્યસુખ કહેવાય છે; અને અક્ષરસુખ તે અજન્યસુખ કહેવાય છે.

**અજહતલક્ષણા**—લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપેણ લક્ષ્ય-શક્યોભયબોધપ્રયોજિકા લક્ષણા અજહતલક્ષણા લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપે, લક્ષ્ય અને શક્ય બન્નેના ભોધની હેતુ જે લક્ષણા, તે અજહતલક્ષણા કહેવાય છે. જેમ-કોઈ માણસે ભોજન માટે રાખેલા દહીંનું કાગડાં, ખિલાડાં, વગેરે પ્રાણી-આથી રક્ષણ કરવા માટે એક છોકરાને કહ્યું કે ‘કાગડાઓથી દહીંનું રક્ષણ કર.’ એ વચન સાંભળીને તે છોકરો કાક (કાગડો) પદની દહીંને બગાડનારાં તમામ પ્રાણીઓમાં લક્ષણા કરે છે. એવાં પ્રાણીઓ, કાગડા, ખિલાડાં, કૂતરાં, વગેરે છે. એવાં દહીં બગાડનારાં કાગડા, ખિલાડાં, વગેરે લક્ષ્યો વિષે જે ‘કાક’ પદની લક્ષ્યતા રહે છે. તે લક્ષ્યતાનો અવચ્છેદક દધિ-ઉપધાતકત્વ (દહીં બગાડવાપણા રૂપ) ધર્મ છે. એ દધિ ઉપ-ધાતકત્વરૂપ લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપે કરીને કાક, ખિલાડ, શ્વાન, વગેરે સર્વ શક્ય અને લક્ષ્ય પદાર્થોનો ભોધ તે છોકરાને કાકપદની લક્ષણાથી થાય છે. માટે કાકપદની દધિ-ઉપધાતક વિષે લક્ષણા તે અજહત લક્ષણા કહેવાય છે. (ન્યા. પ્ર.)

તેમજ છત્રિણો ગચ્છન્તિ—(છતરીવાળા ગય છે) એમાં પણ એકસાથેવાહી (એક ટોળામાં જનારા) પુરૂષોમાં છત્રી (છતરીવાળો) પદની લક્ષણા થાય છે. એ લક્ષણાને છત્રી-વાળા તથા છત્રી વગરના બધા પુરૂષોનો ભોધ થાય છે, માટે એ પણ અજહત લક્ષણા છે.

૨. શક્યાર્થપરિત્યાગેન તત્સંબંધ્યર્થાન્તરે વૃત્તિઃ—પદના શક્ય અર્થનો પરિત્યાગ કર્યા

વિના તે શક્ય અર્થનો સંબંધવાળા પદાર્થમાં તે પદની જે લક્ષણાવૃત્તિ તે ‘અજહત લક્ષણા’ કહેવાય છે. જેમ ‘માળા ગાછ ઉઠ્યા’ એમાં ‘માળા’ શબ્દનો શક્ય અર્થ જડ માળો (માંચડો) છે. તે અર્થનો ત્યાગ ન કરતાં માળાના સંબંધવાળા તે ઉપર બેઠેલા માણસ છે તેમાં લક્ષણા કરવી તે ‘અજહત લક્ષણા’ છે.

**અજિહ્વાદિમિશ્રુષ્ટકમ્**—અજિહ્વઃ ષઠ્ઠકઃ પઞ્ચરુન્ધો બધિર એવ ચ । મુગધત્તે સુવિજ્ઞેથા ષ્ઠ્ મૂસોમિશ્રુપુજ્ઞવાઃ ॥૧૧॥—અજિહ્વ (જીભ વગરનો) પંદ, પાંગળો, આંધળો, બહેરો અને મૂઠ, એ છ પ્રકારના ભિન્ન (સંન્યાસી) શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. (અર્થ તે તે શબ્દોમાં બેવા.)

**અજિહ્વોમિશ્રુઃ**—દ્વદમિષ્ટમિદં નેતિ યોઽધન્ન-પિ ન સજ્જતે । હિતં સત્ત્વં મિતં વક્તિ તમ-જિહ્વં પ્રવશતે ॥—જે સંન્યાસી ભોજન કરતો છતાં આ ઈષ્ટ છે અને આ અનિષ્ટ છે, એવી આસક્તિ રાખતો નથી; તથા હિતકર, સત્ય અને શોડ્ધ બોલે છે તે અજિહ્વ (જીભ વગરનો) સંન્યાસી કહેવાય છે.

**અજીવઃ**—(જૈનમતે) ભોગ્ય પદાર્થો, એ અજીવ પદાર્થોમાંજ આશ્રવ, સંવર, નિવર, બંધ અને મોક્ષ, એ પાંચ પદાર્થોનો અંત-ભાવ થાય છે.

**અજ્ઞાતત્વમ્**—ગુરુસુખથી શાસ્ત્રાધ્યયન જેણે કર્યું નથી તે અજ્ઞ; અજ્ઞનો ભાવ અજ્ઞપણું. ૨. આત્મજ્ઞાન શક્યત્વ.

**અજ્ઞાતત્વમ્**—પ્રમાણજન્યજ્ઞાનાવિષયત્વમ્ । જે પદાર્થ પ્રમાણજન્યજ્ઞાનનો અવિષય હોય તે અજ્ઞાત કહેવાય છે. (અર્થાત્ અજ્ઞાતપણું)

૨. અજ્ઞાનાશ્રયાજ્ઞાનાવિષયત્વમ્ ।—અજ્ઞાન જેનો આશ્રય છે એવો અજ્ઞાનનો વિષય અજ્ઞાત; એવું અજ્ઞાતપણું તે અજ્ઞાતત્વ.

**અજ્ઞાતસત્ત્વ**—જ્ઞાન તથા પહેલાંના કાગમાં વિષયની જે સત્તા તે. જેમ-જીવ અને અક્ષરની



( ૪ )

એકતાનું જ્ઞાન થયા પહેલાં પણ તે એકતા તો હતીજ, માટે એ અજ્ઞાતસત્તા છે.

**અજ્ઞાનમ્**—કાર્યમાત્રોપાદાનત્વે સદસદ્ધ્યા-મનિર્વચનીયત્વમ્ । કાર્યમાત્રનું જે ઉપાદાન હોઇને સત્ અને અસત્ શબ્દથી કહી શકાય નહિ એવું. (વેદાન્ત-તત્ત્વ-વિવેક.)

૨. અનાદિ-ભાવ-રૂપત્વે સતિ વિજ્ઞાનનિરા-સ્યમ્ । અનાદિ ભાવરૂપ હોઇને જેનો વિજ્ઞાન વડે નિરાસ થઈ શકે છે તે અજ્ઞાન કહેવાય છે. (કેટલાક ‘જ્ઞાનનો અભાવ તે અજ્ઞાન’ એમ કહે છે, પણ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં તેને અભાવરૂપ ન માનતાં ભાવરૂપ માન્યું છે. (તત્ત્વદીપિકા.)

૩. મિથ્યાત્વે સતિ સાક્ષાજ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમ-જ્ઞાનમ્ । જે મિથ્યા હોઇને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થવાથી નિવૃત્ત થાય છે તે અજ્ઞાન.

૪. અનાયુપાદાનત્વે સતિ મિથ્યાત્વમ્ ।—જે અનાદિ ઉપાદાનરૂપ હોઇને મિથ્યા હોય તે અજ્ઞાન. (ભાષ્ય રત્નપ્રભા)

૫. સદ્સાદ્વિલક્ષણમજ્ઞાનમ્—જે સત્ય પદ્ધ-ર્થથી અને અસત્ય પદ્ધર્થથી વિલક્ષણ હોય તે અજ્ઞાન. અજ્ઞાન સત્ય નથી કેમકે તેનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે; તેમ તે અસત્ય પણ નથી, કેમકે ‘હું બ્રહ્મને બોલુ તો નથી’ એવો અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. માટે એને ‘અગિવચનીય’ પણ કહે છે.

૬. સદ્વિલક્ષણમનાવિજ્ઞાનનિવર્ત્યમજ્ઞાનમ્ ।—સત્ વસ્તુથી વિલક્ષણ, અનાદિ, તથા જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય એવો પદ્ધર્થ તે અજ્ઞાન. ‘અસત્’ એ કાંઈ વસ્તુજ નથી માટે ‘અસત્થી વિલ-ક્ષણ’ એમ આ લક્ષણમાં કહ્યું નથી. એનેજ મૂલ પ્રકૃતિ, પ્રલયાવસ્થા, અવ્યક્ત, અચ્ચાકૃત, અક્ષર (જ્ઞાન વિના નાશ પામતું નથી માટે) અવિદ્યા, તમ, વગેરે કહે છે,

૭. અનાદ્યુપાદાનં જ્ઞાનનિવર્ત્યમજ્ઞાનમ્ ।—અનાદિ ઉપાદાનરૂપ અને જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય તેનું નામ અજ્ઞાન. (‘ઉપાદાન’) શબ્દથી અહીં પરિણામી ઉપાદાન સમાજવું.)

૮. પરિપદા વિજ્ઞાતસ્ય વાદિના ત્રિરમિહિ-તસ્યાપિ વાક્યાર્થસ્યલોભોઽજ્ઞાનમ્ ।—પરિપદ-માંના પુરૂષે બાણેશ્વરો તથા વાદીએ ત્રણ વાર કથન કરેલો એવો જે વાક્યાર્થ છે, તે વાક્યાર્થનો લોભ ન થવો તેને ‘અજ્ઞાન’ કહે છે. (એ એક નિગ્રહસ્થાન છે.)

**અજ્ઞાનપ્રકારૌ**—અજ્ઞાનના બે પ્રકાર છે: (૧) સમાષ્ટ અજ્ઞાન અને (૨) વ્યપ્તિ અજ્ઞાન.

**અજ્ઞાનભૂમિસસકમ્**—બીજજાગ્રત્તથા જાગ્રન્મહાજાગ્રત્તથૈવ ચ । જાગ્રત્સ્વપ્નસ્તથા સ્વપ્નઃ સ્વપ્રજાગ્રત્સુષુપ્તિકૈ । एवं મેદાત્સમારવ્યાતા સત્તા-જ્ઞાનસ્ય ભૂમયઃ ॥—અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓ છે: (૧) બીજજાગ્રત્, (૨) જાગ્રત્, (૩) મહાજાગ્રત્, (૪) સ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્રજાગ્રત્ અને (૬) સુષુપ્તિ, (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં બેવાં.)

**અજ્ઞાનશક્તી**—અજ્ઞાનની બે શક્તિઓ છે: (૧) જ્ઞાનશક્તિ અને (૨) ક્રિયા શક્તિ. વળી (૧) વિશેષ અને (૨) આવરણ એવી પણ બે અજ્ઞાનની શક્તિઓ છે.

**અજ્ઞાનાવસ્થાસસકમ્**—અજ્ઞાનાવૃત્તિ વિશેષ-દ્વિવિધજ્ઞાનનૃસયઃ । દુઃસ્વહાનિશ્ચ સતૈતા અવસ્થાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥૧૧॥ અજ્ઞાનની સાત અવસ્થાઓ છે:—(૧) અજ્ઞાન, (૨) આવરણ, (૩) વિશેષ, (૪) પરોક્ષપાન, (૫) અપરોક્ષ-જ્ઞાન, (૬) તૃપ્તિ, અને (૭) દુઃખહાનિ. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં બેવાં.)

**અણુત્વમ્**—સૂક્ષ્મપદાર્થત્વે સત્યારમ્ભકત્વમ્ । જે પદાર્થ સૂક્ષ્મ હોઇને, બીજ પદાર્થનો આરંભ કરનારો થાય છે અને તેને ‘અણુ’ કહે છે. અણુનો ભાવ તે અણુત્વ.

**અણુજઃ**—(શરીરમ્)—સ્ત્રીબાલીના શરી-રથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલું જે ઘડું હોય છે, તે ઘડામાંથી જે શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, તે અંડજ કહેવાય છે. પક્ષી, સર્પ, ગરોળી, વગે-રેનાં શરીર અંડજ હોય છે.

( ૫ )

**અતલાદિસત્કમ્**—અતલં વિતલં સુતલં તલ્લતલં કિલ રસાતલં ચૈવ । પાતાલસત્કમિદં મહાતલં ચાપિ પાતાલમ્ ॥૧॥ અતલ વગેરે સાત ભેદ પાતાલના છે. (૧) અતલ, (૨) વિતલ, (૩) સુતલ, (૪) તલાતલ, (૫) રસાતલ, (૬) મહાતલ અને (૭) પાતાલ.

**અતિદેશઃ**—સ્વવિષયસુલ્લઙ્ઘ્યાન્યવિષયે ઉપ-દેશઃ ।—પોતાના વિષયનું અતિક્રમણ કરીને બીજા વિષયનો ઉપદેશ.

**અતિપ્રસન્નઃ**—યસ્ય બોધો યત્રમિમતસ્ત-દન્યસ્યાપિ બોધપ્રસન્નઃ ।—જે સ્થળે જેનો બોધ થયો તેજાએ એમ માનેલું છે, તે સ્થળે તેનાથી અન્યનો પણ બોધ થવાનો પ્રસંગ આવે તે અતિપ્રસંગ કહેવાય.

**અતિવાદ**—નિરર્થક અતિશય ક્ષવારો કરવો તે.

**અતિવ્યાપ્તિ**—લક્ષ્યવૃત્તિસ્વેસત્યલક્ષ્યવૃત્તિત્વમતિ-વ્યાપ્તિઃ ।—જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્ય પદાર્થમાં વર્તે છે અને તે સાથે અલક્ષ્ય પદાર્થમાં પણ વર્તે છે તે અતિ-વ્યાપ્તિ. જેમ કોઈ માણસે ગાયનું લક્ષણ એવું કહ્યું કે “શીંગડાવાળી હોય તે ગાય” ગાયને શીંગડા હોય છે માટે શીંગડાવાળી હોવાપણું (શૂંગિત્વ) લક્ષણ ગાયમાં તો છે, પણ જે ગાય નથી એવી અલક્ષ્ય જે ભેંસ તેમાં પણ તે લક્ષણ લાગુ પડી જાય છે, માટે એ લક્ષણ અતિ-વ્યાપ્તિ દોષવાળું કહેવાય છે.

**અતિવ્યાપ્ત્યાદિદોષત્રયમ્**—લક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ, અવ્યાપ્તિ, અને અસંભવ એવા ત્રણ દોષ ન હોવા જોઈએ. (એ અતિ-વ્યાપ્તિ આદિ દોષોનાં લક્ષણ તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

**અતિશયતાપઃ**—પોતાનાથી અતિશય વૈભવવાળા દેવતાઓને જોઈને જે સ્વર્ગમાં ગયેલાને પરિતાપ થાય છે. તેને ‘અતિશય-તાપ’ કહે છે.

**અતોતત્ત્વમ્**—વર્તમાનધ્વંસપ્રતિયોગિત્વમતો-તત્ત્વમ્ ।—છદાની કાલ વિષે વર્તમાન જે ધ્વંસ છે, તે ધ્વંસનું જે પ્રતિયોગીપણું તેનું નામ અતોતત્ત્વ. જેમ—આ કાળમાં (વર્તમાન કાળમાં) ઘટનો જે ધ્વંસ (નાશ), એ ધ્વંસનો પ્રતિયોગી જે નાશ થનારો ઘટ, તેને વિષે અતોતત્ત્વ રહેલું છે. અર્થાત તે ઘટ ભૂતકાળમાં હતો, એમ કહેવાય છે.

**અતીન્દ્રિયમ્**—લાકિક ઇન્દ્રિયોવડે જેનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી એવું.

**અત્યંતનિવૃત્તિઃ**—કારણસહિતકાર્યનિવૃત્તિઃ । કારણ સહિત કાર્યની નિવૃત્તિ તે. જેમ જગત્તી અત્યંતનિવૃત્તિ એટલે જગત્ અને તેનું કારણ જે અવિદ્યા, એ બન્નેની નિવૃત્તિ.

**અત્યંતાભાવ**—નિત્યઃ સંસર્ગાભાવઽત્યંતાભાવઃ ।—જે અભાવ નિત્ય હોય છે એટલે ઉત્પત્તિ વિનાશથી રહિત હોય છે, તથા સંસર્ગાભાવરૂપ હોય છે એટલે અન્યોન્યા-ભાવથી ભિન્ન અભાવરૂપ હોય છે, તે અભાવ અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. અર્થાત જે વસ્તુ જે અધિકરણમાં કોઈ વખત પણ રહેતી નથી, તે વસ્તુનો સંબંધ કરીને તે અધિકરણમાં અત્યંતાભાવ રહે છે. જેમ વાયુ, આકાશ, વગેરેમાં રૂપ ગુણ કોઈ વખત પણ સમવાય સંબંધે કરીને રહેતો નથી, માટે વાયુ અને આકાશાદિકમાં રૂપ ગુણનો અત્યંતાભાવ રહે છે. એજ પ્રમાણે પૃથ્વીમાત્રમાં રહેનારા ગંધ ગુણનો પૃથ્વી સિવાય જ્વાદિક સર્વ પદાર્થોમાં અત્યંતાભાવ રહે છે; આકાશમાત્રવૃત્તિ શબ્દ ગુણનો આકાશ સિવાય સર્વત્ર અત્યંતા-ભાવ રહે છે; આત્માત્રવૃત્તિ જ્ઞાનાદિ ગુણોનો આત્મા સિવાય સર્વત્ર અત્યંતાભાવ રહે છે; મૃતદ્રવ્યમાત્રવૃત્તિ કર્મનો મૃત્ત દ્રવ્યને છોડીને સર્વત્ર અત્યંતાભાવ રહે છે; અને ભૂતલાદિકમાં ઘટાદિક કદાચિત્ સંયોગ સંબંધથી રહે છે માટે તે સંયોગ સંબંધે કરીને તે ઘટાદિકનો ભૂતલાદિકમાં અત્યંતાભાવ હોતો નથી પણ સામયિકાભાવ હોય છે. એ

( ૬ )

અત્યંતાભાવ ઉત્પત્તિ--વિનાશથી રહિત હોવાથી નિત્ય પણ છે તથા અન્યેન્યાભાવથી ભિન્ન હોવાથી સંસર્ગાભાવરૂપ પણ છે, માટે અત્યંતાભાવનું ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૨. ત્રૈકાલિકસંસર્ગાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકોડ માવઃ—નિત્યસંસર્ગસંબંધવાળા પ્રતિયોગીનો અભાવ. જેમ-જળમાં ગંધ ગુણનો અત્યંતાભાવ છે. એ અભાવનો પ્રતિયોગી ગંધ છે. એ ગંધનો જળ સાથે હંમેશા સંસર્ગ હોતો નથી, માટે ગંધનો જળમાં અત્યંતાભાવ કહેવાય છે.

૩. પોતાના પ્રતિયોગીનો અસમાનાધિકરણ જે અભાવ તે અત્યંતાભાવ. જેમ પૃથ્વી વગેરેમાં ઘટનો અત્યંતાભાવ છે. તે પોતાનો પ્રતિયોગી જે ઘટ તેના અધિકરણથી ભિન્ન અધિકરણમાં રહે છે.

૪. જે વસ્તુ છેજ નહિ, તેનો પણ અત્યંતાભાવ કહેવાય છે. જેમ-વધ્યાપુત્ર, શશશૂંગ, ઇત્યાદિનો અત્યંતાભાવ છે.

**અત્યંતાયોગવ્યવચ્છેદઃ**—જેમ 'નીલ સરોજં ભવત્યેવ' (કાળું કમળ થાય છે જ) એમાં 'એવ' (જ) પદવડે 'કાળું કમળ નથીજ થતું' એ વાતનો નિરાસ કર્યો છે, તે અત્યંતાયોગવ્યવચ્છેદ છે.

**અદૃષ્ટમ્**—વિધિનિષેધજન્યત્વે સત્યતીન્દ્રિયત્વમ્ ।—વિહિત કર્મ કરવાથી ધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી અધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધર્માધર્મ લાકિક છદ્મિયોથી ગમ્ય નથી માટે અતીન્દ્રિય છે. તેથી તે ધર્માધર્મને અદૃષ્ટ કહે છે. એનું બીજું નામ 'અપૂર્વ' છે.

**અદૃષ્ટવિશેષજન્યં (શરીરમ્)**—જે શરીર કેવળ પુણ્યપાપરૂપ અદૃષ્ટવિશેષવડે ઉત્પન્ન થાય છે તે અદૃષ્ટવિશેષજન્ય કહેવાય છે. જેમ, સ્વર્ગમાં રહેલા દેવતાનાં શરીર તથા નરકનાં રહેલા નારકી જીવોનાં શરીર. તેમાં પુણ્યવિશેષસહકૃત પરમાણુઓથી દેવતાનાં અને પાપવિશેષસહકૃત પરમાણુઓથી નારકી જીવોનાં શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે.

**અદ્ભુતઃ**—સિદ્ધસ્ય ધર્મિણો ધર્મ્યન્તરાવયવૈ-યોગઃ ।—સિદ્ધ એવા ધર્મીનો બીજા ધર્મીનો અવયવો સાથે યોગ. ૨. વિસ્મય સ્થાયાભાવથી વ્યક્ત થતા રસનું નામ.

**અદ્વૈતમ્**—સમતીય, વિભતીય, અને સ્વગત ભેદથી રહિત.

**અધર્મઃ**—ભયદયાલજ્ઞાશૂન્યઃ ।—ભય, દયા અને લાજથી રહિત. ૨. (કામશાસ્ત્રમાં) કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો જેને વિચાર ન હોય તે.

**અધર્મઃ**—દુઃસ્વાસાધારણકારણ અધર્મઃ ।—દુઃખનું જે અસાધારણ કારણ તે અધર્મ કહેવાય છે. પ્રાણીઓને જે દુઃખ થાય છે તે અધર્મ વડેજ થાય છે. અધર્મ વિના દુઃખ પ્રાપ્ત થાય નહિ. માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૨. નિષિદ્ધકર્મજન્યનરકજનકચૂત્તિગુણત્વ-વ્યાપ્ત્યજાતિમાનધર્મઃ ।—શ્રુતિ-સ્મૃતિરૂપ શાસ્ત્ર-વડે નિષિદ્ધ જે હિંસાદિક કર્મ છે, તે નિષિદ્ધ કર્મોવડે જે વસ્તુજન્ય હોય છે તથા નરકની જનક હોય છે તે વસ્તુમાં વર્તનારી, તથા ગુણત્વગતિ (સામાન્ય) ની વ્યાપ્ત્ય જે (અધર્મત્વ) જાતિ છે, તે જાતિ (સામાન્ય) વાળો ગુણ તે અધર્મ કહેવાય છે.

૩. વેદાદિનિષિદ્ધકર્મજન્યપાપમ્ ।—વેદાદિએ નિષિદ્ધ ગુણોનાં કર્મ ઉત્પન્ન થયેલું પાપ તે અધર્મ.

૪. બલવદનિષ્ટપ્રયોજકત્વે સતિ વેદ પ્રમાણિતત્વમ્ ।—અત્યંત અનિષ્ટનો હેતુ હોઈને વેદમાં જેનો નિષેધ કરેલો છે તે અધર્મ.

૫. વેદબોધિતાનિષ્ટસાધનતાકમ્ ।—વેદ કહેલું હોઈને જે અનિષ્ટનું સાધન હોય તે અધર્મ. જેમ-હિંસાચુકત અભિચાર કર્યો વેદ કહેલાં છતાં તે અનિષ્ટનાં હેતુ છે માટે તે અધર્મ છે.

**અધર્મપદાર્થ**—(જૈન મતે) જીવની સંસાર વિષે જે સ્થિતિ છે, તે સ્થિતિરૂપ

( ૬ )

હેતુથી જેનું અનુમાન થાય છે તે અધર્મ પદાર્થ છે.

**અધિકમ્**—અધિકહેત્વાદિકથનમધિકમ્ ।—એક હેતુ તથા એક દષ્ટાંત વડે સાધ્યની સિદ્ધિનો સંભવ છતાં જે અધિક હેતુનું તથા અધિક દષ્ટાંતનું કથન, તેને અધિક કહે છે જેમ—પર્વતો વહિમાન્ ધૂમાન્ આલેકાન્ મહાન-સવન્ ચત્વરવત્ ।—આ અનુમાનમાં એક ધૂમ-રૂપ હેતુથી તથા એક મહાનસ ( રસોડું ) રૂપ દષ્ટાંતથી પર્વતમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકે છે; એમ છતાં આશોક ( પ્રકાશ ) રૂપ હેતુનું અને ચત્વર ( આંગણીની ગજો ) રૂપ દષ્ટાંતનું કથન કર્યું છે તે અધિક કહેવાય છે.

**અધિકરણ**—જે કોઈપણ વસ્તુનો આધાર હોય તે અધિકરણ કહેવાય છે.

૨. સાક્ષાત્પરંપરયા વા ક્રિયાશ્રયઃ ।—સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી જે ક્રિયાનો આશ્રય હોય તે.

૩. બોધકવાક્યસંમુદાયઃ ।—બોધ આપ-આપનારાં વાક્યોનો સમુદાય.

૪. વેદાવનારાત્મેકોન્યાયઃ ।—વેદવિચારરૂપ ન્યાય. એ ન્યાયરૂપ વિચાર નીચેનાં પાંચ અંગોનો આધાર છે માટે એ પાંચ અંગવાળું અધિકરણ કહેવાય છે. જેમ—

૫. વિષયસંશયસંગતિપૂર્વપક્ષાસિદ્ધાન્તનિર્ણ-યાત્મકપક્ષાધારત્વમ્ ।—વિષય, સંશય, સંગતિ, પૂર્વપક્ષ, અને સિદ્ધાન્તરૂપ નિર્ણય, એવાં પાંચ અંગનાં આધારરૂપ જે ન્યાય તેને અધિકરણ કહે છે. એ વિષે શ્લોક પણ છે દેઃ—

વિષયો વિશયથૈવ પૂર્વપક્ષસ્તથોત્તરમ્ ।

સજ્જતિચ્છેતિ પક્ષાજ્ઞા શાસ્ત્રેધિકરણં સ્મૃતમ્ ॥૧૧॥  
અર્થ ઉપર કહી તેજ છે.

૬. કર્તૃકર્મદ્વારકકલ વ્યાપારાધારઃ ।—કર્તા અને કર્મદ્વારા ફળ ઉત્પન્ન કરવા માટે

જે વ્યાપાર, તે વ્યાપારના આધારને અધિકરણ કહે છે. જેમ—‘ તપેલીમાં ભાત રાંધે છે. ’ તપેલી આધિકરણ છે.

**અધિકરણસિદ્ધાન્તઃ**—યત્તિદ્ધાવન્યપ્રકરણ-સિદ્ધિઃ સોઽધિકરણસિદ્ધાન્તઃ ।—જેની સિદ્ધિ થવાથી બીજા પ્રકરણની સિદ્ધિ થાય તે અધિકરણ સિદ્ધાન્ત, જેમ—નેત્રવડે જોનારો અને ત્વચાવડે સ્પર્શ અનુભવનારો એકજ છે, એમ સિદ્ધ થયા પછી ‘ દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી જાતા ભિન્ન છે ’ એ પ્રકરણની સિદ્ધિ થાય છે માટે એ અધિકરણ સિદ્ધાન્ત છે.

**અધિકારઃ**—ફલભોક્તૃત્વે સતિ કર્મકર્તૃત્વમ્ । ફળનું ભોક્તાપણું હોઈને જે કર્મનું કર્તાપણું તે

૨. ઉત્તરોત્તરસમ્બન્ધત્વમ્ ।—એક પ્રસંગનો તેની પછીના પ્રસંગ સાથે, તેનો વળી તેની પછીના પ્રસંગ સાથે, એમ ઉત્તર ( પછીના ) સંબંધ બધાં સુધી ચાલે ત્યાં સુધી અધિકાર કહેવાય.

૩. ( ધર્મશાસ્ત્રમાં ) યથેષ્ટં ક્રયવિક્રયાદિ-કર્તૃત્વસમ્પાદકસ્વામિત્વમ્ ।—પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વસ્તુને લેવા વેચવા વગેરેની ક્રિયા વગેરે કરવાનો હક સંપાદન કરી આપનાર ધણીપણું, તે અધિકાર.

૪. અનેકદેહારમ્ભકત્વે સતિ બલવત્પ્રારબ્ધ-કર્મફલત્વમ્ ।—અનેક દેહોનો આરંભ કરનારાં કર્મો છતાં બળવાન એવા પ્રારબ્ધ કર્મનું ફળ તે અધિકાર.

**અધિકારવિધિઃ**—ફલસ્વામ્યબોધકો વિધિઃ—કર્મબાન્ય ફળનું ભોક્તાપણું તે ફલ-સ્વામ્ય કહેવાય; જે વિધિ એવા ફલસ્વામ્યનો બોધ કરે છે તે અધિકારવિધિ.

૨. સેતિકર્તૃવ્યતાકસ્ય કરણસ્ય યાગારેઃ ફલસમ્બન્ધબોધકો વિધિઃ ।—ઇતિકર્તૃવ્યતા સહિત કરણરૂપ યાગનો ફળની સાથે જે સંબંધ છે, તેનો બોધ કરનારો વિધિ. ( ઇતિકર્તૃવ્યતા ઈં શબ્દો જુઓ. )

(૮)

**અધિકારી (અનુબંધ):**—દ્વિવિધ પ્રયોજનપ્રસિક્તિમોઽધિકારી :—શાસ્ત્રનાં પ્રયોજન મુખ્ય અને ગૌણ એવા બેદથી એ પ્રકારનાં હોય છે. એ બંને પ્રકારના પ્રયોજનની કામનાવાળો મનુષ્ય મોક્ષ શાસ્ત્રનો અધિકારી ગણાય છે.

૧. તત્તત્કર્મજન્યફલાર્થિત્વમ્ ।—તે તે કર્મથી ઉત્પન્ન થતાં ફળની ઇચ્છાવાળો.

૨. તત્તત્કર્મકરણ યોગ્યત્વમ્ ।—તે તે કર્મ કરવાની યોગ્યતાવાળો.

૪. મલવિક્ષેપરહિતત્વે સતિ સાધનચતુષ્ટય-સમ્પન્નત્વે સતિ સ્વસ્વરૂપાજ્ઞાનવત્ત્વમ્ ।—જે પુરુષમાં પાપરૂપ મળ અને મનની ચંચળતારૂપ વિક્ષેપ ન હોય; તેમ જે પુરુષ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ વગેરે છ ગુણો અને સુમધુસ્તા એવાં ચાર સાધનથી સંપન્ન હોય; એમ છતાં માત્ર જેનામાં પોતાના (આત્મ) સ્વરૂપનું અજ્ઞાન હોય તે અધિકારી કહેવાય. (વેદાંતમતે)

૫. ક્રાંધપણુ શાસ્ત્ર સમજવાને યોગ્ય હોય તે. જેમ મોક્ષશાસ્ત્ર સમજવાને વિવેકાદિ ચાર સાધનવાળો યોગ્ય ગણાય છે તે તેમાં અધિકારી કહેવાય.

**અધિદૈવતમ્**—મન, ઇન્દ્રિયો, વગેરેની દેવતાઓ. જેમ મન એ અધ્યાત્મ છે, મંત્રવ્ય (મન વડે વિચારવાનું) એ અધિભૂત છે, અને ચંદ્રમા તેનો અધિદેવ છે. (‘અધ્યાત્માદિત્રય’ શબ્દ જુઓ.)

**અધિભૂતમ્**—અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોના વિષયને અધિભૂત કહે છે. જેમ—ચક્ષુ અધ્યાત્મ છે. દ્રશ્ય વિષય અધિભૂત છે, અને સૂર્ય એ અધિદેવ છે. (‘અધ્યાત્માદિત્રય’ શબ્દ જુઓ.)

**અધિષ્ઠાતૃત્વમ્**—સન્નિધાનમાત્રેણ તત્તત્વદાર્થનાં તત્તત્કર્મોસુ નિયન્તૃત્વમ્ ।—માત્ર સમીપમાંજ હોવાપણુને લીધે તે તે પદાર્થોનું તે તે કર્મોમાં જે નિયંત્રણપણું તેને અધિષ્ઠાતૃત્વ કહે છે.

**અધિષ્ઠાનમ્**—યદાધારમારોપ્ય માસતેતત્ ।—

આરોપિત પદાર્થ જે આધાર ઉપર ભાસે છે તે પદાર્થ. જેમ—છીપમાં રૂપ ભાસે છે. તેમાં રૂપ એ આરોપિત (એટલે કલ્પિત કે ભ્રમ-રૂપ) પદાર્થ છે અને તે છીપના આધારે ભાસે છે, માટે છીપ એ રૂપનું અધિષ્ઠાન છે. એ રીતે આયુ નગત આરોપિત હોવાથી તેનો આધાર જે બ્રહ્મ તે નગતનું અધિષ્ઠાન છે.

૨ સત્તાસ્કૃતિપ્રદાનત્વમધિષ્ઠાનત્વમ્ ।—અધિષ્ઠાનની સત્તાથી કલ્પિત પદાર્થ સત્તાવાળો ગણાય છે. કલ્પિત પદાર્થને સત્તાસ્કૃતિ આપવાપણું તે અધિષ્ઠાનત્વ કહેવાય છે.

૩. સવિલાસાજ્ઞાનવિષયત્વમ્ ।—નગતરૂપ પ્રપંચસહિત અજ્ઞાનનો જે વિષય તે અધિષ્ઠાન કહેવાય છે.

**અધોધાવન્યનવસ્થા**—‘અનવસ્થા’ નામે દોષના એ પ્રકાર છે: (૧) અધોધાવન્તી અને (૨) ઉર્ધ્વધાવન્તી. તેમાં અધોધાવન્તી પોતાની પૂર્વ પૂર્વ સ્થિતિના પ્રવાહમાં કોઈ જગાએ વિરામ પામતી નથી. તે જેમ—ઘટ થવામાં કપાલની અપેક્ષા; કપાલ થવામાં કપાલિકાની અપેક્ષા; તેની ઉત્પત્તિમાં તેના અવયવોની અપેક્ષા છે.

**અધ્યયનમ્**—અક્ષરમાત્ર પાઠ ઇતિ વૈદિકાઃ । વૈદિકોને મતે અક્ષરમાત્રનો પાઠ તે અધ્યયન કહેવાય છે.

૨. સાર્થાક્ષરગ્રહણમિતિ મીમાંસકાઃ ।—મીમાંસકોને મતે અર્થ સહિત અક્ષરનું ગ્રહણ તે અધ્યયન.

૩. ગુરુમુલતઃ શાસ્ત્રાર્થજ્ઞાનમધ્યયનમ્ । ગુરૂના મુખથી (ગુરૂની પાસેથી) શાસ્ત્રના અર્થનું જ્ઞાન તે અધ્યયન.

૪. પૂર્વગુરુસંસ્થાચારણત્વે સત્યુત્તરં શિષ્યો-ચારણમિતિ (વેદાન્ત સિદ્ધાન્તલેશઃ) ।—પ્રથમ ગુરૂ બોલે તે સાંભળીને પછી તે પ્રમાણે શિષ્ય બોલે લે અધ્યયન, એમ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત લેશમાં કહ્યું છે

( ૬ )

**અધ્યવસાયમૈથુનમ્**—ભોગ્ય બુદ્ધિથી સ્ત્રીઓની પ્રાપ્તિને જે નિશ્ચય કરવો તે.

**અધ્યસ્તસ્ત્વમ્**—દોષસંપ્રયોગસંસ્કારજન્યત્વમ્ । પ્રમાતાદિગત દોષ, શુક્તિ આદિક સાથે ચક્ષુ આદિકનો સંયોગ, અને રજતાદિકનો ( રૂપ વગેરેનો ) સંસ્કાર, એ ત્રણથી ઉત્પન્ન થવાપણું.

૨. સંપ્રયોગજન્યત્વે સતિ પ્રત્યભિજ્ઞામિન્નત્વે સતિ સંસ્કારજન્યત્વમ્ । ઇન્દ્રિયાદિના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો છતાં પૂર્વાતુલ્યના સ્મરણરૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાથી જે ભિન્ન હોય, અને જે સંસ્કાર માત્રથી ઉપજેલો હોય તે અધ્યાસ કહેવાય છે. એ અધ્યાસ જેના વિષે હોય તે અધ્યસ્ત કહેવાય. જેમ છીંપમાં રૂપનો અધ્યાસ થાય છે, અથવા ખીજ રીતે કહીએ તો છીંપમાં રૂપ અધ્યસ્ત છે. અધ્યસ્તપણું તે અધ્યસ્તત્વ.

**અધ્યાત્મમ્**—આત્માને દેહેન્દ્રિયાદિક ક્ષેત્રજ્ઞ બ્રહ્મવાડિકૃત્ય વર્તમાનમ્ । આત્મા એટલે દેહ, ઈન્દ્રિયાદિ, ક્ષેત્રજ્ઞ, જ્ઞાન, વગેરેના સંબંધથી આત્માનું જે નિરૂપણ તે અધ્યાત્મ ( જ્ઞાન ) કહેવાય છે.

૨. આત્મા એટલે શરીરને અનુલક્ષીને જે કંઈ કહેવામાં આવે તે અધ્યાત્મ, એવો સામાન્ય અર્થ છે.

૩. અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોને પણ કવચિત્ ‘અધ્યાત્મ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે—( જુઓ ‘અધ્યાત્માદિત્રયમ્’ ).

**અધ્યાત્મશાસ્ત્રમ્**—આત્માનમચિકૃત્ય પ્રવૃત્ત શાસ્ત્રમ્ । આત્માનું બ્રહ્મરૂપે કથન કરનાર અર્થાત્ આત્મવિષયક જે શાસ્ત્ર તે.

**અધ્યાત્માદિત્રયમ્**—અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ, એમની ત્રિપુટી. શરીર એટલે દેહ ઇન્દ્રિયો અને ચાર અંતઃકરણ મળીને ચૌદને અધ્યાત્મ કહે છે; એ અધ્યાત્મનો જે વિષય તે અધિભૂત છે; અને તેની દેવતા તે અધિદેવ છે. દરેકનું પોતાનું શરીર અધ્યાત્મ છે, પણ ખીજનું શરીર જોનારની પોતાની

અપેક્ષાએ અધિભૂત છે. ઉપર કહેલી ચૌદ ત્રિપુટીઓ આ પ્રમાણે છે—

- |                                  |                                      |             |
|----------------------------------|--------------------------------------|-------------|
| અધ્યાત્મ.                        | અધિભૂત.                              | અધિદેવ.     |
| ૧ મન.                            | મંતવ્ય—                              | ચંદ્રમા     |
|                                  | ( વિચારનો વિષય )                     |             |
| ૨ બુદ્ધિ.                        | બોદ્ય—                               | બૃહસ્પતિ    |
|                                  | ( જાણવાનો વિષય )                     |             |
| ૩ અહંકાર.                        | અહંકર્તવ્ય—                          | રૂદ્ર.      |
|                                  | ( નાદાત્માભિમાન નો વિષય ) ... }      |             |
| ૪ ચિત્ત.                         | ચેતચિત્વ—                            | ક્ષેત્રજ્ઞ. |
|                                  | ( કલ્પનાનો કે સ્મૃતિ નો વિષય ) ... } |             |
| ૫ શ્રોત્ર.                       | શ્રોતવ્ય—                            | દિશાઓ.      |
|                                  | ( સાંભળવાનો વિષય )                   |             |
| ૬ ત્વક્.                         | સ્પર્શયિતવ્ય—                        | વાયુ.       |
|                                  | ( અડવાનો વિષય )                      |             |
| ૭ ચક્ષુ.                         | દ્રષ્ટવ્ય—                           | સૂર્ય.      |
|                                  | ( જોવાનો વિષય )                      |             |
| ૮ નિર્ઘ્ના.                      | રસાયિતવ્ય—                           | વરુણ.       |
|                                  | ( આખવાનો વિષય )                      |             |
| ૯ નાસિકા.                        | ઘ્રાતવ્ય—                            | અશ્વિનૌ.    |
|                                  | ( સુંઘવાનો વિષય ).                   |             |
| ૧૦ વાક્,                         | વક્તવ્ય—                             | અગ્નિ.      |
|                                  | ( બોલવાનો વિષય )                     |             |
| ૧૧ પાણિ—(હસ્તઇન્દ્રિય) આદાતવ્ય—  | ઇન્દ્ર.                              |             |
|                                  | ( ગ્રહણ કરવાનો વિષય ) ... }          |             |
| ૧૨ પાદ (પગ ઇન્દ્રિય).            | ગંતવ્ય—                              | ઉપેન્દ્ર.   |
|                                  | ( જવાનું સ્થળ )                      |             |
| ૧૩ પાણુ (ગ્રહ ઇન્દ્રિય) વિસૃજ્ય— | મિત્ર કે મૃત્યુ                      |             |
|                                  | ( કાઢી નાંખવાનો વિષય ) ... }         |             |
| ૧૪ ઉપસ્થ.                        | સ્ત્રી આદિ સંબંધ પ્રગપતિ.            |             |
|                                  | આનંદ                                 |             |

**અધ્યારોપઃ**—ચિદાત્મારૂપ વસ્તુમાં અવસ્તુરૂપ જગતનો આરોપ. એનાં ખીજાં લક્ષણો:—

(૧૦)

૧. પરત્ર પૂર્વદષ્ટાવમાસઃ । પૂર્વે જોયેલા પદાર્થનો ખીળ પદાર્થમાં ભાસ થવો તે અધ્યારોપ.

૨. એકાવચ્છેદેન સ્વસંત્યજ્યમાને સ્વાલમ્તા-ભાવવત્યવમાસઃ । જે પદાર્થમાં જે પદાર્થનો અત્યંતાભાવ હોય તે પદાર્થમાં તે પદાર્થનો એકજ પદાર્થ હોય એવો અવભાસ તેનું નામ અધ્યારોપ. જે પદાર્થમાં અવભાસ થાય છે તે આખા પદાર્થમાં અવભાસવાળો ન હોવો જોઈએ; તેમ પહેલાં કે પછી પણ અવભાસ-વાળા પદાર્થનો તેની સાથે સંબંધ ન હોવો જોઈએ. એ બે સરતો હોય તોજ અધ્યારોપ કહેવાય એ ધ્યાનમાં રાખવું.

આ અધ્યારોપ અથવા અધ્યાસ એ પ્રકારનો છે:—(૧) જ્ઞાનાધ્યાસ અને (૨) અર્થાધ્યાસ. વળી (૧) સ્વરૂપાધ્યાસ અને (૨) સંસર્ગાધ્યાસ એવા પણ અધ્યાસના બે ભેદ છે. વળી (૧) સોપાધિક અને (૨) નિરૂપાધિક એવા પણ અધ્યાસના બે ભેદ છે. (એનેજ સોપાધિક ભ્રમ અને નિરૂપાધિક ભ્રમ કહે છે.) વળી એ સોપાધિક અને નિરૂપાધિક ભ્રમ પણ બાહ્ય અને આંતર એમ બે પ્રકારનો છે. (આ બધા ભેદોનાં લક્ષણ તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૩. વસ્તુવસ્ત્વારોપઃ । વસ્તુમાં અવસ્તુનો આરોપ તે અધ્યારોપ. જેમ, છીંપ એ વસ્તુ છે, તેમાં રૂપનો (અવસ્તુનો) આરોપ એ અધ્યારોપ. તેમજ બ્રહ્મ વસ્તુ છે, તેમાં અવસ્તુરૂપ પ્રપંચનો આરોપ તે પણ અધ્યારોપ. (વિશેષ માટે ‘અધ્યાસ’ શબ્દ જુઓ.)

**અધ્યાસ:**—પરત્ર પૂર્વદષ્ટાવમાસઃ । અન્યમાં અન્યનો અવભાસ તે અધ્યાસ. જે પદાર્થ ભાસે છે તે અવભાસ એવો અર્થ કરીએ તો, છીંપમાં રૂપ ભાસે છે માટે રૂપ એ અવભાસ થયો; માટે એ પદાર્થરૂપ અવભાસ હોવાથી તેને અર્થાધ્યાસ કહે છે. પણ જો પદાર્થનો ભાસ જેના વડે થાય છે તે અવભાસ, એવો

અર્થ કરીએ તો અવભાસનો અર્થ ‘જ્ઞાન’ થવાથી એ જ્ઞાનાધ્યાસ કહેવાય, કેમકે અધ્યાસ-રૂપ જ્ઞાનથી પદાર્થનો ભાસ થાય છે. (પરિભાદિ.)

૧. સ્વાભાવાધિકરણેઽવભાસોઽધ્યાસઃ ।—જે પદાર્થનો અવભાસ થાય છે તેના અભાવરૂપ અધિકરણમાં તે પદાર્થનો અવભાસ તે અધ્યાસ.

૨. અધિષ્ઠાનવિષમસત્તાકાવમાસઃ । અધિકરણની સત્તાથી વિષમ સત્તાવાળો અવભાસ જેમ—છીંપમાં રૂપનો અવભાસ છીંપ એ અધિષ્ઠાન વ્યાવહારિક સત્તાવાળું છે અને તેમાં દેખાતું રૂપ એ પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળું છે, માટે છીંપની અને રૂપની સમાન સત્તા નથી પણ વિષમ સત્તા છે, માટે છીંપમાં રૂપનો અવભાસ એ અધ્યાસ છે.

૪. દોષજન્યત્વે સત્તિ સંસ્કારજન્યત્વમ્ ।—જે નેત્રાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલો હોઈને અંતઃકરણમાં રહેલા સંસ્કારથી જન્મ હોય તે અધ્યાસ.

૫. અધિષ્ઠાનસામાન્યજ્ઞાનજન્યત્વે સત્તિ દોષ-જન્યત્વમ્ । જે અધિષ્ઠાનના સામાન્ય જ્ઞાનથી જન્મ હોઈને નેત્રાદિ દોષથી જન્મ હોય તે અધ્યાસ. જેમ છીંપમાં રૂપ જોનારને પ્રથમ ‘આ’ એવું અધિષ્ઠાનનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે, પછી નેત્રાદિ દોષથી તેને છીંપ ન જાણતાં રૂપ જાણે છે, એ અધ્યાસ છે.

૬. પારમાર્થિકત્વાવચ્છિન્નસ્વાયન્તાભાવાધિકરણે પ્રતીયમાનત્વમ્ । પારમાર્થિક સત્તા વડે અવચ્છિન્ન એવું જે અધ્યસ્ત પદાર્થનો અત્યંતાભાવવાળું અધિકરણ તેમાં જે જણાવાપણું તે અધ્યાસ. પારમાર્થિક સત્તા માત્ર ચૈતન્યની છે; તેનાથી અવચ્છિન્ન (વ્યાપ્ત) જગત્નો અત્યંતાભાવ છે; એ અત્યંતાભાવવાળું અધિકરણ ચૈતન્ય છે. તેમાં જગત્ પ્રતીત થાય છે. માટે જગત્ની પ્રતીતિ એ અધ્યાસ છે. એજ રીતે પારમાર્થિક સત્તાવાળા ચૈતન્યથી અવાચ્છિન્ન છીંપમાં રૂપનો અત્યંતાભાવ છે, એ અત્યંતાભાવવાળી છીંપમાં રૂપ

## (૧૧)

પ્રતીયમાન થાય છે માટે છીંપમાં રૂપાનો અધ્યાસ છે.

**અધ્યાસપ્રકારો**—અધ્યાસ બે પ્રકારનો છે. (૧) જ્ઞાનાધ્યાસ અને (૨) અર્થાધ્યાસ. (અધ્યાસ શબ્દ જુઓ). તે સિવાય સ્વરૂપાધ્યાસ અને સંસર્ગાધ્યાસ એવા પણ બે પ્રકાર છે. સ્વરૂપાધ્યાસમાં આખા પદાર્થનું અધ્યસ્ત પદાર્થ સાથે સ્વરૂપથી જ તાદાત્મ્ય જણાય છે, જેમ-દોરડીમાં સાપ. આત્માદિ પારમાર્થિક હોવાથી તેમાં સ્વરૂપાધ્યાસ હોઈ શકતો નથી. સંસર્ગાધ્યાસમાં સ્ફટિકને રાતા ફૂલનો સંબંધ થવાથી સ્ફટિક રાતો જણાય છે; શંખમાં આંખની પીળાશથી પીળાશ જણાય છે; માટે એ સંસર્ગાધ્યાસ કહેવાય છે.

વળી સોપાધિક અને નિરૂપાધિક એવા પણ અધ્યાસના બે ભેદ છે; વળી તે દરેક બાજુ અને આંતર એવા ભેદથી બે પ્રકારના છે: જેમ-‘રાતો સ્ફટિક’ એ બાહ્ય સોપાધિક ભ્રમ છે, કેમકે રાતા ફૂલ રૂપ બાહ્ય ઉપાધિથી તે ઉપજ્યો છે. ‘હું કર્તા’ એ રીતે કર્તૃત્વાદિક ભ્રમ એ આંતર સોપાધિક ભ્રમ છે, કેમકે કર્મરૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યારૂપ આંતર ઉપાધિથી એ ભ્રમ થયો છે. હવે છીંપમાં રૂપાનો ભ્રમ થયો છે. બાહ્ય નિરૂપાધિક ભ્રમ છે; તેમ આકાશમાં નીલતાદિક ભ્રમ છે; તે પણ બાહ્ય નિરૂપાધિક ભ્રમ છે. ‘હું અનુ હું-બ્રહ્મને જાણતો નથી’ એ આંતર નિરૂપાધિક ભ્રમ છે.

**અધ્યાહાર**—અશ્રુતપદાનામનુસન્ધાનમ્ । વાક્યમાંનાં પદોના તાત્પર્ય ઉપરથી, જે પદો વાક્યમાં કહેલાં નથી, તે પદોનું અનુસન્ધાન કરી લેવું તે અધ્યાહાર કહેવાય છે.

૨. આકાઙ્ક્ષાવિષયપદાનુસન્ધાનમધ્યાહારઃ । આકાંક્ષાનો વિષય એવાં જે પદો હોય તેનું અનુસન્ધાન કરી લેવું તે પણ અધ્યાહાર છે.

**અદ્યોષણ**—(મીમાંસકોને મતે) લિઙ્ઘઃ, વિધિઃ । લિઙ્ પ્રત્યયનો અર્થ જે વિધિ બોધક થાય છે તેને અદ્યોષણ કહે છે.

**અનતિરિક્તત્વમ્**—સ્વાન્યુત્પત્તિ (વત્)-તત્ત્વમ્ । પોતાનાથી અન્યૂત દેશમાં રહેનાર જે પદાર્થ તેપણું જેમ-પ્રમેયત્વ પદાર્થ બધાં હોય છે ત્યાં અભિધેય પણ હોય છે, માટે અભિધેય એ પ્રમેયત્વનો અન્યૂત્પત્તિ કહેવાય. તેથી અભિધેયત્વમાં પ્રમેયત્વનું અનતિરિક્તત્વ છે.

**અનધ્યવસાયઃ**—વસ્તુના વિશેષ રૂપના અદર્શન વડે જન્ય જે ‘આ કાંઈક છે’ એ પ્રકારનું જ્ઞાન; તેને અનધ્યવસાય કહે છે. (એનો તર્કના વિપર્યયમાં સમાવેશ થાય છે.) વિપર્યય; સંશય.

**અનનુભાવણમ્**—પરિષદાગ્નિરભિહિતસ્યાપિ અનનુવાદોડનનુભાવણમ્ । પરિષદમાંના પુરૂષ ત્રણ વાર કહેલા અર્થનો પણ જે અનુવાદ ન કરવો તે અનનુભાવણ કહેવાય છે. (એ એક નિગ્રહસ્થાન છે.)

**અનભ્યાસદશાપન્નજ્ઞાનમ્**—વિશેષ દર્શનાજન્યજ્ઞાનમ્ । વિશેષ દર્શનથી અનન્ય જ્ઞાન અર્થાત્ જે પદાર્થનું માત્ર સામાન્ય જ્ઞાન થયું છે, પણ વિશેષ જ્ઞાન થયું નથી, એવું જ્ઞાન તે સંશય કહેવાય છે.

**અનવસ્થા**—વિશ્રામથી રહિત કારણો વગેરેની ધારા (પ્રવાહ) માનવી તે અનવસ્થા. જેમ-વ્યજ્યુક એ પરમાણુરૂપ અવયવજન્ય છે; પરમાણુરૂપ પણ અવયવજન્ય છે; ઇત્યાદિ પાર ન આવે ત્યાં લગી માન્યા કરવું તે.

૨. ઉપપાદ્યોપપાદકપ્રવાહોડનવધિરનવસ્થા । ઉપપાદ્ય અને ઉપપાદકના પ્રવાહનો જેમાં છેડો ન આવે તે અનવસ્થા.

૪. પૂર્વસ્થોત્તરોત્તરોપેક્ષિતત્વમ્ । પૂર્વ પદાર્થને તેની પછીના પદાર્થની અપેક્ષા હોય, તેને વળી તેની પછીનાની, ઇત્યાદિ આત્યાજ કરે તે અનવસ્થા.

૪. (ન્યાયમતે) જાતિબાધકદોષોડનવસ્થા । સત્તા, દ્રવ્યતા, ગુણત્વ, કર્મત્વ, પૃથ્વીત્વ, જલત્વ, રૂપત્વ, રસત્વ, ઘટત્વ, પદત્વ, ઇત્યાદિક



(૧૨)

જાતિરૂપ સામાન્ય છે. તે સઘળાં સામાન્યોમાં રહેશે એ એક સામાન્યત્વ ધર્મ છે—જેને જાતિત્વ પણ કહે છે—તે સામાન્યત્વ ધર્મના જાતિપણમાં અનવસ્થા દોષ આધક છે. કેમકે જે સામાન્યત્વ ધર્મને જાતિરૂપ માનીએ તો જેમ સત્તા, દ્રવ્યત્વાદિક જાતિઓમાં સામાન્યત્વરૂપ જાતિ માની છે, તેમ તે સામાન્યત્વરૂપ જાતિમાં પણ કોઈ જાતિ માનવી પડશે. જે-કે સામાન્યત્વરૂપ એક વ્યક્તિમાં ધર્મને આકાશત્વાદિની પેઠે જાતિરૂપતા સંભવતી નથી, તથાપિ સામાન્યત્વરૂપ જાતિને, તથા તેના આશ્રયભૂત સત્તા, દ્રવ્યત્વાદિક જાતિઓને મેળવીને તે અધામાં એક બીજી જાતિ માનવી પડશે; વળી તે બીજી જાતિને તથા તેની આશ્રયભૂત સર્વ જાતિઓને મેળવીને તે સર્વ જાતિઓમાં એક ત્રીજી જાતિ માનવી પડશે. એ રીતે અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થશે. એ અનવસ્થા દોષ સામાન્યત્વના જાતિપણનો આધક છે.

**અનવસ્થાદોષત્રયમ્—**(૧) પ્રાગ્લોપ, (૨) અવિનિગમ્યત્વ અને (૩) પ્રમાણાપગમ, એ ત્રણ અનવસ્થાના દોષ છે. એટલે અનવસ્થાનો અંગીકાર કરવાથી એ ત્રણ દોષ આવે છે.

**અનવસ્થાપ્રકારૈ—**અનવસ્થા દોષના બે પ્રકાર છે: (૧) અધોધાવન્તી અનવસ્થા અને (૨) ઊર્ધ્વધાવન્તી અનવસ્થા. (તે તે શબ્દો જુઓ).

**અનાત્મભૂતલક્ષણમ્—**અલ્પક્ષણ વસ્તુસ્વરૂપાનેતુપ્રવિષ્ટમ્ । જે લક્ષણ વસ્તુના સ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ ન હોય તે. જેમ દંડવાળાનું 'દંડ' એ લક્ષણ છે, તે દંડવાળાના સ્વરૂપમાં પ્રવિષ્ટ નથી, માટે એ અનાત્મભૂત લક્ષણ છે. (જેન પરિભાષા).

**અનાદરઃ—**અથાકર્થચિત્રવૃત્તિઃ; અનુસાહઃ । કોઈ કાર્યમાં ન્યાં ત્યાં કરીને પ્રવૃત્તિ થવી તે; ઉત્સાહરહિતપણું.

**અનાદિષ્ટકમ્—**જીવ દર્શો વિશુદ્ધા ચિત્ત તથા જીવેશયોમિદા । અવિદ્યોતચિત્તેયોગઃ વહ-સ્માકમનાદયઃ ॥૧૧॥ જીવ, ધર્મશ્રે, શુદ્ધ ચૈતન્ય, જીવ ધર્મશ્રેનો ભેદ, અવિદ્યા અને ચૈતન્યનો યોગ, એ જ વેદાન્તવાદીઓને મતે અનાદિ છે. (પંચદશ્યાદિને મતે આ વાત લખી છે; સંક્ષેપશારીરકમાં તો અજ્ઞાન પટ્ટીની એમની ઉત્પત્તિ હોવાથી અનાદિત્વ માન્યું નથી.)

**અનાયત્તિઃ—**ગત્યન્તરામાઘઃ । બીજી જાતિનો અભાવ; બીજો કોઈ રસ્તો ન હોવો.

**અનારમ્ભ્યાધીતઃ (મંત્રઃ)—**યસ્ય મન્ત્રસ્ય કર્મ-વિશેષે વિનિયોગો નોક્તઃ । વેદના જે મંત્રનો કોઈ પણ કર્મમાં વિનિયોગ કહી ન હોય, તેવો મંત્ર 'અનારમ્ભ્યાધીત' કહેવાય છે. (મીમાંસકોને મતે.)

**અનારમ્ભક સંયોગઃ—**ઘડો બે કપાલોના સંયોગથી થાય છે. તે કપાલોનો જે આકાશાદિરૂપ પૂર્વ દેશ સાથે સંયોગ છે, તે સંયોગ ઘટનો આરંભક નથી, માટે તે સંયોગ અનારંભક સંયોગ કહેવાય છે.

**અનિચ્છાપ્રારબ્ધમ્—**અકરમાત કાંટો વાગવો વગેરે જે પ્રારબ્ધભોગ આવી પડે છે તે.

**અનિત્યઃ**પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વધ્વંસપ્રતિયોગિત્વાન્યતરવાનનિત્યઃ । જે પદાર્થ પ્રાગભાવનો કે ધ્વંસનો પ્રતિયોગી હોય—અર્થાત્ જેનો પ્રાગભાવ કે ધ્વંસ સંભવતો હોય, તે પદાર્થને અનિત્ય કહેવો.

**અનિત્યવિભૂતિઃ—**(શ્રીરામાનુજ દર્શન પ્રમાણે) 'પાદોડસ્યસર્વામૂતાનિ' એ મંત્રમાં કહેલી 'એકપાદ વિભૂતિ'—અર્થાત્ સંસાર, તે અનિત્ય વિભૂતિ કહેવાય છે; 'ત્રિપાદસ્વામૃતં દિવિ' એ મંત્ર પ્રમાણે 'ત્રિપાદ વિભૂતિ' તે નિત્યવિભૂતિ કહેવાય છે.

**અનિત્યસમઃ—**સાધર્મ્યાત્ તુલ્યધર્મોપપત્તેઃ સર્વાનિત્યત્વપ્રસજ્ઞાત્ અનિત્યસમઃ । વાદી એવો ઉત્તર આપે કે જેમાં સમાન ધર્મપણાવડે તમામ પદાર્થો અનિત્ય થઈ જવાનો પ્રસંગ

( ૧૩ )

આવે, તે ઉત્તર 'અનિત્યસમ' કહેવાય છે. જેમ વાદી કહે કે 'અનિત્ય એવા ઘડના સમાન ધર્મ'પણ વડે શબ્દ પણ અનિત્ય છે.' એવી રીતે ઘડાનું સાધર્મ્ય તો સર્વ ભાવ પદાર્થોમાં રહેલું હોવાથી સર્વ અનિત્ય થઈ જાય. એવી રીતે અનિત્યત્વરૂપ સમાનધર્મ'પણાવડે દૂષણ-આપનારો ઉત્તર અનિત્યસમ કહેવાય છે.

**અનિર્વચનીયમ્**—સદસદ્વિલક્ષણમ્ । સત્ અને અસત્થી વિલક્ષણુ તે-અજ્ઞાન.

૨. સદન્યત્વે સત્યસદન્યત્વે સત્યમયાત્મકાન્યત્વમ્ । જે સત્થી, અસત્થી અને તે બન્નેથી અન્ય હોય તે અનિર્વચનીય.

૩. સત્ત્વરહિતત્વે સત્યસત્ત્વરહિતત્વે સતિ સદસત્ત્વરહિતત્વમ્ । સત્ત્વથી, અસત્ત્વથી અને તે બન્નેથી પણ જે રહિત હોય તે અનિર્વચનીય.

૪. સત્ત્વાસત્વાભ્યાં વિચારાસહિણુત્વે સતિ સદસત્ત્વેન વિચારાસહિણુત્વમ્ । જે પદાર્થનો વિચાર સત્ત્વરૂપે, અસત્ત્વરૂપે અથવા સદસદ્વરૂપે પણ કરી શકાય નહિ તે અનિર્વચનીય (અદૈતસિદ્ધિ.)

૫. સત્ત્વાનધિકરણત્વે સત્યસત્વાનધિકરણે સતિ સદસત્ત્વાનધિકરણત્વમ્ । જે પદાર્થ સત્ત્વનું, અસત્ત્વનું કે સદસત્ત્વનું અધિકરણુ હોય નહિ તે અનિર્વચનીય કહેવાય છે. (ન્યાયમકરંદક્રીડા.)

**અનિર્વચનીયઘાતિ:**—'હીંપમાં રૂપું દેખાય છે.' એ ઉદાહરણમાં હીંપમાં અનિર્વચનીય રૂપાની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ માનવું તે. 'ખુલાસો:-સત્ય રજત (રૂપા)-ના અનુભવજન્ય સંસ્કારવાળા પુરૂષની ચક્ષુ ઇન્દ્રિયેનો ન્યારે મોંઘા આગળ પડેલી હીંપની સાથે સંયોગ સંબંધ થાય છે, તે વખતે ચક્ષુદ્વારા બહાર નીકળેલા અંતઃકરણની તે શુક્તિ (હીંપ) ના ઇદમાકાર ('આ' એવા આકારની) તથા ચક્રચક્રિતાકાર વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્રચક્રિતપણુ રૂપ સાદૃશ્યના દર્શનથી પ્રથમ જોયેલા રજતના સંસ્કાર ઉદ્ધ્યુહ

થાય છે. એ ઉદ્ધ્યુહપણુ રૂપ દોષ છે. સહકારી જેના એવી-ઈદમંશા વચ્ચેન ચૈતન્યમાં રહેનારી અને હીંપના નીલપૃષ્ઠ ત્રિષ્ટાણુ કૃતિ વગેરે વિશેષ અંશને આચ્છાદન કરનારી-અવિદ્યા ક્ષોભ પામીને રજતાકાર પરિણામને પામે છે. એનું નામ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ છે. (ખ્યાતિ એટલે ભ્રમ.)

**અનિષ્ટપ્રસંગ્ઃ**—અનમિમતાર્થાપાદનમ્ । જે અર્થ પોતાને અભિમત ન હોય તે અર્થનું સંપાદન કરવું તે.

**અનુકરણત્વમ્**—સદશક્રિયાદિકરણત્વમ્ । ક્રોધના જેવી ક્રિયા વગેરેનું કરવાપણું.

**અનુકલ્પ:**—ગોણ: કલ્પ: । પ્રતિનિધિ: । પ્રતિનિધિ અથવા મુખ્ય નહિ એવી કલ્પના તે અનુકલ્પ છે.

**અનુકૂલત્વમ્**—સ્વપક્ષપાતિત્વમ્ । પોતાના પક્ષમાં આવવાપણું.

૨. કાર્યસહકારિકારણત્વમ્ । કાર્ય ઉત્પન્ન થવામાં સહાયક જે કારણુ હોય તેપણું.

**અનુક્રમ:**—યસ્યોત્તરં યસ્ય પાટકરણમ્ । (શાસ્ત્રમાં) જે પાઠની પછી જેનો પાઠ આવતો હોય તે પ્રમાણે પાઠ કરવો તે.

**અનુગતત્વમ્** । એકત્વે સત્યનેકશ્રુતિત્વમ્ । જે પદાર્થ એક હોઈને અનેક પદાર્થમાં વર્તેતો હોય તે.

**અનુગ્રહ:**—દુઃખિનો દુઃખાપાકરણે પ્રવૃત્તિ: । દુઃખીનું દુઃખ નિવારણુ કરવાની પ્રવૃત્તિ.

૨. અનિષ્ટનિવારણુપૂર્વકેષ્ટસાધનેષ્ટા । અનિષ્ટના નિવારણુપૂર્વકે ઇષ્ટ સાધનના ઇચ્છા.

**અનુચિન્તનમ્**—શ્રુતાર્થવિષયકયુક્તાયુક્તવા-દિસંશયનિર્વત્કયુક્તયુનુસન્ધાનમ્ । (શાસ્ત્રાદિમાંથી) સાંભળેલો અર્થ ઘટે છે કે નથી ઘટતો ઇત્યાદિ સંશયોનું નિવારણુ કરનારી યુક્તિઓનો વિચાર કરવો તે.

**અનુજ્ઞા**—કર્તુરિષ્ટત્વે સતિ વક્રનુમતત્વમ્ । જે કમનો તેના કરનારને ઇષ્ટ હોઈને બીજા કોઈ કહેનારની તેમાં જે અનુમતિ તે અનુજ્ઞા.

(૧૪)

**અનુત્પત્તિસમ:**—પ્રાગુત્પત્તે: કારણાભાવદ-  
મુત્પત્તિસમ: । પદાર્થ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં તેનું  
કારણ હોતું નથી. એમ ઉત્તર આપવો તે  
અનુત્પત્તિસમ ઉત્તર કહેવાય છે. ( આ પણ  
અસત્ ઉત્તર હોવાથી ભતિ છે. જાતમતે )

**અનુદ્ભૂતત્વમ્**—અતીન્દ્રિયવિશેષગુણત્વમ્ ।  
જેમાં રૂપ રૂપશીદિક વિશેષ ગુણો ઇન્દ્રિયો  
વડે પ્રત્યક્ષ કરવા યોગ્ય હોતા નથી, તે અનુદ્ભૂત  
કહેવાય.

**અનુપકારસમ:**—કાર્યકારણભાવસ્ય ઉપકાર  
નિયતત્વેડનવસ્થા । કારણુવગર કાર્ય થાયજ  
નહિ, અર્થાત્ કારણુ એ કાર્યનું નિયત  
ઉપકારક છે, એવો નિયમ જેને વિષે થઈ  
શકે નહિ તે.

**અનુપલબ્ધિપ્રમાણમ્**—યોગ્યત્વે સત્યનુ-  
લ્મ્ભોડઅભાવપ્રમાણમ્ । જે સ્થળે જે વસ્તુ  
પ્રાપ્ત થવાની યોગ્યતા છે, તે વસ્તુ તે સ્થળે  
નથી એવી અભાવપ્રમાણું જે કરણુ તે અનુપ-  
લબ્ધિ પ્રમાણુ. ( અને એ અભાવરૂપ પ્રમાણે  
અનુપલબ્ધિ કહે છે )

૨. જ્ઞાનકરણાજન્યાભાવાનુભવાસાધારણકારણમ્ ।  
જ્ઞાનના કરણરૂપ અજન્ય અભાવના  
અનુભવનું અસાધારણુ કારણુ તે અનુપલબ્ધિ  
પ્રમાણુ કહેવાય. એમ છતાં લક્ષણુને નિર્દોષ  
કરવાને અન્યકારે આ લક્ષણુમાં કેટલાંક વિશે-  
ષણુ મૂક્યાં છે. જે ‘અદૃષ્ટ’ જે સઘળા  
અનાવોનું સાધારણુ કારણુ છે, તેની વૃત્તિ  
કરવાને ‘અસાધારણુ કારણુ’ એવું પદ લક્ષ-  
ણુમાં મૂક્યું છે, ઈત્યાદિ (વેદાન્ત પરિ.)

**અનુપલમ્ભ:**—અનુપલબ્ધિનો અભાવ  
( ઉપલબ્ધિ શબ્દ જુઓ. )

**અનુપસંહારી**—અન્યવ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તરહિતો  
હેતુ: અનુપસંહારી અનૈકાન્તિકહેત્વાભાસ: ) જે  
હેતુ અન્ય દૃષ્ટાન્તથી પણ રહિત હોય તથા  
વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્તથી પણ રહિત હોય તે  
હેતુ ‘અનુપસંહારી’ કહેવાય છે. એ એક  
પ્રકારનો અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ છે. જેમ

‘સર્વમનિત્વં પ્રમેયત્વાત્ ।’ સર્વ પદાર્થ માત્ર  
અનિત્ય હોવા યોગ્ય છે, પ્રમેયધર્મવાળા  
હોવાથી’ આ અનુમાનમાં સર્વ પદાર્થ માત્ર  
પક્ષ રૂપ હોવાથી તે પક્ષથી ભિન્ન ગ્રાઈ અન્ય  
દૃષ્ટાન્ત કે વ્યતિરેક દૃષ્ટાન્ત છે નહિ, માટે  
પ્રમેય હેતુ અનુપસંહારી કહેવાય છે.

**અનુબન્ધ**—અથમાં વિષય, પ્રયોજન,  
અધિકારી, અને સંબંધ, એ ચાર આખતો  
કહેલી હોય છે. એ ચાર આખતો ગણ્યા  
માણ્યોના અન્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાના હેતુ  
છે, માટે એ ચાર અનુબંધ કહેવા છે. એ  
અર્થનો શ્લોક છે કે:—

“ સર્વેષામેવ શાસ્ત્રાણામનુબન્ધવતુષ્ટયમ્ । ”

પૃથક્ પૃથક્ ભવત્યેતજ્ઞાત શાસ્ત્રે પ્રવર્તકમ્ ॥  
અર્થ—અર્થાજ્ઞ શાસ્ત્રોના ચાર અનુબંધ હોય છે  
અને તે દરેક શાસ્ત્રના ભિન્નભિન્ન હોય છે.  
એ અનુબંધો બાણીનેજ જિજ્ઞાસુઓ તે તે  
શાસ્ત્રોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

૩. મજ્જલાનરણાવ્યવહિતોત્તરમેવ અન્યાદાનુબન્ધ-  
મામ: । અંથનું મંગલાચરણુ કર્યા પછી તરતજ  
અંથના આરંભમાં જે કહેવામાં આવે છે તે  
અનુબંધ.

૩. સ્વનિષયકજ્ઞાનદ્વારા શાસ્ત્રે પ્રવર્તક: ।  
જોતાના વિષયનું જ્ઞાન આપીને તે દ્વારા  
શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર જે વિષય તે  
અનુબંધ.

**અનુભવ:**—સ્મૃતિભિન્ન જ્ઞાનમનુભવ: ।  
સ્મૃતિથી ભિન્ન એવા જ્ઞાનને અનુભવ કહે  
છે. જેમ—પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુવડે ઉત્પન્ન  
થયેલું ‘આ ઘડો’ ઇત્યાદિ જે જ્ઞાન છે, તે  
જ્ઞાન સ્મૃતિથી ભિન્ન છે અને જ્ઞાનરૂપ પણ  
છે, માટે ‘આ ઘડો’ ઇત્યાદિક જ્ઞાન અનુભવ  
કહેવાય છે એને અનુભૂતિ પણ કહે છે.

એ અનુભવ પ્રત્યક્ષ, અનુભૂતિ, ઉપભૂતિ  
અને શાબ્દ, એમ ચાર પ્રકારનો હોય છે. એ  
અનુભવ જે વસ્તુવિષયક હોય તે, વસ્તુવિષયક  
અનુભવજન્ય સંસ્કાર પણ હોય છે. તેમ તે

## (૧૫)

સંસ્કારજન્ય રમ્ભાતજ્ઞાન પણ તેજ વસ્તુવિષયક હોય છે. એ પ્રમાણે અનુભવ, સંસ્કાર અને રમ્ભાત એ ત્રણેનો સમાનવસ્તુવિષયક કાર્ય-કારણભાવ હોય છે. (અહીં ‘સંસ્કાર’ શબ્દ વડે ભાવનાખ્ય સંસ્કાર જણાવે.) અનુભવના એ પ્રકાર છે:—(૧) યથાર્થાનુભવ અને (૨) અયથાર્થાનુભવ. (લક્ષણો તેને શબ્દોમાં બેવે.)

**અનુભૂતિ:**—(અનુભવ શબ્દ જુઓ.)

**અનુભૂયમાનારોપ:**—પ્રત્યક્ષાનુભવ વિષયારોપ: । જે વિષય પ્રત્યક્ષ અનુભવનો હોય તે વિષયનો આરોપ.

**અનુમતમ:**—સાધુક્રતમનેત્યાદ્યનુમોદનરૂપ-માનસપરિણામપ્રદર્શનમ્ । ‘આણે સાઈ કયું’ છલ્લાદિ અનુમોદનરૂપમનની વૃત્તિ દેખાડવી તે.

**અનુમાનપ્રમાણમ્**—અનુમિતિપ્રમાકરણમનુ-માનમ્ । અનુમિતિ પ્રમાણું જે કરણ હોય તે અનુમાન કહેવાય. જેમ—‘આ પર્વત અગ્નિવાળો છે’ આ: પ્રકારના અનુમિતિ જ્ઞાનનું ‘આ ધૂમાડો અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો છે’ એ પ્રકારનું વ્યાપ્તિજ્ઞાન કરણ છે માટે એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. જ્ઞાતસમ્બન્ધસ્પૈકદેશદર્શનાદેકદેશાન્તરેડ-સત્તિકૃષ્ઠેબુદ્ધિ: । એક દેશ (સ્થળ) માં જે બેનો સંબંધ જાણ્યો હોય તેમાંથી એક દેશને જાણવાવડે દૂરના એક દેશમાં રહેલા બીજા પદાર્થનું જ્ઞાન તે અનુમાનપ્રમાણ. (શયરસ્વામી)

**અનુમિતિ:**—પરામર્શજન્ય જ્ઞાનમનુમિતિ: । પરામર્શ વડે જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ કહેવાય છે. જેમ—‘ધૂમાડો અગ્નિની વ્યાપ્તિ-વાળો છે,’ એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે. એનેજ અનુમાન પ્રમાણ કહે છે. એનેજ અનુમિતિ જ્ઞાનનું કરણ કહે છે. એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ કરણના વ્યાપારને લિંગપરામર્શ કહે છે. જેમ—‘અગ્નિની વ્યાપ્તિવાળો જે ધૂમ છે, તે ધૂમવાળો આ પર્વત છે.’ એવા જ્ઞાનનું નામ લિંગપરામર્શ છે. એ પરામર્શ તે વ્યાપ્તિ વડે જન્ય હોય છે, અને વ્યાપ્તિજન્ય જ્ઞાન અનુમિતિનું જનક

હોય છે, માટે તે પરામર્શમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ કરણની વ્યાપારરૂપતા સંભવે છે. અર્થાત ‘પરામર્શ’ વડે જન્ય જ્ઞાનને અનુમિતિ કહે છે’ એ લક્ષણ સંભવે છે. (પરામર્શ શબ્દ જુઓ.)

૨. લિજ્જજન્યજ્ઞાનમનુમિતિ: । લિંગના એટલે હેતુના જ્ઞાનથી જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ.

૩. વ્યાપ્તિજ્ઞાનકરણ જ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિજ્ઞાન-રૂપ કરણનું જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ.

૪. વ્યાપ્તિજ્ઞાનદ્વયાપકજ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિના જ્ઞાનથી વ્યાપકનું જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ. જેમ—ધૂમ વ્યાપ્ત છે, તે વડે વ્યાપક જે અગ્નિ, તેનું જ્ઞાન તે અનુમિતિ જ્ઞાન કહેવાય.

૫. વ્યાપ્તિવિશિષ્ટપક્ષધર્મતાજ્ઞાનજન્યજ્ઞાનમ્ । વ્યાપ્તિથી વિશિષ્ટ એવી પક્ષધર્મતાના જ્ઞાનથી જન્ય જે જ્ઞાન તે અનુમિતિ, જેમ—ધૂમાડામાં અગ્નિવ્યાપક છે એ વ્યાપ્તિજ્ઞાન છે. પર્વત એ પક્ષ છે. પર્વત ધૂમાડાવાળો છે અને ધૂમાડો અગ્નિનું વ્યાપ્ત છે. એ જ્ઞાન છે પક્ષ-ધર્મતા જ્ઞાન છે. એ વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ પક્ષ-ધર્મતાના જ્ઞાનથી ‘પર્વત અગ્નિવાળો છે’ એવું જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુમિતિ.

૬. સાધનધર્મદર્શનાત સાધ્યવિશિષ્ટે બુદ્ધિ: । સાધનનો ધર્મ જેવાથી સાધ્યવિશિષ્ટમાં જે બુદ્ધિ તે અનુમિતિ. જેમ—ધૂમ એ સાધન (હેતુ) છે; અગ્નિસાધ્યત્વ એ ધૂમનો (સાધ-નનો) ધર્મ છે. એ ધર્મ પર્વતમાંથી જેવાથી અગ્નિમત્વરૂપ સાધ્યવિશિષ્ટ એ પર્વત છે, એવી બુદ્ધિ થાય છે તે અનુમિતિ છે.

૭. લિજ્જલિજ્ઞિપૂર્વકં સ્વજ્ઞાનદ્વારા હેતુપક્ષજન્ય-સાધ્યજ્ઞાનમ્ । લિંગ (હેતુ) લિંગી (હેતુમાન) એ બેના વિષયમાં પોતાને જે જ્ઞાન થયું હોય તે ઉપરથી હેતુ અને પક્ષ વડે ઉપજેલું જે સાધ્યનું જ્ઞાન તે અનુમિતિ (સાંખ્ય મતે). જેમ—ધૂમ એ લિંગ છે અને અગ્નિ એ લિંગી છે. એટલે જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં અગ્નિ હોય છે, એવું જ્ઞાન રસોડા વગેરેમાંથી પોતાને

(૧૬)

થહેલું હોય છે. એ જ્ઞાનકારા આપ્તિ અહણ કરીને ધૂમરૂપ હેતુ તથા પર્વતરૂપ પક્ષ જોઈને તે વડે પર્વત અગ્નિવાળો છે એવું સાધ્યનું જ્ઞાન તે અનુભિતિ. અનુભિતિ એ પ્રકારની છે: (૧) સ્વાર્થાનુભિતિ અને (૨) પદાર્થાનુભિતિ. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં).

**અનુયોગો**—સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષ: । અમુક પ્રકારનો સ્વરૂપ સંબંધ તે અનુયોગી. (પ્રતિયોગી શબ્દ જુઓ).

૨. યસ્મિન્નભાવ: સમ્બન્ધ: સાદૃશ્યં વાસ્તિ । જે અધિકરણમાં અભાવ, સંબંધ કે સાદૃશ્ય હોય તે અનુયોગી.

**અનુવાદ:**—પ્રમાણાન્તરેણ નિર્ણયતર્થજ્ઞાપક: શબ્દ: અનુવાદ: । પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણવડે નિર્ણયિત જે અર્થ છે, તે અર્થનું ભોધક જે વાક્ય તે અનુવાદક કહેવાય છે. જેમ, “અગ્નિર્હિમસ્ય મેષજમ્—અગ્નિ એ ટાઢની નિષ્પત્તિનો ઉપાય છે.” આ વાક્ય અનુવાદ કહેવાય છે. કેમકે અગ્નિમાં હિમની નિષ્પત્તિ કરવાપણું રહેલું છે એ સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિશ્ચિતજ છે. એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિશ્ચિત અર્થનું ભોધન કરનાર હોવાથી એ વાક્ય ‘અનુવાદ’ નામે અર્થવાદ કહેવાય છે. (પૂ. મી.)

૨. ઉક્તસ્ય પુનર્વચનમ્ । એકવાર કહેલું ફરીથી બોલવું તે પણ અનુવાદ કહેવાય છે. જેમ—“જુહોતિ જુહોતિ” इत्यादि.

**અનુવાદકત્વમ્**—ગૃહીતગ્રાહ્યાનુભવમાત્રજનકત્વમ્ । એક જણે જે વિષય જેવી રીતે અહણ કર્યો હોય તેને તેવીજ રીતે ‘અહીં પણ અહણ કર્યો છે’ એવા અનુભવ માત્રનું જે જનકપણું તે અનુવાદકત્વ

**અનુવૃત્તિ:**—પઠિતસ્ય પુન: પઠનમ્ । પઠન કર્યું હોય તેનું પુન: પઠન કરવું તે અનુવૃત્તિ.

૨. દવિચસ્થાનાન્તરસ્થિતસ્થાનુસન્ધાનમ્ । દૂર સ્થાનમાં રહેલા પદાર્થનું અનુસંધાન કરવું તે. (દિનકરી)

**અનુવ્યવસાયજ્ઞાનમ્**—જ્ઞાનવિષયકજ્ઞાનત્વમ્ ।

જ્ઞાનને વિષય કરનાર જે જ્ઞાન તે અનુવ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે, એ અનુવ્યવસાય જ્ઞાન મનરૂપ ઇન્દ્રિય વડેજ ગ્રાહ્ય હોવાથી ‘માનસ પ્રત્યક્ષ’ કહેવાય છે. જેમ—‘આ ઘડો છે’ એવું જ્ઞાન એ વ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે. તે પછી એ વ્યવસાય જ્ઞાનને વિષય કરનાર એટલે ‘ઘટત્વેન ઘટમહં જાનામિ’ (ઘટત્વે કરીને ઘટને હું જાણું છું) એ પ્રકારનું માનસ પ્રત્યક્ષરૂપ જે જ્ઞાન ઉપજે છે તે અનુવ્યવસાય જ્ઞાન કહેવાય છે.

અથવા જેમ—પર્વતમાં ધૂમ દેખીને અગ્નિનું અનુમાન કર્યા પછી, ‘પર્વતમાં અગ્નિ છે એવું મેં અનુમાન કર્યું છે’ એવું જે અનુભિતિ જ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે, તેને અનુવ્યવસાય જ્ઞાન કહે છે.

**અનુષંગ:**—એકત્રાન્વિતપદસ્યાન્યત્રાન્વય: । એક સ્થળમાં જે પદનો અન્વય (સંબંધ) હોય તેનો બીજે સ્થળે અન્વય કરવો તે અનુષંગ.

૨. વાક્યાન્તરે જનિતાન્વયબોધપદસ્ય વાક્યાન્તરેડન્વયાનુસન્ધાનમ્ । એક વાક્યમાં જે પદના અન્વયનો ભોધ થયો છે, તે પદના અન્વયાર્થનું બીજા વાક્યમાં અનુસંધાન કરવું તે.

૩. નેદીચસ્થાનાન્તરસ્થિતસ્થાનુસન્ધાનમ્ । નજીકના સ્થાનમાં રહેલા પદાર્થનું અનુસંધાન તે અનુષંગ.

૪. અસ્યોદ્દેશેન પ્રવૃત્તસ્ય તત્રાનરિક વિધયાડન્વાસદ્ધિ: । બીજા કોઈ ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત થનારને તેણે ન ધાર્યું હોય તેવા બીજા જ કોઈ અર્થની સિદ્ધિ થાય, અને તે પણ કોઈ બીજા નિષ્પાદકના ચત્રથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય, જેમ—રનાને અર્થે સરોવરમાં જનારને તૃપા પણ મટે છે; કેરીની આશાથી આંખા તળે જનારને ફળ અને સુગંધ પણ મળે છે; રોહીને ત્યાં લગ્ન પ્રસંગે જનારને મિષ્ટ ભોજનાદિ પણ મળે છે. એ બધાં આનુષંગિક ફળ કહેવાય છે.

(૧૭)

**અનુષ્ઠાનમ્**—વિહિતકર્માદિકરણમ્ । શાસ્ત્રે કહેલાં કર્મોદિ કરવાં તે.

**અનુસન્ધાનમ્**—સ્મરણમ્ । સ્મરણ.

**અનેકત્વવિશિષ્ટભાવત્વમ્**—દ્રવ્યના નવ પ્રકાર, ગુણના ચોવીસ પ્રકાર, કર્મના પાંચ પ્રકાર, સામાન્યના એ પ્રકાર, વિશેષના અનાંત પ્રકાર એ સર્વ ભાવ રૂપ છે અને અનેક પણ છે, માટે તે સર્વમાં અનેકત્વ વિશિષ્ટ ભાવત્વ એ સાધર્મ્ય રહેલું છે.

**અનૈકાન્તિક,**—વિરુદ્ધાન્યપશ્ચત્તિત્વે સત્યનુમિતિવિરોધસમ્બન્ધવ્યાવૃત્તઃ । જે હેતુ બીજા (સાધ્ય) વિરુદ્ધ પક્ષમાં વર્તેલો હોઈને અનુમિતિ જ્ઞાનના વિરોધ સાથે સંબંધ રાખી રહ્યો હોય તે; અર્થાત્ જે હેતુ સાધ્યમાં પ્રવર્તેલો હોય તેમ સાધ્ય રહિતમાં પણ પ્રવર્તેલો હોય તે અનૈકાન્તિક હેતુ કહેવાય.

**અન્તઃકરણમ્**—સર્વજ્ઞાનાદિ પ્રત્યક્ષકરણમ્ । સર્વ જ્ઞાન વગેરેને પ્રત્યક્ષ કરનાર સાધન.

૨. શરીરાન્તઃસ્થિત્વે સત્તીન્દ્રિયસહાયકત્વમ્ । શરીરની અંદર રહેલું હોઈને સર્વ ઇન્દ્રિયોને સહાય કરનાર જે સાધન છે તે.

૩. જ્ઞાનશક્તિપ્રધાનત્વે સત્તિ મિલિતસમસ્તા પશ્ચિકૃતપદમહાભૂતસાત્વિકાકાશકાર્યત્વમ્ । જેમાં જ્ઞાનશક્તિ પ્રધાન છે અને અપચીકૃત પંચ મહાભૂતોના સાત્ત્વિક અંશના ભેગા મળવાથી જે ઉત્પન્ન થયું છે તે અન્તઃકરણ.

**અન્તઃકરણદેવતા**—અન્તઃકરણની ચાર દેવતા છે. જેમ મનની દેવતા અંદ્રમા, યુક્તિનો દેવ બ્રહ્મા, અહંકારનો મહાદેવ, અને ચિત્તનો વિષ્ણુ દેવ છે.

**અન્તઃકરણ પ્રકારા:**—મન, યુક્તિ, અહંકાર અને ચિત્ત એવા અન્તઃકરણના ચાર પ્રકાર છે.

**અન્તઃકરણરૂપમનોર્ધર્મા:**—કામઃસંકલ્પા વિચિકિત્સાશ્રદ્ધાઅશ્રદ્ધા ધૃતિરધૃતિર્હીર્માર્મી: સર્વ મન એવં । કામ, સંકલ્પ, વિચિકિત્સા (સંશય), શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ (ધીરજ-વેગને અટકાવવાની શક્તિ), અધૃતિ, હી (હલ્લ), ધી

(વૃત્તિજ્ઞાન), ભી (ભય), એ સર્વ મન છે. (શ્રુતિનો અનુવાદ.)

**અન્તઃકરણસ્ય વૃત્તિદ્વયમ્**—અન્તઃકરણની એ વૃત્તિઓ છે, (૧) નિશ્ચય વૃત્તિ, અને (૨) સુખાકાર વૃત્તિ.

**અન્તઃકરણવૃત્તિરૂપવિપર્યયઃ**—સ્વપ્ન મનોરાજ્ય નષ્ટ પુત્રાદિકાનું પ્રત્યક્ષ વગેરે અન્તઃકરણ વૃત્તિરૂપિ વિપર્યયનું છે.

**અન્તરજ્ઞસાધનાનિ**—શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ છે; તથા શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન એ ત્રણ; એ બધાં અંતરંગ સાધન કહેવાય છે.

**અન્તરનિરુપાધિકબ્રમઃ**—હું અજ્ઞાની છું, હું બ્રહ્મને બળ્યોતો નથી એ પ્રકારનો બ્રમ.

**અન્તરપ્રત્યક્ષપ્રમા**—(શરીરની) અંદરના પદાર્થોને વિષય કરનારી પ્રત્યક્ષ પ્રમા.

**અન્તરભોક્તાસંઘાતઃ**—(બાધમતે) (૧) રૂપરંધ્ર, (૨) વિજ્ઞાનરંધ્ર (૩) વેદનારંધ્ર, (૪) સંસારરંધ્ર, (૫) સંસ્કારરંધ્ર, એ પાંચ રંધ્રોના સમૂહ તે અંતરભોક્તા સંઘાત છે, એમ બૌદ્ધો માને છે.

**અન્તરશૌચમ્**—મૈત્રી, કરુણા આદિકથી અન્તઃકરણને રાગદ્વેષ વિનાનું કરવું તે.

**અન્તરસોપાધિકબ્રમઃ**—હું કર્તા છું, ભોક્તા છું એવા પ્રકારની આત્મામાં જે કર્તૃત્વભોક્તૃત્વતા યુદ્ધિ છે તે.

**અન્તરાયકર્મ**—(જૈન મતે) સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર વિદ્ધ છે તેનું નામ અંતરાય છે.

**અન્તરિન્દ્રિયમ્**—(વાયસ્પતિ મતમાં) મનને ‘અન્તરિન્દ્રિય’ કહે છે. આચાર્ય તે. મનને અગિયારમી ઇન્દ્રિય ગણતા નથી, કેમકે વૃત્તિનું ઉપાદાન છે, પણ કરણ નથી.

**અન્તર્ધાનત્વમ્**—સ્વાવિષયકપ્રત્યક્ષવિરોધ-વ્યાપારત્વમ્ । પોતાના શરીર સંબંધી જે પ્રત્યક્ષ, તેના વિરોધી વ્યાપારપણું—પોતાને

(૧૮)

અપ્રત્યક્ષ કરવાપાણું. જેમ ગુરૂથી વિદ્યાર્થી અન્તર્ધાન પામે છે—સંતાપ છે. [વ્યુત્પત્તિવાદ].

**અન્તર્મદાષ્ટક**—મૂમિરાષેડનલેવાયુઃ સ્વં સૂર્યશ્ચ શશી તથા । આત્મા ચેલ્યશ્ચમૂર્તાનામશ્ચૈમદા-  
ઝરીરતાઃ ॥૧૧॥ ( સંજ્ઞાદર્શનત્વ । આઠ અન્તર્મદ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. મૂમિમદ:—તમો ગુણવાળોને [વસ્ત્રાદિ ઇન્દ્રિયાનો] હેતુ જે મદ તે.

૨. જલમદ:—સંસારીને આ માટે બરૂંદનું છે એવી ચિન્તાનો હેતુ મદ તે.

૩. અગ્નિમદ:—કામી પુરુષોને સ્ત્રીસંભો-  
ગેન્દ્રિયાથી તેને અનુકૂળ વ્યાપારનો હેતુ મદ તે.

૪. વાયુમદ:—પ્રચાણ કરનારને પરદેશની ઇન્દ્રિયાનો હેતુ જે મદ તે.

૫. આકાશમદ:—વાહનવાળાને હાથી ઘોડાની ઇન્દ્રિયાનો હેતુ જે મદ તે.

૬. સૂર્યમદ:—ક્રોધાગ્નિથી ભરેલાને ‘આનો સંહાર કરી નાંખવો’ એવી ઇન્દ્રિયાનો હેતુ જે મદ તે.

૭. ચન્દ્રમદ:—ચિંતા ભરેલા માણસને આ કરવા ધારેલું કાર્ય પાર પડશે કે નહિ ઇન્દ્રિયાદિ સંશયથી મૌન રહેવાનો હેતુ જે મદ તે.

૮. આત્મમદ:—અહંકારથી ભરેલાને ‘મારા જેવું વિદ્યાદિ કાણુ બાણુ છે’ એવી બુદ્ધિનો હેતુ જે મદ તે.

**અન્યાવયવી**—અવયવજન્યત્વે સત્યવયવ-  
જનકોડન્યાવયવી । જે દ્રવ્ય અવયવોવાડે જન્ય હોઈને બીજા કોઈ અવયવનીનું જનક ન હોય હે અન્યાવયવી કહેવાય છે. જેમ-  
મનુષ્યનું શરીર હસ્તપાદાદિક અવયવોવાડે જન્ય છે, પણ પોતાનામાં સમવાય સંબંધે કરીને બીજા કોઈ અવયવનીનું જનક નથી, માટે મનુષ્ય શરીર અન્યાવયવી છે.

૨. દ્રવ્યાનારમ્ભકત્વે સત્તિ કાર્યદ્રવ્યતામ્ ।  
કાર્ય દ્રવ્ય હોઈને જે બીજા દ્રવ્યનું આરંભક ન હોય તે.

**અન્ધ:**—મૃતિસ્મૃતી ચ વિપ્રાણાં ચક્ષુષી દેવ-  
નિર્મિતે । કાળસ્તત્રૈકયા હીનો દ્વાખ્યામન્ધઃ પ્રકી-  
ર્તિતઃ ॥૧૧॥ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એવી બે આંખો આંધળીની પરમેશ્વરે બનાવી છે. તેમાંથી એક જે ન હોય તો તે કાણો કહેવાય અને બંને ન હોય તો તેને આંધળો કહેવામાં આવે છે.

**અન્ધતામિશ્રમ્**—અગ્નિનાદિગુણસમ્પત્તૌ દ-  
શ્ચાનુશ્રવિકવિષયપ્રત્યુપસ્થાને ચ કલ્પાન્તે સર્વમેતન્ન-  
દ્ધ્યતીતિ યત્નાસસ્તદન્ધતામિશ્રમ્ । અણિમા  
વગેરે સિદ્ધિઓ તથા આ લોકના અને પર-  
લોકના વિષયો પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ કલ્પને  
અંતે તે સુધળાં નાશ પામશે એવો જે ત્રાસ  
તેને અંધતામિશ્ર કહે છે. ૨. પાંચ પર્વવાળી  
અવિદ્યાનું પાંચમું પર્વ—અભિનિવેશ—તેજ અંધ-  
તામિશ્ર છે. અવિદ્યાદિ પાંચ ક્ષેશ એજ  
અવિદ્યાનાં તમ આદિક પાંચ પર્વ કહેવાય છે.

**અન્ધોમિશ્રુ:**—( મિશ્રષટ્કમ્ એ શબ્દ  
બુઝો. )

**અન્નમયકોશ:**—માતૃપિતૃમુક્તાન્નજશુક્રસ્રો-  
ણિતકાર્યે સ્થૂલશરીરમ્ । માતા અને પિતાએ  
આપેલા અન્નમાંથી ઉપજેલા રક્ત તથા  
વીર્યનું કાર્ય જે સ્થૂલ શરીર તે અન્નમયકોશ.

**અન્નસત્તકમ્**—બ્રીહ્યાદિકં તથા દર્શપૂર્ણમા-  
સાવથો મનઃ । પ્રાણાઃ ક્ષીરં ચ વાક્ ચૈવ સ્યા-  
દન્તે સપ્તથા મતમ્ ॥૧૧॥ (૧) ડાંગર વગેરે  
ધાન્ય, (૨) દર્શ યત્ત, (૩) પોણુભાસ યત્ત,  
(૪) મન, (૫) પ્રાણુ, (૬) દૂધ, અને (૭)  
વાણી, એ સાત પ્રકારનાં અન્ન કહેવાય  
છે. તેમાંથી:—

(૧) ડાંગર વગેરે મનુષ્યોનું સાધારણ  
અન્ન છે.

(૨)–(૩) દર્શ અને પોણુભાસ એ બે  
દેવોનું અન્ન છે.

(૬) દૂધ એ વાહરડાં વગેરે પશુઓનું  
અન્ન છે.

(૪–૫–૭) મન, વાણી, અને પ્રાણુ, એ  
ત્રણ આત્માનું અન્ન છે.

(૧૯)

**અન્યતમઃ—**(વ્યાકરણે) અનેકમધ્યે નિર્વા-  
રત્તિકઃ । અનેકમાંથી જે એકનો નિશ્ચય કર્યો  
હોય તે.

૨. (ન્યાયમતે) અનેકમેદાવચ્છિન્નપ્રતિ-  
યોગિતાકમેદઃ । અનેક ભેદથી અવચ્છિન્ન પ્રતિ-  
યોગીપણુવાળો ભેદ,

૩. સ્વેતરયાવત્પ્રતિયોગિભેદવત્ત્વમન્યતમત્વમ્ ।  
પોતાનામાંથી અન્ય તમામ પ્રતિયોગીના ભેદ-  
વાળું તે અન્યતમ.

૪. તદ્વિન્નત્વે સતિ તદ્વિન્નત્વે સતિ તદ્વિ-  
ન્નમિત્તત્વમ્ । યથા ઘટપટયુગ્મન્યતમઃ । જેમ, ઘટ,  
પટ અને ઘર, એમાંનું અન્યતમ. એટલે ઘટથી  
લિન્ન તથા પટથી લિન્ન હોઇને ઘરથી પણ  
લિન્ન એવું લિન્નત્વ. અર્થાત્ એ ત્રણમાંનું  
એક એવો અર્થ છે.

**અન્યતરઃ—**(વ્યાકરણમાં) એમાંથી જે  
એકનો નિશ્ચય કર્યો હોય તે.

૨. (ન્યાયમાં) દ્વયાવચ્છિન્નપ્રતિયોગિકમેદઃ ।  
એપણુથી અવચ્છિન્ન એવા પ્રતિયોગીનો ભેદ.

૩. ભેદદ્વયાભાવત્ત્વમન્યકરત્વમ્ । એ (અને)  
ભેદના અભાવવાળું તે અન્યતર.

૪. એતદ્વિન્નત્વે સત્યેતદ્વિન્નત્વે યસ્તદ્વિન્ન-  
ત્વમ્ । આનાથી લિન્નપણું હોઇને જે આનાથી  
પણુ લિન્ન હોય, તેનું લિન્નપણું તે અન્યત-  
રત્વ. જેમ ઘટ અને પટમાંથી અન્યતર, એટલે  
ઘટથી લિન્ન હોઇને તેનાથી લિન્ન જે પટ  
તેનું લિન્નપણું. મતલબ કે ઘટથી લિન્ન એવા  
પટનું લિન્નત્વ ઘટમાં રહે છે, અને પટથી  
લિન્ન એવા ઘટનું લિન્નત્વ પટમાં રહે છે,  
માટે એ લિન્નપણું તે અન્યતરત્વ છે.

૫. તદ્વિન્નત્વે સતિ તદ્વિન્નમિન્નત્વમ્ ।  
તેનાથી લિન્ન હોઇને, તેનાથી લિન્નનું જે  
લિન્નત્વ, છે અન્યતરત્વ. (ઉપર લખેલા  
ખુલાસા પ્રમાણે જ સમજી લેવાનું છે.)

**અન્યતરકર્મજાધિભાગઃ—**જે વિભાગ  
એક દ્રવ્યની ક્રિયાવડે જન્ય હોય તે. જેમ-  
નિષ્ક્રિય પર્વતમાં રહેલા પક્ષીની ક્રિયા વડે

પક્ષીનો તે પર્વતથી વિભાગ થાય છે, તે અન્ય-  
તર કર્મજ વિભાગ કહેવાય.

૨. ક્રિયાડાભાવત્સમવેતત્વે સતિ ક્રિયાવત્સ-  
મવેતવિભાગઃ અન્યતરકર્મજવિભાગઃ । જે વિભા-  
ગસ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમ-  
વેત હોય છે, તથા સ્વજનક ક્રિયાના અભાવ-  
વાળા દ્રવ્યમાં સમવેત હોય છે, તે વિભાગ  
અન્યતરકર્મ જ વિભાગ કહેવાય છે. જેમ-  
પક્ષીની ક્રિયા વડે ઉત્પન્ન થયેલો તે પક્ષીનો  
પર્વતથી વિભાગ-પક્ષી અને પર્વતનો વિભાગ-  
સ્વજનક પક્ષીની ક્રિયાના અભાવવાળા પર્વ-  
તમાં પણ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે, તથા  
ક્રિયાવાળા પક્ષીમાં પણ સમવાય સંબંધથી  
રહેલો છે; માટે તે પક્ષી પર્વતનો વિભાગ  
અન્યતર કર્મજ વિભાગ કહેવાય છે.

**અન્યતરકર્મજસંયોગઃ—**જે સંયોગ  
એક દ્રવ્યની ક્રિયાવડે જન્ય હોય છે, તે  
અન્યતર કર્મજ સંયોગ કહેવાય છે. જેમ-પર્વ-  
તની સાથે જે બાજ પક્ષીનો સંયોગ છે તે  
કેવળ બાજ પક્ષીની ક્રિયા વડે જન્ય છે, માટે  
એ સંયોગ અન્યતર કર્મજ સંયોગ છે.

૨. ક્રિયાડાભાવત્સમવેતત્વે સતિ ક્રિયાવત્સ-  
મવેત સંયોગઃ અન્યતરકર્મજ સંયોગઃ । જે સંયોગ  
સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમ-  
વાય સંબંધે કરીને રહે છે; તથા સ્વજનક  
ક્રિયાવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે કરીને  
રહે છે, તે સંયોગ અન્યતર કર્મજ સંયોગ  
કહેવાય છે. જેમ બાજ પક્ષીની ક્રિયા વડે  
જન્ય તે બાજ પક્ષીનો પર્વત સાથે સંયોગ  
છે. એ પક્ષીપર્વતનો સંયોગ સ્વજનક  
ક્રિયાના અભાવવાળા પર્વતમાં સમવાય સંબં-  
ધથી રહેલો છે; અને સ્વજનક ક્રિયાવાળા  
પક્ષીમાં પણ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે.  
માટે એ સંયોગ અન્યતર કર્મજ સંયોગ છે.

**અન્યથાશ્યાતિઃ—**અન્યાકારજ્ઞાનસ્યાલ્ભ-  
નમ્ । સૂણ પદાર્થનું અન્ય પદાર્થ રૂપે જ્ઞાન  
થવાનું જે આલંબન તે અન્યથાશ્યાતિ.



(૨૦)

૨. (ભાટ અને વૈશેષિકના મતમાં) તદભાવવતિ તત્પ્રકારકમાનમ્ । જે પદાર્થનો જેમાં અભાવ છે, તે પદાર્થમાં તે પ્રકારનું ભાન થવું તે.

૩. (નૈયાયિક મતમાં) ‘છીંપમાં રૂપું દેખાય છે’ એ દષ્ટાન્તમાં જોનારનાં દોષયુક્ત નેત્રને લીધે છીંપને જોઈને પૂર્વે જોયેલા રૂપાનો રમ્ભિરૂપ સંસ્કાર જાગ્રત થઈને પાસેની છીંપમાં તે રૂપા રૂપે દેખાય છે, અર્થાત્ રમ્ભિ-જ્ઞાનના વિષયભૂત રજત (રૂપા) નો રજતત્વ ધર્મ તે પુરોવર્તિ (મોઢા આગળ પડેલી) છીંપમાં ‘આ રૂપું છે.’ એ પ્રકારે દેખાય છે. એનું નામ અન્યથાપ્તિ છે.

**અન્યથાનુપપત્તિ**—સ્વાભાવપ્રયોજ્યાસમ્ભવઃ । વસ્તુના પોતાના અભાવથી બીજી કોઈ વસ્તુનો અસંભવ જણાતો હોય ત્યારે તે અસંભવને અન્યથાનુપપત્તિ કહે છે; જેમ અગ્નિના અભાવથી ધૂળનો અસંભવ છે માટે એ અસંભવ એ અન્યથાનુપપત્તિ છે.

**અન્યથાપ્તિદોષઃ**—આ અર્થોપપત્તિ પ્રમાણના એક દોષનું નામ છે. દિવસે ભોજન નહિ કરનાર દેવદત્તનું રાત્રિભોજન વિના પુષ્ટત્વ ઘટતું નથી, માટે તે ઘટાવવાને રાત્રિ-ભોજન રૂપ અર્થોપપત્તિની કલ્પના કરવામાં આવે છે, એ અર્થોપપત્તિનું દષ્ટાન્ત છે. એમાં પુષ્ટત્વ ઘટતું નથી એટલે પુષ્ટત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી, જેમ શાસ્ત્રીય ભાષામાં કહી શકાય. રાત્રિભોજન વિના અન્યથા પુષ્ટત્વ ઉત્પન્ન ન થતું હોય, તોજ એને નિર્દોષ અર્થોપપત્તિ કહી શકાય; પણ જો રાત્રિભોજન વિના અન્યથા પણ પુષ્ટત્વ ઉત્પન્ન થતું હોય તો તેને અર્થોપપત્તિ પ્રમાણ કહેવું એ દોષ છે; માટે અર્થોપપત્તિ પ્રમાણ એવું હોવું જોઈએ કે, જે અનુપપદ્યમાન અર્થના જ્ઞાન ઉપરથી જે ઉપપદ્યમાન અર્થની કલ્પના કરવાની હોય તે અર્થોપપત્તિ અન્યથા ઉપપન્ન થઈ શકે નહિ. આ નિર્દોષ અર્થોપપત્તિનું દષ્ટાન્ત કહું: હવે સદોષ અર્થોપપત્તિ માટે એક બીજું દષ્ટાન્ત લેઈએ. અ ની આંખો રાત્રી જોઈને વ એ અર્થો

પત્તિ પ્રમાણથી કહેવા માંડ્યું કે, અ ની રાત્રી આંખ રાતના ઉગ્મગરા સિવાય ઉત્પન્ન થતી નથી માટે તેણે રાત્રે ઉગ્મગરા કયો હોવો જોઈએ. આ અર્થોપપત્તિ પ્રમાણ ‘અન્યથાપ્તિપપત્તિ’ દોષવાળું છે. કેમકે ઉગ્મગરા સિવાય નેત્રાભિપ્રદ રોગથી પણ આંખો રાત્રી થાય છે.

**અન્યથાસિદ્ધઃ**—કરણસામગ્રીવાચ્યત્વમ્ । જે કાર્ય જનવા માટે જેટલી કારણ સામગ્રી હોવી જોઈએ, તેનાથી જે વસ્તુ ભિન્ન હોય છે (છતાં કારણ રૂપ જણાતી હોય) તે વસ્તુ તે કાર્યમાં અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. અર્થાત્ કોઈ કાર્યનું જે પ્રત્યક્ષ કારણ ન હોય પણ પરંપરાથી કારણ હોય તે અન્યથાસિદ્ધ કારણ કહેવાય છે. અથવા—

૨. જે પદાર્થ વિદ્યમાન ન છતાં પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થ કાર્યનું કારણ કહેવાતો નથી પણ ‘અન્યથાસિદ્ધ’ કહેવાય છે. જેમ—ઘટ રૂપ કાર્યમાં માટી વહી લાવનારો ગધેડો વગેરે અન્યથાસિદ્ધ (કારણ) કહેવાય છે.

**અન્યથાસિદ્ધપ્રકારાઃ**—અન્યથાસિદ્ધ પદાર્થ પાંચ પ્રકારના હોય છે. તે નીચે પ્રમાણે—

૧. **પ્રથમ અન્યથાસિદ્ધઃ**—જે કાર્યની પ્રતિ કારણનું પૂર્વવૃત્તિપણું જે રૂપે કરીને ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે કાર્યની પ્રતિ તે રૂપ અન્યથાસિદ્ધ હોય છે. જેમ—ઘટાદિ રૂપ કાર્યની પ્રતિ દંડ ચક્રાદિ રૂપ કારણોનું પૂર્વવૃત્તિપણું દંડત્વ, ચક્રત્વ, આદિ રૂપેજ ગ્રહણ કરાય છે, માટે તે દંડત્વ, ચક્રત્વ, આદિક ધર્મ ઘટની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. એ રીતે જે જે કાર્યની પ્રતિ જે જે કારણનું જે જે રૂપે પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરવામાં આવે તે તે કાર્યની પ્રતિ તે તે રૂપ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય.

૨. **દ્વિતીય અન્યથાસિદ્ધઃ**—જે કાર્યની પ્રતિ જે પદાર્થનો સ્વતંત્ર અન્યથા વ્યતિરેક થઈ શકતો નથી, પણ પોતાના કારણને લેઈને

(૨૧)

જા અન્ય વ્યતિરેક ગ્રહણ કરાય છે તે પદાર્થ પણ તે કાર્ય પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ હોય છે. જેમ-ઘટાદિક કાર્યો પ્રતિ દંડાદિક અરણ્યોના રૂપરૂપશાદિક ગુણોના સ્વતંત્ર અન્ય વ્યતિરેક થતો નથી, અર્થાત-રૂપ હોય તો ઘડો હોય; રૂપ ન હોય તો ઘડો પણ ન હોય; એવા અન્ય વ્યતિરેક થતો નથી-પણ તે રૂપ-રૂપશાદિક ગુણોના કારણભૂત જે દંડાદિક છે તે દંડાદિકનું ગ્રહણ કરીનેજ તે રૂપરૂપશાદિક ગુણોનો અન્યવ્યતિરેક તે ઘટાદિક પ્રતિ ગ્રહણ કરાય છે; અર્થાત-દંડરૂપ હોય તો ઘડો હોય; દંડરૂપ ન હોય તો ઘડો પણ ન હોય; એ પ્રકારે દંડાદિક કારણોનો અંગીકાર કરીને જ તે રૂપ રૂપશાદિક ગુણોનો અન્યવ્યતિરેક ગ્રહણ કરાય છે-માટે તે દંડાદિક કારણોના રૂપરૂપશાદિક ગુણ તે ઘટાદિક કાર્યો પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે.

**૩. તૃતીય અન્યથાસિદ્ધ:**—જે પદાર્થનું પ્રથમ અન્ય કાષ્ટ કાર્ય પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાયા પછી જે કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાય છે, તે પદાર્થ પણ તે કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. અર્થાત જે પદાર્થ પ્રથમ એક કાર્યનું કારણ થયા પછીજ બીજા કાર્યનું કારણ ગણાતો હોય તે પદાર્થ તે બીજા કાર્યનું અન્યથાસિદ્ધ કારણ કહેવાય છે. જેમ-આકાશ એ ઘટરૂપ કાર્યપ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ છે. અહીં, આકાશમાં શબ્દગુણનું સમવાયી કારણપણું છે, એજ તે આકાશમાં આકાશત્વ છે. એવા આકાશત્વ રૂપવડે તે આકાશનું ઘટાદિક પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું કહેવું જોઈએ; પણ તે આકાશનું પ્રથમ શબ્દ ગુણની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાયા પછીજ ઘટાદિક પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાશે, માટે એ આકાશને ઘટાદિક પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ છે.

**૪. ચતુર્થ અન્યથાસિદ્ધ:**—જે પદાર્થનું જે કાર્યના જનક પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ

કરાયા પછી જે કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાય છે, તે પદાર્થ પણ તે કાર્યપ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. અર્થાત જે પદાર્થ કાર્યનો જનક હોય, તે પદાર્થની પણ જે પૂર્વવૃત્તિ હોય, તે પૂર્વવૃત્તિ તે કાર્ય પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ-ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ કુલાલ (કુંભાર) નો પિતા અન્યથાસિદ્ધ હોય છે. કેમકે કુલાલના પિતાનું ઘટરૂપ કાર્યના જનક કુલાલરૂપ પુત્રની પ્રતિ પ્રથમ પૂર્વવૃત્તિત્વ ગ્રહણ કરાયા પછી તે ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ પૂર્વવૃત્તિપણું ગ્રહણ કરાય છે. માટે કુલાલ પિતૃત્વરૂપે તો તે કુલાલનો પિતા ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ છે. અને કુલાલત્વરૂપે તો તે કુલાલનો પિતા તે ઘટનું કારણજ કહેવાય.

**૫. પંચમ અન્યથાસિદ્ધ:**—જે કાર્યની પ્રતિ જે કારણ નિયમથી પૂર્વવૃત્તિરૂપે સિદ્ધ છે, તે કારણથી ભિન્ન પદાર્થ (કદાચ કારણ-રૂપ થયા હોય તોપણ) પણ તે કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ નિયમથી પૂર્વવૃત્તિત્વરૂપે સિદ્ધ એવાં જે દંડ, ચક્ર, કુલાલાદિક કારણ છે, તે કારણથી ભિન્ન જે રાસ (ગધેડું), કુલાલ પત્તી આદિ પણ ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ હોય છે.

**અન્યથાસિદ્ધિ:**—અવયવકલ્પનિયતપૂર્વવૃત્તિનિયત વ્યવસ્થાસમ્ભવે તદ્ભિન્નત્વમન્યથાસિદ્ધિઃ। કાર્યની ઉત્પત્તિથી નિયમે કરીને પૂર્વે હોનાર, તથા અવસ્થા કરીને પ્રાપ્ત, એવાં જે કારણો છે, તે કારણોથીજ તે કાર્યની ઉત્પત્તિનો સંભવ હોવા છતાં તે કારણોથી જે ભિન્નપણું તેનું નામ ‘અન્યથાસિદ્ધિ’ છે. જેમ-અવસ્થા કરીને પ્રાપ્ત તથા નિયત પૂર્વવૃત્તિ એવાં જે દંડ-ચક્રાદિક કારણો છે, તે દંડચક્રાદિક કારણો વડેજ ઘટરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિ સંભવી શકે છે. એવા દંડાદિક કારણોથી ભિન્નપણું તે દંડરૂપ (દંડનું રૂપ), દંડત્વ, રાસભ, આદિકમાં છે.

( ૨૨ )

એજ તે દંડરૂપિકમાં અન્યથાસિદ્ધ છે. તથા એવી અન્યથાસિદ્ધિવાળા હોવાથી તે દંડરૂપ, દંડત્વ, રાસભ, આદિ અન્યથાસિદ્ધિ કહેવાય છે.

૨. કાર્યાવ્યવહિતપૂર્વેવસ્તિત્વે સતિ કાર્યાનુ-ત્પાદકત્વમ્ । કાર્યથી અન્યવહિત ( અંતરાય વગરના ) પૂર્વકાળમાં હોવા છતાં પણ કાર્યનું અનુત્પાદકપણું તે અન્યથાસિદ્ધિ.

**અન્યથૈવોપપત્તિ:**—વૈપરીત્યેનેપપત્તિસામ્યમ્ ।

બીજી રીતે પણ—ઉલટી રીતે પણ—ઉપપત્તિ થતીજ હોય એવો અર્થોપત્તિ પ્રમાણનો દોષ. જેમ તે છોપમાં રૂપ દેખાય છે તે સદસદ વિલક્ષણ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ છે, એમ વેદાન્તીઓ કહે છે. ત્યાં પ્રાઈ વાદી એવું અર્થો-પત્તિ પ્રમાણ લાવે કે, છોપમાં જે રજત છે તે સત્થી વિલક્ષણ છે માટે નૃશંગ (માણસનાં માથાનાં શીંગડાં) ની પેડે અસત્ હોવાથી ખ્યાતિજ અનતી નથી; અને અસત્થી વિલક્ષણ હોવાથી અક્ષતી પેડે અખાધિત હોવાથી આધ અતી શકતો નથી. અન્નેથી વિલક્ષણ હોય તો ખ્યાતિ અને આધ અન્નેય આવતાં નથી. ત્યારે વેદાન્તી કહેશે કે તમારા કહેવાથી વિપરીત ઉપપત્તિ થઈ શકે છે, એટલે સદસદ વિલક્ષણત્વરૂપ અનિર્વચનીય ખ્યાતિ અતી શકે છે, માટે તમારું અર્થોપત્તિ પ્રમાણ અન્ય-થૈવોપપત્તિ દોષવાળું છે.

**અન્યયોગવ્યવચ્છેદ:**—જેમ પાર્થ એવ ધનુર્ધર: । અર્જુનજ ધનુષ્યધારી છે. અહીં અર્જુન સિવાય બીજો ધનુર્ધારી નથી એમ કહીને એ (જ) પદવડે તેનો વ્યવચ્છેદ કર્યો છે.

**અન્યોન્યમ્**—ક્રિયાવ્યતિહારવિષયત્વમ્ । ક્રિયાના વ્યતિહાર ( વિનિમય-અદ્વેષાદ્વેષો ) નું જે વિષયપણું તે અન્યોન્ય કહેવાય છે. જેમ ‘અન્યોડન્યં તાઢયત: ।’ તે બે જણ એક બીજાને મારે છે. એમાં તાડનક્રિયાનો વ્યતિહાર સ્પષ્ટ છે.

**અન્યોડન્યાધ્યાસ:**—અન્યોન્યસ્મિન્નન્યોડ ન્યતાદાત્મ્યાધ્યાસ: । એક બીજામાં એક બીજાના

તાદાત્મ્યનો અધ્યાસ જેમ, જીવને દેહ માનવો અને દેહને જીવ માનવો તે.

**અન્યોડન્યામાવ:**—તાદાત્મ્યસમ્બંધાવચ્છિન્ન-

પ્રતિયોગિતાકોડમાવોડન્યાડન્યામાવ: । જે અભા-વની પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્ય સંબંધ વડે અવચ્છિન્ન હોય છે તે અભાવ અન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે. જેમ—વડો એ પટ નથી, એવી પ્રતીતિ કોષ્ટ્રને થાય છે. એ પ્રતીતિથી પટ વિષે પટના ભેદરૂપ અન્યોન્યાભાવ પ્રતીત થાય છે. એ પ્રતીતિથી ઘટ વિષે પટના ભેદ-રૂપ અન્યોન્યાભાવ પ્રતીત થાય છે. હવે ઘરમાં રહેલા અન્યોન્યાભાવનો પ્રતિયોગી પટ છે. તે પટમાં રહેલી જે અન્યોન્યાભાવની પ્રતિ-યોગિતા છે, તે પ્રતિયોગિતા તાદાત્મ્ય સંબંધે કરીને અવચ્છિન્ન છે. ( અભેદ નામે જે સ્વરૂપસંબંધ વિશેષ છે, તેને તાદાત્મ્ય સંબંધ કહે છે. ) માટે ‘ઘટ એ પટ નથી’ એ પ્રતીતિ વડે તે ઘટમાં જે તાદાત્મ્ય સંબંધાવચ્છિન્ન પ્રતિયોગિતાવાળો એવો પટનો અભાવ પ્રતીત થાય છે. તે અભાવ અન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે. એ અન્યોન્યાભાવને ‘ભેદ’ પણ કહે છે.

૨. જે અભાવ પોતાના પ્રતિયોગીના સમાનાધિકરણમાં રહે છે, અથવા જે અભાવનું તાદાત્મ્યજ તેનું પ્રતિયોગી હોય છે, તે અભાવ અન્યોન્યાભાવ કહેવાય છે; જેમ—પૃથ્વી વગેરેમાં ઘટનો અન્યોન્યાભાવરૂપ ભેદ છે, તે અભાવ ઘટ વિષ્ણમાન હોય તોપણ રહેલો હોય છે, માટે તે પ્રતિયોગી સમાનાધિકરણ કહેવાય છે.

૩. સ્વપ્રદક્ષણપ્રદક્ષણપ્રદક્ષણત્વમ્ । પોતાના જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખનારું જે જ્ઞાન, તેની અપેક્ષા રાખનારું જે જ્ઞાન, તે જેના વિષે હોય, તે અન્યોન્યાભાવ. જેમ—મહિપથી ભિન્નત્વ તે ગોત્ર છે, અને ગાયથી ભિન્નત્વ તે મહિપત્વ છે, એવું લક્ષણ થયું; એમાં ગોત્રનું જ્ઞાન થવાને મહિપત્વ જ્ઞાનની અપેક્ષા છે અને મહિપત્વ જ્ઞાનને માટે ગોત્ર જ્ઞાનની અપેક્ષા છે.

( ૨૩ )

૪. (વેદાન્તમતે) સ્વજ્ઞસધીનકજ્ઞસિત્ત્વમ્ ।  
પોતાના જ્ઞાનને અધીન જેનું જ્ઞાન છે, તેનું  
જ્ઞાન હોવાપણું.

**અન્યોડન્યાથયઃ**—પોતાની ઉત્પત્તિ તથા  
સ્થિતિ વિષે જે પરસ્પરની અપેક્ષા તે.

**અન્વયઃ**—પરસ્પરમાંગમઃ । પરસ્પર અર્થની  
પ્રાપ્તિ.

૨. વાક્યમાં ક્રિયાનુસારી શબ્દોનો  
સંબંધ ક્રમ.

૩. સ્વસત્તાનિયતસત્તાવત્કાર્યસમ્બન્ધઃ । એક  
પ્રદાર્થની પોતાની સત્તાની સાથે નિયમે કરીને  
જેની સત્તા હોય એવા કાર્યનો સંબંધ  
તે અન્વય.

૪. યત્સત્ત્વે યત્સત્ત્વમન્વયઃ । એક વસ્તુ  
હોય ત્યાં બીજી વસ્તુનું નિયમે કરીને હોવું તે.

૬. હોવાપણું રૂપ સંબંધ. જેમ—ગત્રપ્રતમાં  
સ્થૂલ શરીરના, સ્વપ્રતમાં સૂક્ષ્મ શરીરના, અને  
સુષુપ્તિમાં કારણ શરીરના સાક્ષી તરિકે આત્માનો  
( ત્રણે અવસ્થાઓમાં ) અન્વય છે.

**અન્વયદૃષ્ટાન્તઃ**—સાધ્યવ્યાસ સાધન યત્ર  
પ્રદર્શયેતે સઃ । સાધ્યથી સાધન વ્યાપ્ત છે એવું  
ન્યાં યતાવવામાં આવે છે તે. જેમ—અગ્નિ  
સાધ્ય છે, તેના વડે સાધન જે ધૂમ તે વ્યાપ્ત  
છે, એવું મહાનસમાં ( રસોડામાં ) યતાવવામાં  
આવે છે, માટે ‘ રસોડું ’ એ અન્વય દૃષ્ટાન્ત છે.

**અન્વયવ્યાતરિકિ અનુમાનમ્**—સત્પક્ષ  
વિપક્ષોડન્વયવ્યતિરેકી । જે અનુમાનમાં સપક્ષ  
અને વિપક્ષ બન્ને વિદ્યમાન હોય તે અનુ-  
માન અન્વયવ્યતિરેકી કહેવાય છે; જેમ  
‘ પર્વતોવહિમાન્ ધૂમસ્ત્વાત્ । ’ ‘ પર્વત અગ્નિવાળો  
છે, ધૂમાડાવાળો હોવાથી ’ આ પ્રસિદ્ધ અનુ-  
માન છે. તેમાં પાકશાળા એ અગ્નિરૂપ સાધ્ય-  
વાળી હોવાથી સપક્ષ છે; અને પાણીનો ધરો  
અગ્નિરૂપ સાધ્યના અભાવવાળો હોવાથી  
વિપક્ષ છે. એવી રીતે સપક્ષ તથા વિપક્ષવાળું  
હોવાથી એ પ્રસિદ્ધ અનુમાન અન્વય વ્યતિરેકી  
કહેવાય છે.

૨. જે અનુમાનના સાધ્ય તથા હેતુનો  
તથા બીજા અભાવોનો બીજી જગ્યાએ સહચાર  
દેખાતો હોય તે. જેમ ‘ પર્વત અગ્નિવાળો છે,  
ધૂમાડાવાળો હોવાથી. ’ આ અનુમાનમાં  
અગ્નિરૂપ સાધ્યનો તથા ધૂમરૂપ હેતુનો રસો-  
ડામાં સહચાર જોવામાં આવે છે, અને પાણીના  
ધરામાં તે બન્નેનો અભાવ જોવામાં આવે છે;  
માટે એ અનુમાન અન્વયવ્યતિરેકી છે.

**અન્વયવ્યાતરેકિ લિંગમ્**—અન્વયવ્યતિરેક-  
વ્યાપ્તિમલ્લિંગં અન્વયવ્યતિરેકી । જે લિંગ ( હેતુ )  
સાધ્યની અન્વયવ્યાપ્તિવાળું હોય છે તથા  
વ્યતિરેક વ્યાપ્તિવાળું પણ હોય છે, તે લિંગ  
અન્વયવ્યતિરેકિ કહેવાય છે. જેમ—‘ પર્વતો  
વહિમાન્ ધૂમસ્ત્વાત્ ’ આ પ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં  
ધૂમરૂપ લિંગ વહિરૂપ સાધ્યની અન્વય વ્યાપ્તિ-  
વાળું છે તથા વ્યતિરેક વ્યાપ્તિવાળું પણ છે,  
માટે તે અન્વયવ્યતિરેકિ કહેવાય.

એ અન્વયવ્યતિરેકિ લિંગ પોતાના  
સાધ્યની સિદ્ધિ પાંચ રૂપે વિશિષ્ટ હોઈને કરે  
છે. તે પાંચરૂપ આ પ્રમાણે છે:—(૧) પક્ષ-  
ધર્મત્વં, (૨) સપક્ષેસત્ત્વં, (૩) વિપક્ષાદ્યવ્યાવૃત્તિઃ,  
(૪) અબાધિતવિષયત્વં, અને (૫) અસત્  
પ્રતિપક્ષત્વં. જેમ—ધૂમરૂપ હેતુમાં પર્વતાદિરૂપ  
પક્ષ વિષે વૃત્તિત્વરૂપ (૧) પક્ષ ધર્મત્વ છે;  
તથા મહાનસાદિરૂપ સપક્ષ વિષે વૃત્તિત્વરૂપ (૨)  
સપક્ષેસત્ત્વ પણ છે; તથા હ્રદ (પાણીનો ધરો)  
રૂપ વિપક્ષ વિષે અવૃત્તિત્વરૂપ (૩) વિપક્ષથી  
વ્યાવૃત્તિ પણ છે. જેનો સાધ્યરૂપ વિષય  
(અગ્નિ) આધિત નથી

એવો જે હેતુ તે ‘ અબાધિત વિષય ’ કહે-  
વાય; એવું (૪) અબાધિત વિષયત્વ પણ ધૂમરૂપ  
હેતુમાં રહેલું છે. સાધ્યના અભાવનો સાધક  
જે બીજો હેતુ તે ‘ સત્પ્રતિપક્ષ ’ કહેવાય.  
એવો સત્પ્રતિપક્ષ જે હેતુને હોતો નથી તે  
‘ અસત્પ્રતિપક્ષ ’ કહેવાય. એવું (૫) અસ-  
ત્પ્રતિપક્ષત્વ પણ ધૂમરૂપ હેતુમાં છે; માટે એ  
ધૂમરૂપ અન્વયવ્યતિરેકિ લિંગ ઉક્ત પાંચે રૂપે  
કરીને વિશિષ્ટ છે.

( ૨૪ )

**અન્વયવ્યભિચાર:**—કારણસત્ત્વે કાર્યોભાવ: । કારણ હોવા હે છતાં કાર્ય ઉત્પત્તિ ન થવા રૂપ જે અભાવ છે તે અન્વયવ્યભિચાર. જેમ—કાદંબરી વગેરે ગ્રંથોમાં મંગળ કાર્યો છતાં પણ ગ્રંથ સમાપ્ત થયો નથી, માટે અન્વયવ્યભિચાર છે. અર્થાત્ ‘મંગળ’ એ અન્વયવ્યભિચારી હેતુ છે.

**અન્વયવ્યાપ્તિ:**—હેતુસમાનાધિકરણાત્યંતાભાવા-પ્રતિયોગિસાધ્યસામાનાધિકરણ્યં અન્વયવ્યાપ્તિ: । હેતુના અધિકરણુ વિષે વર્તનારો જે અત્યંતાભાવ છે, તે અત્યંતાભાવનું અપ્રતિયોગી એવું જે સાધ્ય છે, તે સાધ્યની સાથે જે તે હેતુનું સમાનાધિકરણુપણું છે, એજ તે હેતુમાં સાધ્યની અન્વયવ્યાપ્તિ છે. જેમ—‘પર્વતો વહ્નિમાન ધૂમાત્’ ‘પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડાથી.’ આ અનુમાનમાં ધૂમ એ હેતુ છે, અને અગ્નિ સાધ્ય છે. તેમાં ધૂમરૂપ હેતુના આધિકરણુરૂપ જે પર્વત, મહાનસ (રસોડું) આદિ છે, તેમાં અગ્નિરૂપ સાધ્ય તો વિદ્યમાનજ હોય છે, માટે અગ્નિરૂપ સાધ્યનો અત્યંતાભાવ તો ત્યાં સંભવતો નથી, પણ ત્યાં ઘટનો અત્યંતાભાવ સંભવે છે; માટે એ ઘટનો અત્યંતાભાવ તે હેતુસમાનાધિકરણુ કહેવાય છે. એ અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગીપણું તે ઘટ વિષેજ છે, અગ્નિરૂપ સાધ્ય વિષે નથી; માટે તે અગ્નિરૂપ સાધ્ય, તે હેતુ સમાનાધિકરણુ અત્યંતાભાવનો અપ્રતિયોગી કહેવાય છે. એવા અગ્નિરૂપ સાધ્યની સાથે ધૂમરૂપ હેતુનું સમાનાધિકરણુપણું છે. એજ તે ધૂમરૂપ હેતુમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિ છે. એને અન્વયવ્યાપ્તિ કહે છે.

**અન્વયસહચાર:**—કારણસત્ત્વે કાર્યસત્ત્વમ્ । કારણ હોય તો નિયમથી (જરૂર) કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એવા સહચાર (હમેશં સાથે હોવાપણું) તે અન્વય સહચાર કહે છે. જેમ—માટી, કુંભાર, દંડ, ચક્ર, વગેરે કારણો હોય તો જરૂર ઘડાની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે તે માટી વગેરે કારણો અન્વય સહચારવાળાં કહેવાય છે.

**અન્વયાહ્યાનમ્**—તાત્પર્યવિધારણાર્થ પ્રતિ-પાદનમ્ । તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરવાને જે પ્રતિપાદન કરવું તે.

**અન્વાચય:**—ઉદ્દેશ સિદ્ધિયાનુદ્દેશસિદ્ધિયાર્થો-પદ્દેશ: । ઉદ્દેશની સિદ્ધિની સાથે જેનો ઉદ્દેશ નથી તેની સિદ્ધિનો પણ ઉપદેશ કરવો તે. જેમ, ‘મિત્રાં ગચ્છ, यदि गां पश्येस्तां चानय ।’ ‘ભિક્ષા માગવા જા, અને જો કદી ગાય નજરે પડે તો તેને પણ લેતો આવજો.’ અહીં ઉદ્દેશ ભિક્ષા માગવા જવાનું કહેવાનો છે, પણ ગાય શોધવા મોકલવાનો ઉદ્દેશ નથી; એમ છતાં સાથે સાથે તેનો પણ ઉપદેશ કર્યો છે, માટે એ ઉપદેશને ‘અન્વાચય’ કહે છે.

**અનિવૃત્તાભિગ્રાનવાદ:**—શક્તિજ્ઞાન વિષયસ્ત્વ શાબ્દબોધાવિષયસ્ત્વનિયમ इति वाद: । શક્તિ જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે શાબ્દબોધનો પણ હોય એવો નિયમ થઈ શકે નહિ, એવો વાદ.

**અપકર્ષત્ત્વમ્**—વિદ્યમાનધર્માવયત્ત્વમ્ । જે પદાર્થમાં જે ધર્મ હોય તે ધર્મનું કર્મ થવાપણું.

**અપકર્ષપરિમાણમ્**—ન્યૂત શ્રેણ્યાવાળા અવયવો વડે આરંભાયેલા દ્રવ્યનું પરિમાણ.

**અપક્ષય:** (ભાવવિકાર:)—જાવતું, અસ્તિ, વર્દતું, વિપરિણમતું, અપક્ષીયતું, વિનશ્યતિ. એટલે જન્મે છે, અસ્તિત્વમાં આવે છે, વધે છે, પરિણામ પામે છે, અપક્ષય પામે છે અને નાશ પામે છે, એવા છ પદાર્થ માત્રના ધર્મો છે તેને ભાવવિકાર કહે છે. એમાંનો પાંચમો ભાવવિકાર ‘અપક્ષય’ છે. એટલે—વજ્રા અવ-યવોનો નાશ થઈને ઘટનું જવું તે; ધસાટું (શરીર વગેરેનું); શરીરની ક્ષીણતા થવી તે.

**અપક્ષેપણમ્** (કર્મ)—અધ: સંયોગસમવાચિ-કારણ કર્મ અપક્ષેપણમ્ । મૂત્ત દ્રવ્યનો જે નીચેના દેશ સાથે સંયોગ થાય છે, તેને અધ:સંયોગ કહે છે. એ અધ:સંયોગનું અસમવાયિ કારણ જે કર્મ છે, તે કર્મ અપક્ષેપણુ કહેવાય છે. (વિશેષ જુલાસા માટે ‘ઉક્ષેપણ’ શબ્દ જુઓ.)

(૨૫)

**અપભ્રંશકરણમ્**—સ્વેતરમૂતચતુષ્ટયામિત્રી-  
કરણમ્ । પાંચ જૂતોમાંથી એક જૂતનું પોતાના  
સિવાયનાં ચાર જૂતો સાથે મિશ્ર ન થવું. (દરેક  
શુદ્ધજૂત છૂટું છૂટું હોય ત્યારે તે અપભ્રંશ  
કહેવાય છે.)

**અપભ્રંશઃ**—સાધુશબ્દસ્ય શક્તિવૈકલ્ય-  
પ્રયુક્તાન્યથોચારણયુક્તોડપદાબ્દઃ । શુદ્ધ શબ્દને  
ખોસવાની શક્તિ નિષ્ફળ નીવડવાથી શબ્દનું  
જે યીજે પ્રકારે ઉચ્ચારણ થાય છે તે શબ્દ  
અપભ્રંશ કહેવાય.

**અપરત્વમ્**—અપરવ્યવહારવિષયગુણત્વવ્યાપ્ય  
જાતિવપરત્વમ્ । અપરવ્યવહારના વિષયમાં  
એટલે આ મૂર્તદ્રવ્ય આ મૂર્તદ્રવ્યથી અપર  
(નિકટ, પાસે નાનું) છે. આ પ્રકારનો જે  
પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય તેમાં-વર્તનારી, અને  
ગુણત્વજાતિની વ્યાપ્ય જે જાતિ (અપરત્વ)  
છે, તે જાતિવાળો જે શુભ તે અપરત્વ  
કહેવાય છે.

૨. અપરવ્યવહારાસાધારણકરણમ્ । આ અપર  
છે (પર નથી) એના વ્યવહારનું અસાધારણ  
કારણ તે અપરત્વ.

**અપરત્વગુણઃ**—(૧) દૈશિક (દેશ-સ્થળ  
સંબંધી) અપરત્વ અને (૨) કાલિક અધરત્વ  
એવા બે પ્રકારનો અપરત્વ ગુણ છે, તથા  
પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચ  
મૂર્તદ્રવ્યોમાં રહે છે. તેમાં પણ કાલિક  
અપરત્વ તો જન્ય મૂર્ત દ્રવ્યોમાંજ રહે છે.  
અપરત્વ ગુણ અનિત્ય છે.

**અપરમાક્ષઃ**—શ્વન-મુક્તિ.

**અપરવૈરાગ્યમ્**—બ્રહ્મજ્ઞાનાન્યવિષયવૈતુલ્યમ્ ।  
બ્રહ્મજ્ઞાન સિવાય બીજા વિષયમાં તૃષ્ણારહિત  
હોવાપણું. (એના ચત્તાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય  
અને વશીકાર, એવા ચાર ભેદ છે, લક્ષણો  
તે તે શબ્દોમાં બેવાં.)

**અપરસામાન્યમ્**—ન્યૂનદેશવૃત્તિત્વમ્ । જે  
સામાન્ય થોડા દેશમાં રહે છે તે અપરસામાન્ય.

જેમ-મનુષ્યત્વ જાતિ મનુષ્ય માત્રને સમાન  
હોવાથી 'સામાન્ય' છે; અને બ્રાહ્મણત્વ  
જાતિ બ્રાહ્મણમાત્રને સમાન હોવાથી 'સામાન્ય'  
છે; પણ એ બેમાં 'મનુષ્યત્વ' 'પરસામાન્ય'  
છે અને 'બ્રાહ્મણત્વ' અપરસામાન્ય છે. કેમકે  
તે મનુષ્યત્વ કરતાં ન્યૂન દેશમાં રહેનારી છે.

**અપરાધત્વમ્**—દુષ્ટકર્મકર્મકરણત્વમ્ ।  
શિક્ષા કરવા યોગ્ય કર્મ કરવાપણું.

૨. સ્વૌચિત્કર્માકરણત્વમ્ । પોતાને યોગ્ય  
કર્મનું ન કરવાપણું.

૩. શાસ્ત્રવિશુદ્ધધનત્વે સતિ નિષિદ્ધસેવન  
જાતદુરિતવિશેષત્વમ્ । શાસ્ત્રવિધિનું ઉદ્ધેધન  
કરવાની સાથે નિષિદ્ધ પદાર્થનું સેવન કરવાથી  
જે ખાસ પાપ થાય છે તેપણું.

**અપરિગ્રહઃ**—દેહયાત્રાનિર્વાહાતિરિક્તભોગસા-  
ધનાનામનજીકારઃ । દેહનિર્વાહથી અધિક ભોગ  
સાધનોનો અરહીકાર તે અપરિગ્રહ.

૨. સમાધ્યસુધ્યાનાનુષકત્વ વસ્તુમાત્રસ્વાસગ્રહઃ ।  
સમાધિના અનુજ્ઞાનમાં નિરુપયોગી એવી તમામ  
વસ્તુઓનું અગ્રહણ.

**અપરોક્ષજ્ઞાનમ્**—વિષયચિન્તાદાત્મ્યાપન્ન  
પ્રમાણચૈતન્યમ્ । પ્રમાણ ચૈતન્ય બ્યારે વિષય  
ચૈતન્યની સાથે તાદાત્મ્ય પામ્યું હોય ત્યારે તે  
અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે.

૨. અનાધિગતાબાધિતવર્તમાનયોગ્યવિષયચૈતન્યા-  
મિન્ન પ્રમાણચૈતન્યમ્ । જે વિષય પૂર્વે જાણેલો  
ન હોય, તથા જે વિષય આધિત ન  
હોય, તથા જે વર્તમાન કાળમાં હોય. તેમજ  
પ્રત્યક્ષને યોગ્ય હોય, એવા વિષય ચૈતન્યની  
સાથે અભિન્ન એવું જે પ્રમાણ ચૈતન્ય તે  
અપરોક્ષ જ્ઞાન એનેજ પ્રત્યક્ષપ્રમા કહે છે. (આ  
અપરોક્ષ જ્ઞાનથી બ્રહ્મનું અજ્ઞાનાવરણ નાશ  
પામે છે.)

**અપરોક્ષત્વમ્**—યોગ્યવિષયસ્થાનાવૃત્તસંવિ-  
ત્તાદાત્મ્યમ્ । પ્રત્યક્ષ થોડા વિષયનું જે  
અનાવૃત સાક્ષી ચૈતન્યની સાથે તાદાત્મ્ય તેજ  
તે વિષયનું અપરોક્ષપણું છે.

( ૨૬ )

**અપરોક્ષવ્યવહાર:**—આ ધટ છે, આ પટ છે, એવો સાક્ષાત્પણનો વ્યવહાર.

**અપવર્ગ:**—એકવીશ પ્રકારનાં દુઃખની જે નિવૃત્તિ તે અપવર્ગ. ( ગૌતમ ન્યાય. )

**અપવાદ:**—ઉત્સર્ગસ્વૈકદેશે બાધોડપવાદઃ । ઉત્સર્ગના કોઇ એક દેશ વિષે જે બાધ છે તેને અપવાદ કહે છે. ( ઉત્સર્ગ શબ્દ જુઓ ) જેમ—‘ ન્યાં ન્યાં ચેતનત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં કર્તૃત્વ હોય છે. ’ એવો ઉત્સર્ગ ( જ્યોત્સર્ગ-વારંવાર જોવામાં આવવું ) કર્યા પછી, ‘ ચેતનનો એક દેશ જે મુક્તાત્માઓ, તેઓ ચેતન છતાં તેઓમાં કર્તૃત્વ ધર્મ નથી, ’ એવી રીતે એ ઉત્સર્ગનો અપવાદ કરવામાં આવે છે તે.

૨. અધિષ્ઠાને આન્યા પ્રતીતસ્યાધિષ્ઠાનવ્ય-તિરેકેનામાવનિશ્ચયઃ । અધિષ્ઠાનમાં જે વસ્તુ ત્રણે કાળમાં ન છતાં બ્રાંતિથી પ્રતીત થાય છે, તેનો અધિષ્ઠાન સિવાય અભાવ નિશ્ચય કરવો તે અપવાદ. જેમ—હોંપમાંથી બ્રાંતિથી પ્રતીત થતા રૂપનો અધિષ્ઠાન રૂપ હોંપથી બિન્ન એવા રૂપના અભાવનાનો જે નિશ્ચય તે અપવાદ.

૩ અચારોપિતસ્યાધિષ્ઠાનમાત્રપર્યવશેષણમ્ । અધ્યારોપિત પદાર્થનો બાધ કરીને અધિષ્ઠાન માત્ર શેષ રાખવું તે અપવાદ. એનેજ બાધ કે વિલાપન કહે છે.

૪. “ નેહ નાનાસ્તિ કિંચન । ” “ અહીં કંઈ બિન્ન બિન્ન પ્રપંચ જેવું છે જ નહિ. ” ઈલાદિ શ્રુતિઓ વડે આરોપિત પ્રપંચનો જે નિષેધ તે અપવાદ.

**અપસિદ્ધાન્ત:**—અપસિદ્ધાન્તમતમાશ્રિત્ય કથાપ્રવૃત્તૌ તદ્વિરુદ્ધસિદ્ધાન્તમતમાલબ્યોત્તરદાનમપ-સિદ્ધાન્તઃ । એક સિદ્ધાન્ત મતનો આશ્રય કરીને કથા ( વિવાદ ) પ્રવૃત્ત થયા છતાં તે સિદ્ધાન્ત મતથી વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્ત મતનો આશ્રય કરી પ્રતિવાદોને જે ઉત્તર દેવો તેને ‘અપસિદ્ધાન્ત’ કહે છે. ( આ એક નિર્ગહારથાન છે. )

**અપાદાનત્વમ્**—પરકીયક્રિયાજન્ય વિભાગ-શ્રયત્વમ્ । જે પદાર્થની એક પદાર્થથી જૂદા પડવાની ક્રિયા બીજા કોઇને લીધે થતી હોય તે પદાર્થપણું. જેમ—‘ આડથી પાંદડું પડે છે ’ એમાં પાંદડાંની જૂદા પડવાની ક્રિયા બીજા કોઇને લીધે થતી નથી માટે આ અપાદાન નથી; પણ ‘ આડથી પાંદડાં પાડે છે ’ એમાં આ અપાદાન છે, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. ( કારકવાદ. )

**અપાન:**—અધોગમન કરનારો ( શરીરના નીચેના ભાગમાં ગતિ કરનારો ) વાયુ તે અપાન વાયુ.

**અપાર્થકમ્**—પરસ્પરાનન્વિતાર્થક પદસમૂહઃ । જે પદોના અર્થનો પરસ્પર અન્વય થતો નથી એવા પદોના સમૂહનું નામ અપાર્થક છે. જેમ—શબ્દઃ ઘટઃ પટઃ નિત્યઃ અનિત્યઃ ચ પ્રમેયત્વાત્, ઇત્યાદિ પદોનો સમૂહ અપાર્થક કહેવાય છે.

**અપાર્થત્વમ્**—પ્રત્યેકવાક્યાનામન્વિતાર્થસ્વે ડપિયાસમુદાયશ્ચત્વર્યમ્ । પ્રત્યેક વાક્યનો અન્વય શુદ્ધ હોવા છતાં પણ તે વાક્યોના સમુદાયનો અર્થ કંઈ પણ નિષ્પન્ન ન થતો હોય તેપણું.

**અપૂર્વમ્**—વૈશનિષિદ્ધક્રિયાજન્યયોઃ કાલા-ન્તરભાવિનોઃ સુલ્લુઃસ્વયોર્હેતુભૂતં પુણ્યપાપમ્ । શાસ્ત્રે વિધાન કરેલી અને નિષિદ્ધ કરેલી એવી ક્રિયાઓથી કાલાન્તરે ઉત્પન્ન થનારાં જે મુખ્ય દુઃખ, તેનાં હેતુભૂત જે પુણ્ય પાપ તે અપૂર્વ કહેવાય છે.

**અપૂર્વતા**—પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય માનાન્તરાવિ-વચ્ચતા । પ્રકરણમાં પ્રતિપાદ્ય જે વસ્તુ છે, તે વસ્તુનું શ્રુતિ પ્રમાણથી બિન્ન એવા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી જે નહિ પ્રતિપાદન કરવાપણું તે અપૂર્વતા કહેવાય છે. જેમ—‘ તન્મત્તોપનિષદં પુરુષં વૃચ્છામિ ’ ઉપનિષદમાં પ્રતિપાદન કરેલા તે પુરુષ વિષે હું તને પૂછું છું’ એમાં કહેલો અદ્વિતીય પુરુષ ઉપનિષદ સિવાય બીજા કોઇ પ્રમાણનો વિષય નથી, માટે એ એમાં અપૂર્વતા છે.

( ૨૭ )

**અપૂર્વવિધિ:**—પ્રમાણાન્તરેણા પ્રાસસ્ય પ્રાપ્તેકો વિધિઃ અપૂર્વવિધિઃ । ને અર્થ ( ઉક્ત ) વિધિ વાક્યથી ભિન્ન એવાં પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણો વડે અપ્રાપ્ત હોય, તે અર્થનો પ્રાપ્ત ને વિધિ, તે અપૂર્વ વિધિકહેવાય છે, જેમ—“ જ્યોતિ-શ્ચમેનસ્વર્ગકામો યજેત ” “ સ્વર્ગની ધૃત્તિ-વાળાએ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ વડે યજન કરવું.” આ અપૂર્વ વિધિ છે, કેમકે સ્વર્ગરૂપ ફળના સાધન રૂપે એ જ્યોતિષ્ટોમ યાગ આ વિધિ-વાક્ય સિવાય બીજા કોઈ પ્રમાણુરડે પ્રાપ્ત નથી, માટે આ વિધિ અપૂર્વ વિધિ કહેવાય છે.

**અપેક્ષા:**—કાર્યનિમિત્તયોરન્યોડન્યામિ-સમ્બન્ધઃ । કાર્યની નિમિત્તભૂત એ વસ્તુઓનો પરસ્પર સંબંધ તે.

**અપેક્ષાબુદ્ધિ:**—અનેકૈકત્વવિષયિણી બુદ્ધિઃ અનેક એવાં એકત્વને વિષય કરનારી ને બુદ્ધિ તે અપેક્ષા બુદ્ધિ જેમ, આ એક, આ એક એ બુદ્ધિ એ એકત્વનો વિષય કરે છે; તેમ આ એક, આ એક, આ એક, એવી બુદ્ધિ ત્રણ એકત્વને વિષય કરે છે. આવી રીતે દરેક છૂટા છૂટા એક એક દ્રવ્યવિષયક બુદ્ધિ તે અપેક્ષાબુદ્ધિ.

વિનાશકવિનાશપ્રતિયોગિની બુદ્ધિઃ । વિના-શકે કરેલા વિનાશનો પ્રતિયોગી ને વિનાશ્ય ( પદાર્થ ) તે સંબંધી બુદ્ધિ તે અપેક્ષાબુદ્ધિ. કેમકે વિનાશ એ વિનાશ્યની અપેક્ષા રાખે છે.

**અપોહ:**—શિષ્યસ્ય મિથ્યાપ્રવૃત્તિપાપકરણાપાક-રણસામર્થ્યમ્ । શિષ્યે મિથ્યા અર્થ ગ્રહણ કર્યો હોય તેને દૂર કરવાનું સામર્થ્ય.

૨. સિદ્ધાન્તપ્રતિપક્ષાનિરાકરણસામર્થ્યમ્ । સિદ્ધાન્તના પ્રતિપક્ષોનું નિરાકરણ ( ખંડન ) કરવાનું સામર્થ્ય.

**અપૌરુષેયત્વમ્**—જેનો કર્તા કોઈ પુરૂષ ન હોય તે અપૌરુષેય કહેવાય. જેમ વેદોનો કર્તા કોઈ પુરૂષ નથી માટે વેદો અપૌરુષેય છે.

૨. વાક્યાર્થજ્ઞાનાપેક્ષોચારણમાત્રત્વ્યાનુપૂર્વી શૂન્યત્વમ્ । વાક્યાર્થ જ્ઞાનમાં ને ઉચ્ચારણની

અપેક્ષા છે એવાં ઉચ્ચારણ માત્રમાં ને આનુ-પૂર્વી ( પૂર્વથી ચાલતી આવેલી પ્રથા ) રહેલી છે, તેથી રહિતપણું અર્થાત્ પૂર્વના જેવીજ જેની આનુપૂર્વી હોય તે,

૩ સજાતીયોચારણાનપેક્ષોચારણકૃત્યારહિત-ત્વમ્ । ( ઉપરને મળતો જ અર્થ છે. )

૪ પૂર્વકલ્પીયાનુપૂર્વાસમાનાનુપૂર્વીઘટિતત્વમ્ । ( વેદાંતમાં ) પૂર્વકલ્પની આનુપૂર્વીની સમાન આનુપૂર્વીથી ને ગોઠવાયલું હોય તેપણું.

૫ ( મીમાંસામાં ) સ્વસજાતીયોચારણસાપેક્ષો-ચારણસામાન્યકત્ત્વમ્ । પોતાના સજાતીય ઉચ્ચારણની અપેક્ષાવાળું ને ઉચ્ચારણનું સમાનપણું તે.

૬ અવિચ્છિન્નવ્યવહારત્વે સમ્પ્રદાયાવિચ્છેદત્વે વા સત્યસ્મર્યમાણકર્તૃત્વકમ્ । જેનો વ્યવહાર વચમાં તૂટી ગયો ન હોય, અથવા સંપ્રદાય અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો ચાલ્યો હોય, એમ હોઈને જેના કર્તાનું સ્મરણ કોઈનેજ નથી, તેવું હોવાપણું.

**અપ્રકૃતિઅવિકૃતિ**—(સાંખ્યમતે) આત્મા પુરૂષ કોઈની પ્રકૃતિ નથી કે કોઈની વિકૃતિ નથી, માટે તે અપ્રકૃતિઅવિકૃતિ કહેવાય છે.

**અપ્રતિપાત્તિ:**—આરમ્ભવિષયેડનારમ્ભઃ । ન્યાં આરંભ કરવો જોઈ એ ત્યાં અનારંભ હોવો તે.

**અપ્રતિમા**—ઉત્તરાર્હપરોક્તં બુદ્ધાપિ ઉત્તરસ્યા-સ્ફૂર્તિવશાનુર્ણાભાવોડપ્રતિમા । પ્રતિવાદીના પ્રથ વાક્યનો ઉત્તર આપવો થોડા બળથી છતાં પણ ઉત્તર ન સૂઝી આવવાથી ને મૂળા હેતુ તેનું નામ અપ્રતિમા. ( આ એક નિગ્રહસ્થાન છે. )

**અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ:**—પ્રતિસંખ્યાથી ભિન્ન એવો વસ્તુનો નાશ. એટલે ‘ હું આ વસ્તુનો નાશ કરીશ ’ એવી બુદ્ધિ સિવાય ને વસ્તુનો નાશ તે અપ્રતિસંખ્યા નિરોધ કહેવાય છે.



(૨૮)

**અપ્રમા--**પ્રમાભિન્નજ્ઞાનમપ્રમા ! ‘પ્રમા’ થી ભિન્ન જે જ્ઞાન તે અધું ‘અપ્રમા’ કહેવાય છે. (પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનને પ્રમા કહે છે.)

**અપ્રમાત્વમ્--**તદભાવવતિ તત્પ્રકારકત્વમ્ । જે વસ્તુમાં જે ધર્મનો અભાવ હોય, તે વસ્તુમાં તે ધર્મવિષયક જ્ઞાન તે ‘અપ્રમા’ કહેવાય છે. અપ્રમાનો ભાવ તે ‘અપ્રમાત્વ’. જેમ-રૂપાપણના ધર્મના અભાવવાળી છીંપમાં રૂપાપણના ધર્મવિષયક જ્ઞાન તે ‘અપ્રમાત્વ’ છે.

૨. દોષસહકૃતજ્ઞાનસામગ્રીજન્યત્વમ્ । દોષવાળી જ્ઞાનની સામગ્રીથી જ્ઞાનનું ઉત્પન્ન થવાપણું.

**અપ્રાપ્તકાલમ્--**અવયવાનાં વ્યુત્કમેણ કથનમપ્રાપ્તકાલમ્ । પરાર્થે અનુમાનનાં હેતુભૂત જે પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનયન અને નિગમન. એ પાંચ અવયવ છે, તે અવયવોનો ઉક્ત ક્રમ છોડીને જે વ્યુત્ક્રમ રીતે કથન છે, તેને અપ્રાપ્તકાલ છે. જેમ-‘ઘટઘટ કૃતકત્વાત્ શબ્દોઽનિત્યઃ’ ઇત્યાદિ સ્થળ વિષે પ્રથમ કહેવા જેવા ‘શબ્દોઽનિત્યઃ’ એ પ્રતિજ્ઞા અવયવનું પશ્ચાત્કથન છે, અને પ્રતિજ્ઞાની પછી કરવા યોગ્ય ‘કૃતકત્વાત્’ એ હેતુ અવયવનું પ્રતિજ્ઞાની પહેલાં કથન છે. આ રીતે પ્રતિજ્ઞાદિ અવયવોનું જે વ્યુત્ક્રમ રીતે કથન છે, તેનું નામ ‘અપ્રાપ્તકાલ’ છે.

**અપ્રાપ્યપ્રકાશકારીન્દ્રિયમ્--**જે ઇન્દ્રિય સંયોગાદિ સંબંધથી વિષયદેશમાં પ્રાપ્ત ન થઈને પોતાના સ્થાનમાંજ રહેતી થકી તે વિષયનો પ્રકાશ કરે છે, તે ઇન્દ્રિય અપ્રાપ્ય-પ્રકાશકારી કહેવાય છે. જેમ-રસન ઇન્દ્રિય પાત્રસ્થિત શર્કરાદિક વિષયદેશમાં પ્રાપ્ત થયા સિવાય પોતાનાજ સ્થાનમાંજ રહીને ત્યાં આવેલી શર્કરાને સંયોગ સંબંધ વડે પ્રકાશ કરે છે. માટે રસન ઇન્દ્રિય ‘અપ્રાપ્યપ્રકાશકારી’ કહેવાય છે.

**અવાધ્યત્વમ્--**ત્રૈકાલિકનિષેધાપ્રતિયોગિત્વમ્ । ત્રણે વિષયમાં જે નિષેધનું અપ્રતિયોગી હોય,

તેપણું. અર્થાત્ જેનો ત્રણે કાળમાં નિષેધ બની શકે નહિ, એવું હોવાપણું.

**અમયદાનમ્--**અનન્તપ્રાણિગણાનુગ્રહકર્તૃ વસત્યાવિદાનમ્ । અનન્ત પ્રાણીઓના સમુદાયને ઉપકારક એવું ધર વગેરે બધાની આપવારૂપ દાન.

**અમાનાપાદકાવરણમ્--**( કૂટસ્થો ) ન માંવીત્યાકારકામાંનાપાદનપ્રયોજકીભૂતમાવરણમ્ । ( કૂટસ્થ ) નથી બળુગતો, એવી રીતના અભાનની ઉત્પત્તિ કરવામાં હેતુભૂત જે આવરણ તે.

**અભાવઃ--**દ્રવ્યાદિષ્ટકાન્યોઽન્યાભાવનામઃ । દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, એ છ પદાર્થોના ભેદરૂપ જે અન્યોન્યાભાવ છે, તે અન્યોન્યાભાવવાળો પદાર્થ અભાવ કહેવાય છે. હવે દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થોના ભેદરૂપ અન્યોન્યાભાવ સાતમાં અભાવ પદાર્થમાંજ રહે છે-ગીઝ કોઈ પદાર્થમાં રહેતો નથી. જે કે એક દ્રવ્ય પદાર્થમાં પણ ગુણાદિક પાંચ પદાર્થોનો ભેદ રહે છે, પણ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો ભેદ રહેતો નથી; એજ પ્રમાણે ગુણકર્મોદિકમાં પણ દ્રવ્યાદિ પાંચનો ભેદ રહે છે, પણ પોતાનો ભેદ પોતાના વિષે રહેતો નથી; માટે દ્રવ્યાદિ છ પદાર્થોનો ભેદ કેવળ અભાવ પદાર્થમાંજ રહે છે. માટે ઉપર કહ્યું તે અભાવનું લક્ષણ સંભવે છે.

૨. નિષેધમુખપ્રતીતિવિષયોઽભાવઃ--જે પદાર્થ નિષેધ મુખ પ્રતીતિનો વિષય હોય છે તે પદાર્થ અભાવ કહેવાય છે. જેથ-પૃથ્વીમાં ઘડો નથી; ઘડો એ વસ્તુ નથી; ઇત્યાદિ જે નિષેધમુખ પ્રતીતિઓ છે તે પ્રતીતિઓ ભૂતભાદિકમાં ઘટાદિકના અભાવનેજ વિષય કરે છે. માટે એ નિષેધમુખ પ્રતીતિના વિષય રૂપ અભાવનું લક્ષણ સંભવે છે. (અભાવવાચક નકારાદિક શબ્દોન્ય પ્રતીતિને નિષેધમુખ પ્રતીતિ કહે છે.)

૩. સમ્બન્ધસાદૃશ્યાદિભિન્નત્વે સતિ પ્રતિયોગિજ્ઞાનાધીનજ્ઞાનવિષયોઽભાવઃ । જે પદાર્થ-સંબંધ તથા સાદૃશ્યથી ભિન્ન હોય તથા

( ૨૯ )

પ્રતિયોગી વિષયક જ્ઞાનને અધીન જે જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનો વિષય હોય, તે પદાર્થ અભાવ કહેવાય છે, જેમ-પૃથ્વી વગેરેમાં રહેલો જે ઘટપટાદિકનો અભાવ છે, તે અભાવ સંયોગ અને સમવાયરૂપ સંબંધથી ભિન્ન છે; તેમ છોપ વગેરેમાં રહેલું જે રૂપા વગેરેનું સાદૃશ્ય છે, તે સાદૃશ્યથી પણ ભિન્ન છે; વળી પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વિના અભાવનું જ્ઞાન થતું નથી. માટે ઘટપટાદિરૂપ પ્રતિયોગીના જ્ઞાન વડે જન્ય જે 'ઘટના અભાવવાળું' ભૂતલ' ઇત્યાદિક જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનનો એ અભાવ વિષય પણ છે. માટે અભાવનું આ ત્રીજું લક્ષણ પણ સંભવ છે.

૪. પ્રતિયોગિસાપેક્ષપ્રતીતિવિષયોઽભાવઃ । પ્રતિયોગીની અપેક્ષાવાળો જે પ્રતીતિનો વિષય તે અભાવ.

૫. પ્રતિયોગિનિરૂપણાધીનનિરૂપણકઃ અભાવઃ । પ્રતિયોગીના નિરૂપણને અધીન નિરૂપણવાળો તે અભાવ.

૬ નજ્ઞ શબ્દોલ્લિખિતપ્રતીતિ વિષયઃ । નકાર શબ્દવડે જેની પ્રતીતિ કહેવામાં આવે છે તે અભાવ.

૭ પ્રતિયોગ્યારોપિતસંસર્ગજન્યપ્રતીતિવિષયઃ । પ્રતિયોગીમાં આરોપિત એવા સંસર્ગ (સંબંધ) જન્ય પ્રતીતિનો જે વિષય હોય તે અભાવ.

**અભાવઃ** ( બૌદ્ધમતે )—પ્રતિસંખ્યાનિરોધ, અપ્રતિસંખ્યાનિરોધ, અને આકાશ, એવા ત્રણ પ્રકારનો અભાવ છે. ( એ અભાવ ક્ષણિક નથી, પણ એ અભાવ સિવાયનું તમામ જગત ક્ષણિક છે. 'પ્રતિસંખ્યાદિ' શબ્દો તે તે સ્થળે જોવા. )

**અભાવદ્વયમ્**—( વેદાન્ત મતે ) એ પ્રકારનો અભાવ છે. અભાવનું સામાન્ય લક્ષણઃ— નવચોક્કિસ્તત્ત્વોવિષયોઽભાવઃ । નકાર શબ્દના ઉદ્દેશ્યવાળો જે પ્રતીતિનો વિષય તે અભાવ કહેવાય છે. ( તે એ પ્રકારનો છેઃ—અન્યોન્યા-

ભાવ અને સંસર્ગાભાવ. ) વેદાંતીઓ પ્રાગભાવ તથા પ્રધ્વંસાભાવને માન્ય રાખતા નથી; કેમકે “સદેવ સોમ્યેદમગ્ર જાસીત” એટલે “આ સર્વ જગત ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણરૂપે સત્ હતું.” માટે પ્રાગભાવની કલ્પના ખોટી ફરે છે; અને જ્ઞાન વિના, ઉત્પન્ન થયેલા ઘટાદિકનો નિરન્વય નાશ સ્વીકારવાથી ધ્વંસાભાવની કલ્પના ખોટી ફરે છે, માટે બેજ અભાવ છે.

**અભાવપદાર્થઃ**—અભાવના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. (૧) સંસર્ગાભાવ (૨) અન્યોન્યાભાવ. સંસર્ગાભાવ પ્રાચીનોના મત પ્રમાણે (૧) પ્રાગભાવ અને (૨) પ્રધ્વંસાભાવ, (૩) અત્યંતાભાવ, અને (૪) સામયિકાભાવ, એમ ચાર પ્રકારનો છે. અને નવીનોના મત પ્રમાણે (૧) પ્રાગભાવ, (૨) પ્રધ્વંસાભાવ, અને (૩) અત્યંતાભાવ અને એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. તેમાં અત્યંતાભાવ અને અન્યોન્યાભાવ, એ બે નિત્ય છે; અને ખીજા બધાં અનિત્ય છે. તે અનિત્ય અભાવોમાં પણ પ્રાગભાવ તો ઉત્પત્તિ રહિત હોઈને અનાદિ છે તથા નાશવાન છે; અને પ્રધ્વંસાભાવ ઉત્પત્તિવાળો હોઈને નાશરહિત અનંત છે. સામયિકાભાવ તો ઉત્પત્તિ અને નાશવાળો છે.

**અભાવપ્રમાઃ**—યોગ્યાનુપલબ્ધિકરણિકા । યોગ્ય એવી જે અનુપલબ્ધિ, તે છે કારણ જેનું એવી જે પ્રમા તે 'અભાવ પ્રમા' જેમ-ઘડા વગેરેની અનુપલબ્ધિથી (અપ્રાપ્તિથી) પૃથ્વી ઉપર ઘટાભાવની પ્રમા ઉપજે છે.

**અભિધાતાત્મ્યસંયોગઃ**—સ્પર્શવેગેભયવદ્વ્ય સંયોગઃ । સ્પર્શ અને વેગ એ બે ગુણવાળા દ્રવ્યનો જે ખીજા મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે સંયોગ થાય છે, તે અભિધાતાત્મ્ય સંયોગ કહેવાય છે. જેમ ઝાડ કાપવાને તે ઉપર કહેવાડો મારે છે ત્યારે સ્પર્શ અને વેગવાળા અ કહેવાડાડી દ્રવ્યનો ઝાડરૂપ મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે જે સંયોગ થાય છે તે અભિધાતાત્મ્ય સંયોગ કહેવાય છે.

(૩૦)

**અભિચાર:**—મારગોટનાદિફલકતાન્ત્રિક-પ્રયોગવિશેષ: । મારણ, ઉચ્ચાટન, વગેરે ડગ આપનારો એક પ્રકારનો તંત્ર શાસ્ત્રમાં કહેલો પ્રયોગ.

**અભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષમ્**—શ્વન્તામાત્રાવગાહિ જ્ઞાનમ્ । ‘આ’ એવા વિષય માત્રમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું જ્ઞાન.

૨. વિષયસમ્બન્ધેન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનમ્ । વિષયના સંબંધવાળા ઇન્દ્રિયથી થયેલું જ્ઞાન જેમ, ‘આ ઘટ છે’, ‘આ પટ છે’, ઇત્યાદિ.

**અભિધા**—‘આ શબ્દથી શ્રોતાને આ અર્થનો બોધ થાઓ’ એ પ્રકારની ઇશ્વરની ઇચ્છાએ જે શબ્દની શક્તિ તે ‘અભિધા’ (શક્તિ) કહેવાય છે.

**અભિધાનત્વમ્**—અન્વયબોધફલકશબ્દપ્રયોગત્વમ્ । અર્થ સાથે શબ્દના અન્વય રૂપ બોધના ડગવાળા શબ્દની યોજના કરવાપણું.

**અભિધાનાનુપપતિ:**—અનુપપચમાનવાક્યૈકદેશશ્રવણાત્ તદુપપાદકી મૂતાર્થાન્તરકલ્પનમ્ । શ્રુતાર્થોપપત્તિ પ્રમાણુનો આ એક ભેદ છે. વાક્યનો એક ભાગ સાંભળવાથી તે વડે ઉપપાદન કરાતા બીજા અર્થની કલ્પના કરવી તે ‘અભિધાનાનુપપત્તિ’ કહેવાય છે. જેમ, ‘બારણું બંધ કરો’ એ વાક્યમાંનો એક ભાગ ‘બારણું’ એટલું ‘સાંભળતા બંધ કરો’ એ અર્થની કલ્પના કર્યા સિવાય વાક્યાર્થ ઉત્પન્ન થાય નહિ; માટે એવી કલ્પના કરવી તે ‘અભિધાનાનુપપત્તિ’ કહેવાય છે.

**અભિધાશક્તિ:**—(અભિધા શબ્દ જુઓ)

**અભિધેય:**—શાસ્ત્રજપ્રમાનિર્વાજ્ઞાનગોચરોડમિધેય: । શાસ્ત્રથી ઉપજેલા પ્રમા જ્ઞાન વડે નિવૃત્ત થઈ શકે એવા અજ્ઞાનનો જે પદાર્થ વિષય હોય તે પદાર્થ તે શાસ્ત્રનું અભિધેય અથવા વિષય કહેવાય છે. હુંકામાં—કોઈપણ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલો મુખ્ય વિષય તે અભિધેય. (બાર અનુબંધમાંનો ‘વિષય’ નામનો અનુબંધ.)

**અભિધેયવિધિ:**—કૃતિ સાધ્યત્વે સતીષ્ટ સાધનત્વમ્ । જે વસ્તુ કૃતિથી સાધ્ય હોઈને ઇષ્ટનું સાધન હોય તે. જેમ—ચર્યાદિ કૃતિસાધ્ય હોઈને ઇષ્ટના સાધન રૂપ છે માટે ચર્યાદિમાં ‘અભિધેય વિધિત્વ’ રહેલું છે. પણ સ્ત્રીઆદિ વિષયો ઇષ્ટ સાધન તો છે, પણ કૃતિ સાધ્ય નથી. તેમજ ગૃહદાહદિકૃતિ સાધ્ય છે પણ ઇષ્ટ સાધન નથી. માટે આ બે છેલ્લા ઉદાહરણોમાં અભિધેય વિધિપણું નથી.

**અભિનિવેશ:**—આયુરમાવેડ્યતૈ: શરીરેન્દ્રિયાદિભિરનિર્ત્યૈરપિ વિચોગો મે મામ્બુદિત્યાવિદ્વદર્જનાવાલં સ્વાભાવક: સર્વસાધરણો મરણત્રાસોડમિનિવેશ: । આયુષ્ય હવે બાકી નથી એમ જાણવા છતાં અને આ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ પણ પણ અનિત્ય છતાં તેમનાથી મારો વિચોગ ન થાઓ. એવો વિદ્વાનથી આરંભીને સ્ત્રી બાળકને—સર્વ પ્રાણી માત્રને સાધારણ એવો જે મરણનો ત્રાસ (ભય) હોય છે તે અભિનિવેશ.

૨. સ્ત્રીતક્રુસ્ય પુનસ્ત્યાગાસહિષ્ણત્વમ્ । ‘હું અને માઈ’ એ રૂપથી ગ્રહણ કરેલા પદાર્થનો ત્યાગ કરવાની જે અનિચ્છા તે અભિનિવેશ.

**અભિચ્છત્વમ્**—મેદાનધિકરણમ્ । ભેદનું અધિકરણ જે ન હોય તે અભિચ્છ કહેવાય.

**અભિચ્છાનિમિત્તોપાદાનત્વમ્** ।—કોઈ કાર્યનું જે નિમિત્ત કારણ હોય તેજ ઉપાદાન કારણ પણ હોય તે. જેમ—કરોળિયો પોતાની જાળનું ઉપાદાન કારણ છે અને નિમિત્ત કારણ પણ છે તેમ.

**અભિમય:**—બલવત્સજાતીયસમ્બન્ધકૃતપ્રમદમ્ । બળવાન તથા સમ્મતિય એવી વસ્તુના સંબંધ વડે જે વસ્તુનું અગ્રહણ તે અભિભવ. જેમ—સોનું એક પ્રકારનું તેજ છે તેથી તેમાં ભારવર શુક્રરૂપ હોયું જેઠાએ; એમ છતાં પૃથ્વીનો બળવાન અને સમ્મતિય સંબંધ થવાથી પૃથ્વીગત પીળા રંગ અને ભારપણું એ બેના સંબંધને લીધે ભારવર શુક્રરૂપતા દેખાતી નથી, તે અભિભવ કહેવાય.

(૩૧)

**અભિમાનત્વમ્**—આત્મન્યુક્તિપરિપક્વમ્ ।  
પોતાના શરીરાદિમાં ઉત્કર્ષપણનો આશય  
કરવાપણું. ૨. સ્ત્રી પુત્રાદિમાં મારાપણનો  
આગ્રહ હોવાપણું.

**અભિવાદનમ્**—નામોચ્ચારણપૂર્વકનમસ્કાર :  
પોતાનું નામ પ્રથમ બોલીને પ્રણામ કરવો તે.

(૨) પાદસ્પર્શપૂર્વકનમસ્કાર : પગનો સ્પર્શ  
કરીને મણી પ્રણામ કરવા તે.

**અભિવ્યક્તિઃ**—સૂક્ષ્મરૂપેણસ્થિતસ્ય કારણસ્ય  
કાર્યરૂપેણાવિર્ભાવઃ । સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા કારણનો  
કાર્યરૂપે આવિર્ભાવ ( પ્રકટ થવાપણું. )

૨. કાર્યસ્યાસ્તિ પ્રકાશત ઇતિ વ્યવહારઃ ।  
કાર્ય છે, જણાય છે, એવા પ્રકારે કાર્ય  
વ્યવહાર ને અભિવ્યક્તિ.

**અભિવ્યજકમ્**—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનરૂપ અભિ-  
વ્યક્તિ કરનારા પ્રદાયકને અભિવ્યંજક કહે છે.

૨. અપરોક્ષવ્યવહારજનકમ્ । પ્રત્યક્ષ વ્યવ-  
હારને જે ઉત્પન્ન કરે તે અભિવ્યંજક કહેવાય.

૩. આવરણનિવર્તકમ્ । આવરણને ફેર  
કરનારું તે અભિવ્યંજક કહેવાય.

૪. અસ્તિ વ્યવહારજનકમ્ । ‘વસ્તુ છે’  
એવા વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરે તે અભિવ્યંજક.

**અભિહિતાનુપપત્તિઃ**—અનુપપદ્યમાનસમગ્ર-  
વાક્યશ્રવણાત્તદુપપાદકીભૂતાર્થાન્તરકલ્પનમ્ । ( આ  
‘શ્રુતાર્થાપત્તિ’નો એક ભેદ છે. ) આપું  
વાક્ય સાંભળ્યા પછી તે ઉપપન્ન ન થતું હોય  
ત્યારે તેને ઉપપન્ન કરે એવા અર્થાન્તરની  
જે કલ્પના તે. જેમ—‘તરતિ શોકમાત્મવિત્’—  
‘આત્માને જાણનારો પ્રભાતૃત્વાદિ અંધરૂપ  
શોકને તરે છે.’ એ વાક્યમાં ‘શોક’ શબ્દ  
વડે ઉપવક્તિ જે પ્રભાતૃત્વાદિ અંધ તે જ્ઞાનથી  
નિવૃત્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. પણ ત્યાંસુધી એ  
શોકનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય નહિ ત્યાંસુધી એ  
એ વાક્યાર્થ ઉપપન્ન થાય નહિ; માટે

શોકના મિથ્યાપણની કલ્પના કરવી તે  
અભિહિતાનુપપત્તિ કહેવાય.

**અભિષ્ટવમ્**—સ્વકર્તૃવ્યતાપ્રયોજકૈચ્છા વિષયત્વમ્  
પોતાની કર્તૃવ્યતાની પ્રયોજક એવી ઇચ્છાનો  
વિષય હોવાપણું.

**અભ્યાગતઃ**—મિન્નસ્થાનીયે સ્વસ્થાનાગતઃ ।  
જૂદા સ્થાનમાં રહેનારો હોઇને જે પોતાના  
સ્થાનમાં આવ્યો હોય તે.

**અભ્યાસઃ**—પુનઃ પુનરનુશીલનમ્ । વારંવાર  
આવર્તન કરવું તે અભ્યાસ.

૨. ઉત્સાહરૂપપ્રયત્નસ્ય પુનઃ પુનરનુષ્ઠાનમ્ ।  
ઉત્સાહરૂપી પ્રયત્ન વારંવાર કરવો તે.

૩. પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય પુનઃ પુનઃ પ્રતિપાદનમ્ ।  
પ્રકરણ વડે જે પ્રતિપાદન કરવાનો અર્થ  
હોય તેનું ફરી ફરીને પ્રતિપાદન કરવું તે.  
જેમ છાન્દોગ્યમાં ‘તત્ત્વમસિ’ એ મહા-  
વાક્યનો નવ વખત અભ્યાસ કર્યો છે, તેમ.

**અભ્યુપગમવાદઃ**—વાદિબલનિરીક્ષણાર્થમ-  
નિષ્પત્તિમપિ સ્વીકરણમ્ । વાદીનું પોતાનો પક્ષ  
સિદ્ધ કરવાનું અળ કૃત્તું છે તે જોવાના  
હેતુથી, સિદ્ધાન્તીને પોતાને માન્ય ન હોય  
એવા અર્થનો પણ સ્વીકાર કરીને જે વાદ  
કરવો તે.

**અમુરવ્યાધિકારો**—સગુણ બ્રહ્મની ઉપા-  
સનાથી રહિત છતાં વિવેકાદિ સાધન સંપન્ન  
થઇને બ્રહ્મ જિજ્ઞાસાથી શ્રવણાદિકમાં જે  
પ્રવૃત્ત થાય છે, તે અકૃતોપારિત પુરૂષ  
અમુખ્યાધિકારી કહેવાય છે.

**અયથાર્થનિશ્ચયઃ**—વિસંવાદિજ્ઞાનમ્ । ઇળથી  
રહિત જે વિશેષિ જ્ઞાન, તેનું નામ ‘અયથાર્થ  
નિશ્ચય’.

**અયથાર્થસ્મૃતિઃ**—અયથાર્થ અનુભવ  
જન્ય સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિ.

(૩૨)

**અયથાર્થાત્મસ્મૃતિઃ**—અહંકારથી માંડીને સ્થૂલ દેહ પર્યંત સર્વ પદાર્થ આત્મપણાથી રહિત છે, માટે તે અહંકારાદિકમાં આત્મપણાની બુદ્ધિ તે અયથાર્થ અનુભવ કહેવાય છે; એવા અયથાર્થ અનુભવજન્ય સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી, તે અહંકારાદિકમાં આત્મપણાની સ્મૃતિ તે અયથાર્થાત્મસ્મૃતિ કહેવાય.

**અયથાર્થાનાત્મસ્મૃતિઃ**—“માયામાત્રમિદં દૈત્તમ્” આ સંઘજો દૈતરૂપ પ્રપંચ માયા માત્ર છે.” ઇત્યાદિક શ્રુતિઓ વડે, તથા “વ્યાવહારિક પ્રપંચ મિથ્યા છે, દસ્ય છે માટે, છીપમાં દેખાતા રૂપાની જે.” ઇત્યાદી અનુમાનો વડે આ પ્રપંચનું મિથ્યાપણું સિદ્ધ છે; એમ છતાં એવા પ્રપંચમાં સત્યપણાનો ને અનુભવ તે જામ છે. એવા જામરૂપ અયથાર્થ અનુભવજન્ય સંસ્કારથી ઉપજેલી ને પ્રપંચના સત્યપણાની સ્મૃતિ, તે અયથાર્થ અનાત્મસ્મૃતિ કહેવાય છે.

**અયથાર્થાનુભવઃ**—તદભાવવતિ તત્પ્રકારકાનુભવઃ। તે ધર્મના અભાવવાળા પદાર્થમાં તે ધર્મને વિષય કરનારો ને અનુભવ, તે અનુભવ યથાર્થાનુભવ કહેવાય છે. અર્થાત્—તે ધર્મના અભાવવાળો પદાર્થ છે વિશેષ્ય જેમાં, તથા તેજ ધર્મ છે પ્રકાર જેમાં, એવા ને અનુભવ અયથાર્થાનુભવ કહેવાય છે. જેમ—છીપમાં ‘આ રજત છે’ એ અનુભવ તથા દોરડીમાં ‘આ સાપ’ એ અનુભવ છે; તેમાં ‘આ રજત છે’ એ અનુભવમાં રજતત્વ ધર્મના અભાવવાળો છીપ વિશેષ્ય છે અને રજતત્વ ધર્મ એ પ્રકાર છે, માટે રજતત્વ ધર્મના અભાવવાળો છીપમાં તે (અનુભવ) રજતત્વ ધર્મ ‘પ્રકારક’ હોવાથી ‘આ રજત’ એ અનુભવ કહેવાય છે. એજ રીતે સર્પત્વ ધર્મના અનુભવવાળો દોરડીમાં તે સર્પત્વ ધર્મ પ્રકારક હોવાથી ‘આ સર્પ છે’ એ અનુભવ પણ અયથાર્થાનુભવ કહેવાય છે.

૨. દુહસામગ્રીજન્ય જ્ઞાનમ્। દોષવાળી સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન.

૬. વાઘિતાર્થ વિષયાનુભવઃ। જે અર્થ આધિત છે તે અર્થ—વિષે અનુભવ. જેમ—છીપમાં રૂપ આધિત હોવા છતાં ‘આ રૂપ છે’ એવા અનુભવ તે અયથાર્થાનુભવ છે.

**અયથાર્થાનુભૂતિ**—વાઘિતાર્થવિષયાનુભૂતિઃ। આધ થઈ શકે એવા ને વિષય તે આધિત કહેવાય. એવા આધિત અર્થ વિષે ને અનુભવ તે અયથાર્થાનુભૂતિ બાબતી.

**અયુતસિદ્ધો**—યથોદ્દેશ્યોર્મયે એકમવિનશ્યદપરાશ્રિતમેવાવતિષ્ઠતે તાવયુતસિદ્ધૌ। જે એ પદાર્થોમાંનો એક પદાર્થ પોતાની અવિનાશ અવસ્થાને વિષે બીજા પદાર્થને આશ્રિતજ રહે છે—સ્વતંત્ર રહેતો નથી, તે બન્ને પદાર્થો અયુતસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ તંતુ આદિક અવયવોમાં સમવાય સંબંધથી રહેલો ને પટાદિક છે તે અવયવી છે, તે અવયવ અને અવયવીરૂપ બન્ને પદાર્થોમાંથી એક પટાદિક રૂપ અવયવી પદાર્થ પોતાની અવિનાશ અવસ્થામાં બીજા તંતુ આદિરૂપ પદાર્થને આશ્રિતજ રહે છે તે અવયવ પદાર્થને છોડીને અવયવી પદાર્થ સ્વતંત્ર (એકલો) રહી શકતો નથી, માટે તે તંતુ આદિક અવયવ તથા પટાદિક અવયવી બન્ને અયુતસિદ્ધ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે ગુણ અને ગુણી, ક્રિયા અને ક્રિયાવાન, જાતિ અને વ્યક્તિ, તથા અવયવ અને અવયવી, એ પાંચ અયુતસિદ્ધ કહેવાય છે.

**અયોનિજં શરીરમ્**—યોનિજમિતં શરીરમયોનિજમ્। યોનિજ શરીરથી ને ભિન્ન શરીર હોય તેને અયોનિજ શરીર કહે છે.

૨. શુક્લશોણિતસન્નિપાતાનપેક્ષમ્ અયોતિનિજમ્। વીર્ય અને રક્તના એકત્ર થવાની અપેક્ષા ને શરીરમાં ન હોય તે. જેમ, સ્વેદજ, ઉદ્ભિન્નજ, દેવ, નાટકી, વગેરેનાં શરીરો અયોનિજ છે.

( 33 )

**અરણિ:**—ઘર્ષણદ્વારામિજનકં કાષ્ટમ્ । જે લાકડાંને પરસ્પર ધર્શાને યજાને માટે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે કાષ્ટ.

**અરિ:**—સ્વકૃતાપકારમનપેક્ષ્ય સ્વભાવકૌર્વેણાપ-ક્તાર્તા । આપણે કરેલા અપકારની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય જે સ્વભાવજન્ય કૂરતાવડે અપકાર કરે તે.

**અરિષડ્વર્ગ:**—કામઃ ક્રોધસ્તથા લોભો મદમોહો ચ મત્સરઃ । ગણેડયમરિષડ્વર્ગો વેદાન્તે પરિભાવિતઃ ॥ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મોહ અને મત્સર એ છતાં સમુદાયને અરિષડ્વર્ગ અથવા છ શત્રુઓ કહે છે. (કેમકે તે જેમનામાં હોય તેમનેજ હાનિ કરે છે.)

**અરૂપમનોનાશ:**—મનનું કરી ઉત્થાન ન થાય એવી રીતે મનોના નાશ, એ નાશ વિદેહ મુક્તિમાંજ થાય છે.

**અર્થ:**—ઐકૈન્દ્રિયમાત્રગ્રાહવિશેષરૂણેડર્થઃ । એક એક ઇન્દ્રિય માત્ર વડે ગ્રાહ્ય વિશેષ ગુણ, તે અર્થ નામે પ્રમેય કહેવાય છે. (ઘૌતમમતે). એ અર્થપ્રમેય રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, એમ અગિયાર પ્રકારનો છે. ૨. વસ્તુ, પદાર્થ.

**અર્થવાદ:**—પ્રાશસ્ત્યનિન્દાન્યતરપરં વાક્ય-મર્થવાદઃ । વિહિત અર્થની સ્તુતિ કરનાર અથવા નિપિદ્ધ અર્થની નિન્દા કરનાર જે વાક્ય છે, તે વાક્ય અર્થવાદ કહેવાય છે. એ અર્થવાદ વિહિત અર્થની સ્તુતિ કરીને અધિકારી પુરૂષને તત્કાળ વિહિત અર્થમાં પ્રવૃત્ત કરે છે; તથા નિપિદ્ધ અર્થની નિન્દા કરીને નિપિદ્ધ અર્થથી તત્કાળ નિવૃત્ત કરે છે. અર્થવાદ ત્રણ પ્રકારનો છે: ગુણુવાદ, અને જૂતાર્થવાદ. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૨. પ્રકરણપ્રતિપાદ્યસ્ય પ્રશંસનમ્ । પ્રકર-ણમાં પ્રતિપાદિત અર્થની પ્રશંસા કરનાર વાક્ય. જેમ—અદિતીય વસ્તુની પ્રશંસા કરતાં

વેદમાં કહ્યું છે કે—“યેનાશ્રુતં શ્રુતં ભવતિ અમતં મતમવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાતમ્ ।” “જેના વડે અશ્રુત (નહિ સાંભળેલો) પદાર્થ શ્રુત (સાંભળેલો) થાય, અચિંતિત પદાર્થ ચિંતિત થાય, અને અજ્ઞાત પદાર્થ જ્ઞાત થાય, એવી બ્રહ્મ વસ્તુ છે” એ અર્થવાદ વાક્ય છે.

**અર્થવ્યસનમ્ અથવા અર્થવાસના—**

શાસ્ત્રતાત્પર્યાગ્રહણેન સમગ્રાવસ્થાશાસ્ત્રર્થાસક્તિઃ । શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય ગ્રહણ ન કરી શકવાથી બધા પ્રકારના શાસ્ત્રાર્થોમાં આસક્તિ.

**અર્થાધ્યાસ:**—પ્રમાણાજ્ઞાનવિષયત્વે સતિ પૂર્વદૃષ્ટસજાતીયઃ । પ્રમાણુથી નહિ ઉપજેલા જ્ઞાનનો વિષય હોઈ ને જે પૂર્વે જોયેલા પદાર્થનો સજાતીય હોય તે. જેમ—છીંપમાં રૂપનો અધ્યાસ; આત્મામાં અનાત્માનો અધ્યાસ; ઇલાદિ અર્થાધ્યાસ છે.

**અર્થાન્તરમ્ (ત્રિગ્રહસ્થાનમ્)—**પ્રકૃતાનુપયુ-ક્તાર્થકથનમર્થાન્તરમ્ । પ્રસંગમાં પ્રાપ્ત જે અર્થ હોય તેને ‘પ્રકૃત’ કહે છે. એવા પ્રકૃત અર્થમાં અનુપયોગી અર્થનું જે કથન, તેનું નામ અર્થાન્તર છે. જેમ—‘શબ્દેડનિત્યઃ કૃત-ક્ત્વાત્’ (શબ્દ અનિત્ય છે, કાર્યરૂપ હોવાથી). આ પ્રકારનું અનુમાન કરી શબ્દમાં અનિ-ત્યત્વ સિદ્ધ કર્યા પછી ‘શબ્દ ગુણ છે, તે ગુણ પણ આકાશનો છે; અથવા—કૃતક્ત્વાત્ એ હેતુપદ છે, હેતુ પદ હિનોતિ ધાતુ ઉપર તુનિ પ્રત્યય આવવાથી સિદ્ધ થાય છે; સુપ્રત્યયાંત કે તિપ્રત્યયાંત પદ કહેવાય છે; એવું એવું કથન પ્રકૃતે જે શબ્દની અનિત્યતાની સિદ્ધિ તેમાં નિરૂપયોગી હોવાથી અર્થાન્તર કહેવાય છે.

**અર્થાપત્તિદોષત્રયમ્—**અર્થાપત્તિ પ્રમાણના ત્રણ દોષ છે:

(૧) અન્યથાનુપપત્તિઃ । એટલે અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ કરેલો અર્થ બીજી રીતે પણ ઉત્પન્ન થતો હોય તે.

(૨) અન્યથૈવોપત્તિઃ । એટલે અર્થાપત્તિથી સિદ્ધ ગણેલો અર્થ બીજી રીતેજ ઉત્પન્ન થતો

( ૩૪ )

હોય. મતલબ કે અર્થોપત્તિથી ઉત્પન્ન ન થતો હોય.

૩. અનુદયઃ । એટલે અસત્ અર્થ થતાં તેના વાચક શબ્દ માત્ર વડે તેનું જ્ઞાન થતું હોય, તેથી જ્ઞાનાભાવની ઉપપત્તિ થતી ન હોય. તે અનુદય નામે અર્થોપત્તિનો દોષ કહેવાય.

**અર્થોપત્તિપ્રમા** ( અર્થોપત્તિ પ્રમાણ અને અર્થોપત્તિ પ્રમા, બન્નેનું એકજ નામ ‘ અર્થોપત્તિ ’ છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. )

૧. અન્યથાનુપપન્નદર્શનાદુપપાદકે બુદ્ધિઃ । કોઇ પદાર્થ બીજી રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી ( એટલે સંભવતો નથી ) એમ જોવાથી તેના ઉપપાદકનું જે જ્ઞાન તે અર્થોપત્તિ પ્રમા છે. ( વિશેષ ખુલાસા માટે ‘ અર્થોપત્તિ પ્રમાણ ’ શબ્દ જુઓ. )

૨. સમ્પાદ્યજ્ઞાનપ્રભવં સમ્પાદકજ્ઞાનમ્ । સંપાદના જ્ઞાનથી ઉપજેલું જે સંપાદકનું જ્ઞાન તે. ( સંપાદ=ઉપપાદ અને સંપાદક=ઉપપાદક બંધુવું. )

૩. અનુપપચમાનાર્થજ્ઞાનાત્તુપપાદકીભૂતાર્યનિતર-ક્લપનમ્ । અનુપપચમાન અર્થના જ્ઞાનથી તેના ઉપપાદક એવા બીજા કોઈ અર્થની કલ્પના કરવી તે અર્થોપત્તિ પ્રમા.

( અર્થસ્ય આપત્તિ-જ્ઞાનમ્-અર્થોપત્તિઃ એવો તત્પુરૂષ સમાસ કરીએ તો તે ‘ અર્થોપત્તિપ્રમા ’ કહેવાય છે; અને અર્થસ્ય આપત્તિર્વસ્માદ્ એવો બહુવ્રીહિ સમાસ કરીએ તો તે ‘ અર્થોપત્તિ પ્રમાણ ’ કહેવાય છે. ટુંકામાં-ઉપપાદકનું જ્ઞાન તે ‘ પ્રમા ’ છે અને ઉપપાદનું જ્ઞાન તે ‘ પ્રમાણ ’ છે.

**અર્થોપત્તિપ્રમાણમ્**-ઉપપાદકક્લપનાહેતુ-ભૂતોપપાદ્યજ્ઞાનં અર્થોપત્તિપ્રમાણમ્ । ઉપપાદકના જ્ઞાનનું હેતુભૂત જે ઉપપાદનું જ્ઞાન છે, તેને અર્થોપત્તિ પ્રમાણ કહે છે. જેમ, -દિવસે નહિ ભોજન કરનારા દેવદત્તનું શરીર પુષ્ટ દેખીને

અથવા સાંભળીને દેવદત્તના રાત્રી ભોજન ની કલ્પના કરવામાં આવે છે, કેમકે અન્ન ખાધા સિવાય શરીરની પુષ્ટિ થતી નથી. તેમાં રાત્રી ભોજન તો ઉપપાદક છે અને પુષ્ટતા ઉપપાદ છે. તેમાં જે પદાર્થ વિના જે પદાર્થ કદાચિત્ પણ સંભવતો નથી, તે પદાર્થનો તે પદાર્થ ઉપપાદ કહેવાય છે. જેમ રાત્રિભોજન વિના દિવસે ન ખાનાર પુરૂષને વિષે પુષ્ટત્વ કદાચિત્ પણ સંભવતું નથી, માટે પુષ્ટત્વ એ રાત્રિ-ભોજનનું ઉપપાદ કહેવાય છે; અને જે પદાર્થના અભાવથી જે પદાર્થનો અભાવ થાય છે, તે પદાર્થનો તે પદાર્થ ઉપપાદક કહેવાય છે. જેમ-રાત્રિભોજનના અભાવથી દિવસે અભોજ પુરૂષમાં પુષ્ટત્વનું ઉપપાદક કહેવાય છે. તેમાં ‘ આ દેવદત્ત રાત્રિભોજ છે ’ એ પ્રકારનું જે રાત્રિભોજનરૂપ ઉપપાદકનું જ્ઞાન છે તે જ્ઞાન અર્થોપત્તિપ્રમા કહેવાય છે, અને દિવસે અભોજ પુરૂષનું પુષ્ટત્વ રાત્રિભોજન વિના અનુપપન્ન છે, એ પ્રકારે જે પુષ્ટત્વરૂપ ઉપપાદનું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન અર્થોપત્તિ પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. ઉપપાદકપ્રમાકરણમર્થોપત્તિપ્રમાણમ્ । ઉપપાદક પ્રમાણનું જે કરણ તે અર્થોપત્તિ પ્રમાણ કહેવાય છે.

**અલાભવિજયઃ**—અલાભેડપિ લાભવત્સન્તોષઃ । અલાભમાં પણ લાભવાળાના જેવો સંતોષ.

**અલીકત્વમ્**—યાદશીપ્રતિયોગિતા વિશિષ્ટત્વે સત્યપ્રતીયમાનત્વમ્ । તેના જેવી પ્રતિયોગિતાવાળું હોવા છતાં જે પ્રતીયમાન થતું ન હોય તે. અપ્રતીયમાન પદાર્થની પ્રતિયોગિતા પ્રતીયમાન પદાર્થમાં રહેલી છે. એ પ્રતીયમાન પદાર્થ તેના જેવો એટલે સત્ય પદાર્થ જેવો દેખાતો હોય તથાપિ વસ્તુતઃ જોતાં તે દેખાય નહિ ત્યારે તે અલીક ( મિથ્યા ) કહેવાય. જેમ-મૃગજળ.

૨. સર્વદેશકાલનિષ્ઠત્વંતામાવપ્રતિયોગિત્વે સત્તિ સત્તાદાત્મ્યશ્ચત્વમ્ । જે પદાર્થ સર્વ દેશ-કાળમાં રહેલા અલંતતા ભાવનો પ્રતિયોગી

(૩૫)

હોય અને એવા હોઇને સર્વ પદાર્થના તાદા-  
ત્મયથી રહિત હોય, તે પદાર્થ અલૌકિક (મિથ્યા)  
કહેવાય.

**અલોકાકાશ:**—(જૈનમતે) લેકવ્રયા-  
દ્વિરિત્ર કેવલમાકાશદ્રવ્યં વર્તેત સઃ । ત્રણે લોકની  
બહાર ન્યાં કેવળ આકાશ દ્રવ્યજ છે તે.

**અલોતુપ્ત્વમ્**—વિષયસન્નિધાને સતિ ઇન્દ્રિ-  
યાનામવિકલત્વમ્ । વિષય સમીપમાં હોવા છતાં  
ઇન્દ્રિયોતું વિક્રિયા નહિ પામવાપણું.

**અલૌકિક:**—વિધિમન્તરા રાગાદિપ્રાસ-  
મિત્રઃ । શાસ્ત્રની આજ્ઞા વિનાજ કેવળ રાગા-  
દિકથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તે વસ્તુને  
લૌકિક કહે છે. એવા લૌકિક પદાર્થથી જે  
વસ્તુ ભિન્ન હોય તે અલૌકિક કહેવાય છે.  
જેમ, ભોજનાદિક પ્રાણી માત્રને રાગથી પ્રાપ્ત  
છે—તે માટે શાસ્ત્રની આજ્ઞાની જરૂર નથી—  
માટે ભોજનાદિ લૌકિક છે. પણ સંધ્યાદિકર્મ  
તેવાં નથી માટે તે અલૌકિક છે.

**અલૌકિકપ્રત્યક્ષમ્**—અલૌકિકસન્નિકર્ષ-  
જન્યં પ્રત્યક્ષમલૌકિકમ્ । ચક્ષુ આદિક ઇન્દ્રિ-  
યનો ઘટાદિ અર્થની સાથે જે સામાન્ય  
લક્ષણાદિરૂપ અલૌકિક સન્નિકર્ષ છે, તે  
અલૌકિક સન્નિકર્ષ વડે જે પ્રત્યક્ષ તે અલૌ-  
કિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. (‘લૌકિક પ્રત્યક્ષ’  
શબ્દ જુઓ.)

**અલૌકિકસન્નિકર્ષ:**—અલૌકિક પ્રત્ય-  
ક્ષનો કારણશૂન્ત સન્નિકર્ષ તે અલૌકિક સન્નિ-  
કર્ષ કહેવાય છે.

**અલૌકિકસન્નિકર્ષપ્રકારા:**—અલૌકિક  
સન્નિકર્ષના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) સામાન્ય  
લક્ષણ સન્નિકર્ષ, (૨) જ્ઞાન લક્ષણ સન્નિકર્ષ,  
અને (૩) યોગજ ધર્મ લક્ષણ સન્નિકર્ષ.  
(તે તે શબ્દ જુઓ.)

**અભ્યત્ત્વમ્**—યસ્ય વસ્તુનો ચાવતીયતા  
ઉચિતા તત્તો ન્યૂનમ્ । જે વસ્તુનું જેટલું કદ  
કે માપ ઘટતું હોય તેથી ઓછાપણું તે  
અદ્યત્ત્વ.

**અવગાહનમ્**—વિષયિતા । કોઇ પદાર્થને  
વિષયરૂપે કથન કરવામાં આ શબ્દ વપરાય  
છે. જેમ—જે પદાર્થ બુદ્ધિનો વિષય હોય તે  
‘બુદ્ધચવગાહી’ કહેવાય. ૪૦

**અવચ્છિન્નત્વમ્**—વ્યાપકત્વ, વિશિષ્ટત્વ,  
સાહિત્ય (સાથે હોવાપણું), અનુકૂલત્વ, (જેમ—  
‘ફલાવાચ્છિન્નવ્યાપારો ધાત્વર્થઃ’ એટલે ફળને  
અનુકૂળ અથવા ફળનો પ્રયોજક જે વ્યાપાર  
તે ધાત્વર્થ કહેવાય), સીમા કરવી (જેમ—  
‘ગૃહાવાચ્છિન્ન-આકાશઃ’ એટલે ઘર વડે જેની  
હદ બંધાઇ છે એવું આકાશ) એ પ્રમાણે  
‘અવચ્છિન્ન’ પદના યથાયોગ્ય અર્થ સમજવા.

**અવચ્છેદ:**—પ્રતિયોગી, વ્યાપ્તિ. ધ્યતા  
કરવી, નક્કી જેમ, એક સમયાવચ્છેદન=નક્કી  
એકેજ કાળે ત્રિપદાવચ્છેદન પૃથિવીમયાચત=  
ત્રણ ડગલાંની વ્યાપ્તિવાળી અથવા ત્રણ ડગલાં  
વડે ધ્યતા કરાવલી પૃથ્વી માગી.

૨. વિશેષણોપાધિના વિશેષકરણમ્ । વિશેષણ  
૩૫ ઉપાધિથી વિશેષ કરવું તે જેમ—‘પ્રાગભા-  
વાવચ્છિન્નો ઘટઃ’ ‘પ્રાગભાવથી અવચ્છિન્ન  
એટલે પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી ઘટો.

**અવચ્છેદકત્વમ્**—સ્વરૂપસમ્બન્ધવિશેષઃ ।  
કોઇ સ્વરૂપનો સંબંધ એટલે પદાર્થના પોતાના  
રૂપનો કોઇ એક સંબંધ તે અવચ્છેદકત્વ.  
જેમ—ધૂમનો સ્વરૂપનો ખાસ સંબંધ ધૂમત્વ  
સાથે છે. માટે—પ્રમેયધૂમાભાવોપ્રતિયોગિતયા  
અવચ્છેદકત્વં ધૂમત્વે (અસ્તિ) । એટલે પ્રમેય  
જે ધૂમાભાવ, તેનો પ્રતિયોગી ધૂમ, એ  
પ્રતિયોગીપણાનું અવચ્છેદકત્વ એટલે ધૂમતાનો  
સ્વરૂપ સંબંધ વિશેષ ધૂમત્વમાં છે.

૨. અનતિરિક્તદેશકૃત્તિત્વમ્ । અવચ્છિન્ન  
(જે પદાર્થનો અવચ્છેદક હોય તે) પદાર્થથી  
અધિક દેશમાં નહિ રહેવાપણું જેમ—ધૂમતા  
વડે અવચ્છિન્ન ધૂમ છે, માટે ધૂમતા એ  
ધૂમની અવચ્છેદક છે, અને ધૂમ અવચ્છિન્ન  
છે. ધૂમતા એ ધૂમથી અધિક દેશમાં રહેતી  
રહેતી નથી માટે ધૂમમાં ધૂમતાનું અવચ્છે-  
કત્વ છે.



( ૩૬ )

**અવચ્છેદકધર્મ:**—વ્યાવર્તકધર્મ—હૃદમાંધ-નાર કે મર્યાદિત કરનાર ધર્મ. જેમ—ગંધવત્વ લક્ષણની લક્ષ્યતા પૃથ્વીમા રહેલી છે. તે લક્ષ્યતાને બીજાથી જિનન કરી પોતા-માંજ રાખનાર પૃથ્વીત્વ ધર્મ છે, માટે પૃથ્વીત્વ એ પૃથ્વીનો અવચ્છેદક ધર્મ છે. અથવા,

૨. જે ધર્મ જે ધર્મના ન્યૂત દેશમાં અથવા અધિક દેશમાં નથી રહેતો પણ સમાન દેશમાં રહે છે, તે ધર્મ તે ધર્મનો અવચ્છેદક ધર્મ કહેવાય છે. જેમ, ગંધવત્વ ધર્મ પૃથ્વીત્વ ધર્મથી ન્યૂત કે અધિક દેશમાં ન રહેતાં પૃથ્વીત્વ ધર્મના સમાન દેશમાં રહે છે, માટે ગંધવત્વ એ પૃથ્વીત્વ ધર્મનું અવચ્છેદક છે, (ન્યા. પ્ર.)

**અવતરણિકા**—ગ્રન્થપ્રસ્તાવાર્થ પ્રથમસુપોદ્ધાત:। પ્રથમના વિષયનો આરંભ કરવા માટે પ્રથમ જે ઉપોદ્ધાત કરવો તે.

**અવતાર:**—દેવાનામંશાવેશવશેન પ્રાદુર્ભાવ: દેવો પોતાના અંશના આવેશ વડે પ્રકટ થાય છે તે.

૨. ઉત્કૃષ્ટાવસ્થાત્યાગિત્વે સતિ નિકૃષ્ટાવસ્થા ગ્રહણમ્। ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યો વગર નિકૃષ્ટ અવસ્થા ગ્રહણ કરવી તે.

૩. સ્વાદષ્ટારચિત્તત્વે સત્યમૌતિકશરીરત્વે સતિ સાધ્વસાધુસુલુહુઃસ્વહેતુત્વમ્। જેનું શરીર પોતાના અદૃષ્ટથી બંધાયું ન હોય તથા ભૂતોથી અનેહું પણ ન હોય, એમ છતાં સાધુઓને સુખનો હેતુ છે તથા અસાધુઓને જે દુઃખનો હેતુ છે, એવું શરીર ધારણ કરવાપણું તે અવતાર.

**અવતારધારણત્વમ્**—એકકારાવગાહિ-જ્ઞાનત્વમ્। જે જ્ઞાનનો આકાર એક જ છે. અર્થાત્ નિર્ણયાત્મક જ્ઞાનને વિષય કરવાપણું (નિશ્ચયાત્મકત્વ.)

**અવયવ:**—દ્રવ્યસમવાયિકારણમવયવ:। દ્રવ્યનું જે સમવાયિ કારણ હોય તેને અવયવ

કહે છે. જેમ—તંતુએ ૫૮૩૫ દ્રવ્યનું સમવાયિ કારણ છે; કપાલ એ ૬૮૩૫ દ્રવ્યનું સમવાયિ કારણ છે; હાથ, પગ વગેરે શરીરરૂપ દ્રવ્યનું સમવાયિ કારણ છે; માટે તંતુ, કપાલ, વગેરે અવયવ કહેવાય છે.

૨. સમુદાયાંશરૂપોઽવયવ:। સમુદાયના અંશરૂપ જે હોય તે અવયવ કહેવાય.

૩. અવચ્છિન્નત્વપરિમાણવાનવયવ:। મર્યાદિત પરિણામવાળો પદાર્થ તે અવયવ.

૪. દ્રવ્યારંભકદ્રવ્યત્વમ્। કાર્ય દ્રવ્યનો આરંભ કરનાર દ્રવ્ય તે અવયવ.

**અવયવત્રયમ્**—અનુમાનમાં પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, અને ઉદાહરણ એ ત્રણ અવયવો હોય છે; અથવા ઉદાહરણ, ઉપનય, અને નિગમન, એ ત્રણ અવયવો હોય છે. એમાંના કોઈપણ ત્રણને ‘અવયવત્રય’ કહે છે. જેમ—

(૧) પર્વત અગ્નિવાળો છે, (પ્રતિજ્ઞા); (૨) ધૂમાડાવાળો છે માટે (હેતુ); (૩) રસોડાની પેઠે (ઉદાહરણ) અથવા—

(૧) રસોડું અગ્નિ વ્યાપ્ય ધૂમવાળું છે (ઉદાહરણ); (૨) તેવોજ અગ્નિ વ્યાપ્ય ધૂમવાળો આ પર્વત છે (ઉપનય); (૩) માટે પર્વત પણ અગ્નિવાળો છે (નિગમન).

**અવયવપદાર્થ:**—અવયવ પદાર્થ (૧) પ્રતિજ્ઞા, (૨) હેતુ, (૩) ઉદાહરણ, (૪) ઉપનય, અને (૫) નિગમન, એમ પાંચ પ્રકારનો છે. તેમાં હેતુ અવયવ—(૧) અજ્ઞાત વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ હેતુ બોધક, (૨) અપ્રતીતાન્વય વ્યાપ્તિ હેતુ બોધક, અને (૩) પ્રતીતાન્વય વ્યાપ્તિ હેતુ બોધક એમ ત્રણ પ્રકારનો છે.

ઉદાહરણઅવયવ—(૧) અન્વય વ્યાપ્તિ બોધક અને (૨) વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ બોધક, એમ બે પ્રકારનો છે.

ઉપનયઅવયવ—(૧) અન્વય અને (૨) વ્યતિરેકી, એમ બે પ્રકારનો છે.

( ૩૭ )

**અવયવવાક્યમ્**—અનુમાનમાં રહેલા પ્રતિજ્ઞા વગેરે વાક્યો ( ઉદાહરણ માટે જુઓ અવયવત્રયમ )

**અવયવી**—જન્યદ્રવ્યમવયવી । જન્ય એવું દ્રવ્ય તે અવયવી કહેવાય છે. જેમ—પૃથ્વીના દ્રવ્યભૂકથી આરંભીને જે જે ઉત્પત્તિવાળું પાર્થિવ દ્રવ્ય છે તે અવયવી કહેવાય છે. અને તેજ પ્રમાણે જળના, તેજના અને વાયુના દ્રવ્યભૂકથી આરંભીને જે જે ઉત્પત્તિવાળું જલીય, તૈજસ અને વાયવીય દ્રવ્ય છે, તે સર્વ અવયવી કહેવાય છે.

**અવર્ણ્યસમઃ**—સ્થાપનાઓ વર્ણ્યઃ, વિપર્યાદ-વર્ણ્યઃ, તાવેતૌ સાચ્યદ્વાન્તધર્મો વિપર્યસ્ય-તો વર્ણ્યવર્ણ્યસમૌ ભવતઃ । જે પક્ષનું સ્થાપન કરવું હોય તેને વર્ણ્ય કહે છે; અને જેનું સ્થાપન ન કરવું હોય તેને અવર્ણ્ય કહે છે. હવે વર્ણ્યમાં જે સાધ્ય અને દષ્ટાંત હોય, તથા અવર્ણ્યમાં જે સાધ્ય અને દષ્ટાંત હોય, તે બન્નેના ધર્મને ઉલટા સુવટી કરી નાખવું તે વર્ણ્યસમા જાતિ અને અવર્ણ્યસમા જાતિ નામે અસદુત્તર રૂપ જાતિના ભેદ કહેવાય છે. એટલે—વર્ણ્યના ધર્મ અવર્ણ્યને લાગુ પાડવા તે વર્ણ્યસમા જાતિ અને અવર્ણ્યના ધર્મ વર્ણ્યને લાગુ પાડવા તે અવર્ણ્યસમા જાતિ કહેવાય છે.

**અવસરસંજ્ઞિતિ**—પ્રતિબંધકીભૂતશિષ્ય-જિજ્ઞાસાનિવૃત્ત્યા અનન્તરવક્તવ્યમવસરસંજ્ઞિતિઃ । અર્થના નિરૂપણમાં પ્રતિબંધક જે શિષ્યની જિજ્ઞાસા, તે જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થયે, જે પછી વક્તવ્યપણું છે, તેને ‘અવસર સંગતિ’ કહે છે. જેમ—અનુમાનના નિરૂપણ પછી અવસર સંગતિ વડે ઉપમાનનું નિરૂપણ છે. તેમાં, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની કાર્યરૂપતા સમવ્યાપ્તિજ્ઞાન રૂપ અનુમાન વિષે છે, તેમ સાદૃશ્યજ્ઞાનરૂપ ઉપમાન વિષે પણ છે; માટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના નિરૂપણ પછી અનુમાન અને ઉપમાન બન્નેનું નિરૂપણ પ્રાપ્ત થયું; તેમાં ઉપમાનની

અપેક્ષાએ કરીને અનુમાન પ્રમાણ ધણા વાદી-એને સંમત છે. માટે પ્રત્યક્ષનિરૂપણની પછી શિષ્યની પ્રથમ અનુમાન વિષેજ જિજ્ઞાસા થાય છે. શિષ્યની એ અનુમાન વિષયક જિજ્ઞાસા ઉપમાનના નિરૂપણમાં પ્રતિબંધક થાય છે. એ જિજ્ઞાસા અનુમાનનું નિરૂપણ કર્યોથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે, અને તે પછી ઉપમાનનુંજ વક્તવ્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. માટે અનુમાન નિરૂપણ પછી અવસર સંગતિ વડે ઉપમાનનું નિરૂપણ સંભવે છે.

**અવસ્થાજ્ઞાનત્વમ્**—ઘટાયકચ્છિન્નચૈતન્યા-વરક્ત્વમ્ । ઘટ આદિથી અવચ્છિન્ન જે ચૈતન્ય તેને આચ્છાદન કરનારું જે અજ્ઞાનત્વ તે.

**અવસ્થાત્રયમ્**—ગત્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિને વેદાન્તીઓ અવસ્થાત્રય અથવા ત્રણ અવસ્થાઓ કહે છે.

**અવસ્થાપટકમ્**—ગત્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ, મૂર્છા, મરણ અને સમાધિ, એ છ અવસ્થા. વળી—શિયુત્વ, આદ્ય, કૌમાર, કૌશર, યૌવન અને વાદક્ય, એ પણ છ અવસ્થાઓ કહેવાય છે.

**અવાન્તરત્વમ્**—પ્રધાનાન્તઃપાતિત્વમ્ । મુખ્ય વિપયની અંદર જે આવી જતું હોય તે ‘અવાન્તર’ કહેવાય છે.

**અવાન્તરપ્રલયઃ**—સર્વકાર્યદ્રવ્યધ્વંસોઽવાન્તર-પ્રલયઃ । દ્રવ્યભૂકરૂપ પૃથ્વી વગેરેથી તે મહાન પૃથ્વી વગેરે પર્યંત જેટલાં પૃથ્વી વગેરે રૂપ કાર્ય દ્રવ્ય છે, તે સર્વ કાર્ય દ્રવ્યોનો ધ્વંસ (નાશ) તે ‘અવાન્તર પ્રલય’, પૃથ્વી, વગેરે એટલે પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ બધાવાં. અવાન્તર પ્રલયમાં ગુણ અને કર્મનો નાશ થતો નથી, પણ તે પરમાણુ-ગત રહે છે.

**અવાન્તરવાક્યમ્**—તત્ત્વવેપદાર્થાન્યતરબોધક-વાક્યમ્ । તત્ત્વ અને ત્વમ્ એ બે પદાર્થોમાંથી ગમે તે એક પદાર્થનું બોધક વાક્ય. ૨. મહાવાક્યની અંતર પ્રવિષ્ટ જે વાક્ય તે.

( ૩૮ )

**અવાસિ**—સ્વાધીનોચારણક્ષમત્વમ્ । સ્વાધીન ઉચ્ચારણુ યોગત્વ.

**અવિકૃતપરિણામઃ**—અધિષ્ઠાનમાં વિકાર થયા વિના જે પરિણામ થાય તે જેમ-સોનું કાચમ રહ્યા છતાં તેનાં કડાં, કુંડળ, કંડી, વગેરે પરિણામ થાય છે; અથવા-જેમ બ્રહ્મમાં વિકાર થયા વિના તેમાં વિવર્તરૂપે જગત્ ભાસે છે. એ અવિકૃત પરિણામ કહેવાય છે.

**અવિગીતત્વમ્**—બલવદનિષ્ઠાનતુ બન્ધિત્વમ્ । અળવાન અનિષ્ટનું જે અજનકપણું તે અવિગીતત્વ. ૨. પ્રશસ્તપણું.

**અવિગીતાચારઃ**—અનિન્દ્ય આચાર. ૨. જે આચાર નરકાદિરૂપ અળવાન અનિષ્ટને ન ઉત્પન્ન કરે એવો હોયને સ્વાર્ગાદિરૂપ ઇષ્ટના સાધનરૂપ હોય તે અવિગીતાચાર કહેવાય છે.

**અવિજ્ઞાતાર્થ**—પરિષ્દપ્રતિવાદ્યબોધપ્રયોજક-પદપ્રયોગઃ । જે પદથી પરિપત્તના પુરૂષને તથા પ્રતિવાદી પુરૂષને અર્થનો બોધ ન થાય, એવો પદનો જે પ્રયોગ છે, તેનું નામ અવિજ્ઞાતાર્થ છે. તેમાં જે પદોનો અન્વય કિલ્લ હોય, તથા જે પદનો અર્થ અપ્રસિદ્ધ હોય, તથા જે પદ અતિશીઘ્રતાથી ઉચ્ચારણુ કર્યું હોય, તે પદ પરિપત્તપુરૂષને તથા પ્રતિવાદીને બોધનુંજનક હોતું નથી. એવા પદના પ્રયોગનું નામ અવિજ્ઞાતાર્થ છે.

**અવિદ્યા**—આવરણુશક્તિ પ્રધાન અજ્ઞાન તે અવિદ્યા.

૨. સ્વાશ્રયવ્યામોહકરી અવિદ્યા । પોતાના આશ્રયને જે મોહની પ્રાપ્તિ કરે તે અવિદ્યા.

૩. રજસ્તમોભિમૂતમલિનસત્ત્વપ્રધાના અવિદ્યા । (એટલે રજ્જેશુ તથા તમોશુલથી અભિભૂત) સત્ત્વશુ જેમાં પ્રધાન છે એવા અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે. (અજ્ઞાન શબ્દ જુઓ.)

**અવિદ્યા** (પાંતજલમતે) અતર્મિસ્ત્વબુદ્ધિદુર્વિદ્યા । તદ્ભાવથી રહિત પદાર્થમાં જે તદ્-

ભાવ યુદ્ધિ છે, તેનું નામ અવિદ્યા. તે બે પ્રકારની છે: (૧) કાર્યાવિદ્યા અને (૨) કારણાવિદ્યા.

૨. પાંચ કલેશમાંનો પહેલો કલેશ. એનેજ તુલા વિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે:—

(૧) અનિત્યમાં નિત્યત્વ યુદ્ધિ. જેમ, બ્રહ્મલોકાદિ અનિત્ય છે તેને નિત્ય માનવા.

(૨) અશુચિમાં શુચિત્વયુદ્ધિ. જેમ-દેહાદિ અશુચિ છે તેને શુચિ માનવા.

(૩) દુઃખ અને તેનાં સાધનોમાં સુખયુદ્ધિ તે સુખસાધનત્વ યુદ્ધિ. જેમ સ્ત્ર (માળા), ચંદન, વગિતાદિ.

(૪) અનાત્મામાં આત્મત્વયુદ્ધિ. જેમ, દેહાદિમાં.

**અવિદ્યાદ્વયમ્**—બે પ્રકારની અવિદ્યા: (૧) મૂલાવિદ્યા અને (૨) તુલાવિદ્યા.

**અવિદ્યાર્પવાણિ પદ્મ**—અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ વિભાગઃ—તમે મોહો મહામોહસ્તામિલો હ્યન્વસંજ્ઞકઃ ॥ (૧) તમ, (૨) મોહ, (૩) મહા-મોહ, (૪) તામિસ્ત, અને (૫) અધતામિસ્ત.

**અવિદ્યાવૃત્તિરૂપ વિપર્યયઃ** । સાક્ષાદ-વિચોપાદાનાવૃત્તિઃ જેનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન અવિદ્યા છે, એવી વૃત્તિ તે અવિદ્યાવૃત્તિ; એ અવિદ્યા-વૃત્તિએ કરેલું જે ઉલટું જ્ઞાન તે અવિદ્યાવૃત્તિરૂપ વિપર્યય—જેમ-છીંપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, ઇત્યાદિ.

**અવિનાભાવ**—આસિ. ૨. સંબંધ માત્ર.

૩. સ્વદેશ વૃત્તિત્વ.

૪. વ્યાપ્યનિષ્ઠવ્યાપકનિરૂપિતધર્મઃ । વ્યાપક વડે નિરૂપિત એવો વ્યાપ્યમાં રહેલો ધર્મ. જેમ—વ્યાપક જે અગ્નિ તેનાથી નિરૂપિત એવો વ્યાપ્તિરૂપ ધર્મ વ્યાપ્યરૂપ ધૂમમાં રહેલો છે.

**અવિરોધઃ**—બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયનું નામ. શ્રુતિથી વિરોધી એવાં સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનાદિ પ્રમાણો આભાસરૂપ છે,

( ૩૯ )

માટે વેદાન્ત વાક્યોના સમન્વયમાં તે સ્મૃતિ વગેરે વિરોધી ન હોવાં તેને અવિરોધ કહે છે.

**અવ્યભિચાર:**—નિયમ.

**અવ્યય:**—ન વિચલે વ્યયો (વિનાશો) ધર્મતઃ સ્વરૂપતોઽવ્યયવતો यस્ય સઃ । જે પદાર્થના ધર્મનો, સ્વરૂપનો કે અવયવનો નાશ નથી થતો તે પદાર્થ અવ્યય કહેવાય.

**અવ્યવહિતત્વમ્**—વ્યવધાનાભાવત્વમ્ ।

અંતરાય વગરનું જેમ—‘અવ્યવહિત પૂર્વક્ષણ’ એટલે જે ક્ષણની વાત કરતા હોઇએ તેની પહેલાંનીજ પૂર્વક્ષણ; એ બન્ને ક્ષણો વચ્ચે કાંઈ છેદ’ કે વ્યવધાન ન બેઠે.

**અવ્યાપ્તિ**—લક્ષ્યકદેશાવૃત્તિત્વમવ્યાપ્તિઃ ।

પોતાના લક્ષ્યના એક દેશમાં (ભાગમાં) લક્ષણનું જે ન હોવાપણું તે અવ્યાપ્તિ દોષ કહેવાય છે. જેમ—કોઇ માણસે ગાયનું લક્ષણ કરતાં કંઈ કે જે કપિલા (રાતા રંગની) હોય તે ગાય. હવે ગાયનું કપિલત્વ લક્ષણ બધી ગાયોમાં હોતું નથી પણ કોઇક ગાયમાંજ હોય છે. માટે એ લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યરૂપ ગાયમાત્રમાં ન વર્તેતાં તેના એક દેશરૂપ કોઇક ગાયમાં વર્તે છે, માટે એ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું છે.

૨. લક્ષ્યવૃત્તિત્વે સતિ લક્ષ્યતાવચ્છેદક.

સમાનાધિકરણાત્યન્તાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં હોઇને લક્ષ્યતાનું જે અવચ્છેદક સમાનાધિકરણ તેમાં જે લક્ષણના અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગિપણું રહેલું હોય તે અવ્યાપ્તિ કહેવાય. આ વાત દૃષ્ટાન્ત વિના ઠીક સમગ્ર નહિ, માટે ધારો કે ‘કપિલત્વ’ એ ગાયનું લક્ષણ છે. એ લક્ષણ કપિલા ગાયમાં હોઇને, લક્ષ્યતા જે ગૌત્વ, તેનું અવચ્છેદ સમાનાધિકરણ જે શ્વેત ગાય, તેમાં રહેલો કપિલત્વનો જે અત્યંતાભાવ, તેનું પ્રતિયોગી જે કપિલત્વ, તે જે લક્ષણમાં હોય તે અવ્યાપ્તિ દોષવાળું લક્ષણ છે.

**અવ્યાપ્યત્વમ્**—વ્યાપ્યાભાવાદવૃત્તિત્વમ્ ।

વ્યાપ્યના અભાવવાળા પદાર્થમાં રહેવાપણું.

**અવ્યાપ્યવૃત્તિગુણ:**—જે ગુણ પોતાના

આશ્રયરૂપ દ્રવ્યના કોઇક દેશમાં રહે અને કોઇક દેશમાં ન રહે. તે જેમ—શબ્દગુણ આકાશરૂપ વિભુ દ્રવ્યનો આશ્રિત છતાં પણ આકાશના કોઇ ભાગમાં હોય છે. અને કોઇ ભાગમાં નથી હોતો, માટે શબ્દ એ અવ્યાપ્યવૃત્તિ ગુણ છે. (સર્વમૂર્ત દ્રવ્યોના સંયોગવાળા પદાર્થને વિભુ કહે છે.)

**અવ્યાપ્યવૃત્તિત્વમ્**—સ્વાતંત્ર્યતાભાવસમાના-

ધિકરણત્વમવ્યાપ્યવૃત્તિત્વમ્ । સ્વ એટલે શબ્દાદિક અવ્યાપ્યવૃત્તિ ગુણનું પોતાના અત્યંતાભાવની સાથે જે સમાનાધિકરણપણું તે શબ્દાદિકમાં અવ્યાપ્ય વૃત્તિત્વ છે. જેમ—એકજ વિભુ આકાશમાં ભેરી અવચ્છિન્ન પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા શબ્દનો, તેજ આકાશમાં રહેલા ઘટાદિ અવચ્છિન્ન પ્રદેશમાં અત્યંતાભાવ રહે છે. તે પોતાના અત્યંતાભાવ સાથે શબ્દગુણનું સમાનાધિકરણ કહેવાય. એવું સમાનાધિકરણત્વ એ અવ્યાપ્ય વૃત્તિત્વ કહેવાય છે.

૨. જે એ દ્રવ્યોના સંયોગ થાય, તે એ દ્રવ્યોના થોડાક ભાગમાં તે સંયોગ રહેતો હોય, અને થોડાક ભાગમાં સંયોગનો અભાવ રહેતો હોય (અર્થાત્ સંયોગ ન રહેતો હોય), એવા સંયોગને અવ્યાપ્યવૃત્તિ કહે છે. જેમ—વૃક્ષ અને વાનરનો સંયોગ અવ્યાપ્યવૃત્તિ છે. કેમકે વૃક્ષની ડાળ સાથે તેનો સંયોગ છે, પણ મૂળ સાથે નથી.

**અવ્યુત્પન્નત્વમ્**—પદજ્ઞાનરહિતત્વમ્ । આ

પદનો આ અર્થ છે, એવા પ્રકારના જ્ઞાન વિનાના હોવાપણું.

**અશાસ્ત્રીયદ્વૈતમ્**—કામક્રોધાદિદ્વૈત તે અશાસ્ત્રીય દ્વૈત કહેવાય છે. કેમકે એ દ્વૈત ‘જ્ઞાન’ નું વિધાતક છે. (શાસ્ત્રીય દ્વૈત ગુરુ શાસ્ત્રાદિક છે; તે ‘જ્ઞાન’ નું સાધક છે.)

**અશુક્લાકૃષ્ણકર્મ**—પુણ્ય પાપરહિત કર્મ (એ ફક્ત યોગીઓનુંજ હોય છે.)

( ૪૦ )

**અશુચિત્વમ્**—વૈદિકકર્માનર્હત્વપ્રયોજકો ધર્મ-વિશેષઃ । વૈદિક કર્મ કરવાની અયોગ્યતાનો હેતુ એવો કોઈ એક પ્રકારનો ધર્મ. ( જન્મ-સૂતક વગેરે. )

**અશુદ્ધત્વમ્**—વ્યાકરણાદિલક્ષણાનુસારિત્વમ્ । વ્યાકરણાદિમાં કહેલાં લક્ષણને અનુસરતું જે ( પદ કે વાક્યાદિ ) ન હોય, તેમાં રહેલો જે દોષ તે અશુદ્ધત્વ.

૨. શાસ્ત્રનિષિદ્ધાનુષ્ઠાનવત્ત્વમ્ । શાસ્ત્રે નિષિદ્ધ કરેલા કાર્યના કર્તા હોવાપણું.

**અશુદ્ધિઃ**—કર્તૃદ્રવ્યાદેઃ સ્પર્શનાચનર્હતાપાદકો દોષવિશેષઃ । ( હેમાદ્રી ) યજ્ઞાદિ કર્મના કર્તા અને તેને માટે આણેલું જે દ્રવ્ય ( સામગ્રી-સાહિત્ય ) વગેરે, તેને સ્પર્શ કરવાની અયોગ્યતાને સંપાદન કરનારો કોઈક દોષ વિશેષ તે અશુદ્ધિ, ( એમ હેમાદ્રિમાં કહેલું છે. )

**અશુભવાસના-અશુદ્ધવાસના**—નિષિદ્ધ-નિષિદ્ધસમાધિવાક્યમતસંસ્કારતત્કલસંસ્કારરૂપા । આ લક્ષણમાં ચાર વાતો કહી છેઃ (૧) નિષિદ્ધ એટલે અકસ્માત્ કાગડો, બિલાડું વગેરે જોઈ જાય તે; (૨) નિષિદ્ધસમ એટલે તરણું તોડવાં, ભોંય પર લીટા કરવા, પોતાના અંગ ઉપર તાલ વગાડવા, ધત્યાદિ; (૩) નિષિદ્ધાવિદ્યા એટલે સ્ત્રીચિંતનાદિ; અને (૪) નિષિદ્ધ કર્મ એટલે પલાંડુ ભક્ષાદિ. એ ચારના સંસ્કાર, તથા તેથી પણ પહેલાં પૂર્વ જન્મે કરેલાં કર્મનાં ફળ જે જન્માન્તરમાં મળ્યાં હોય—જેવાં કે નરકવાસાદિ—તેના સંસ્કારો, એ અશુભ વાસનાનાં ઉદાહરણો છે. એનેજ અશુદ્ધ વાસના પણ કહે છે.

**અશૌચમ્**—વિહિતકર્માનધિકારિત્વસમ્પાદ-ક્ત્વમ્ । વિહિત કર્મ કરવાને અનધિકારી-પણું સંપાદન કરનાર તે અશૌચ કહેવાય.

**અશ્રદ્ધા**—ગુરુભાષ્ણોપદિષ્ટેડ્યં દ્વદમેવં ન ભવ્યેવેતિ વિપર્યયયુદ્ધિઃ । ગુરુ અગર શાસ્ત્રે ઉપદેશ કરેલા અર્થમાં ‘ આ તો એમ નજ હોય ’ એવી અવળી બુદ્ધિ તે અશ્રદ્ધા.

**અષ્ટાઙ્ગયોગઃ**—આઠ અંગ ( સાધન ) જે યોગનાં છે તે અષ્ટાંગ યોગ કહેવાય છે.

તે આઠ સાધનઃ—(૧) યમ, (૨) નિયમ, (૩) આસન, (૪) પ્રાણુયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬) ધારણા, (૭) ધ્યાન, અને (૮) સમાધિ.

**અસંસક્રિતઃ**—સવિકલ્પસમાધ્યખ્યાસેન નિરુદ્ધ મનસિ નિર્વિકલ્પસમાધ્યવસ્થા । જ્ઞાનની સાત ભૂમિકાઓમાંની પાંચમી ભૂમિકા. સવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસથી રોકાયેલા મનમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિની અવસ્થાને ‘ અસંસક્રિત ’ કહે છે. આ અવસ્થામાં સુષુપ્તિની પેઠે ભેદાદિકનું વિસ્મરણ થવાથી એને સુષુપ્તિ પણ કહે છે. આ અવસ્થામાંથી યોગી પોતાની મેળે વ્યુત્થાનને પામે છે ( જગત્ર થાય છે. )

**અસંસર્ગાગ્રહઃ**—અસંસર્ગ એટલે બાધ ગ્રહણ અથવા પ્રતિબંધકનું ગ્રહણ; તેનો અભાવ એટલે બાધનું ગ્રહણ ન કરવું અથવા પ્રતિબંધકનું ગ્રહણ ન કરવું તે અસંસર્ગાગ્રહ કહેવાય. એ પદાર્થના ભેદના અજ્ઞાનને પણ અસંસર્ગાગ્રહ કહે છે.

**અસતઃખ્યાતિઃ**—અસતઃ ( જ્યેષ્ઠસ્ય ) એવા-જ્યેષ્ઠપદાર્થકારણે માનમ્ । શન્યવાદી માધ્યમિક બૌદ્ધોને મતે જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય, એ સર્વ અસત છે, એટલે વાંઝણીના છોકરાની પેઠે તેમનું અસ્તિત્વજ નથી. એ રીતે અસત છીંપમાં અસત રૂપાનું જ્ઞાન ઉપજે છે, માટે તેને ‘ અસતખ્યાતિ ’ કહે છે.

૨. કંટલાક ( તાંત્રિક વગેરે ) ને મતે છોંપ વગેરે વ્યવહારિક પદાર્થ અસત નથી, પણ છીંપમાં જે રૂપું જોવાય છે, તે અસત છે. માટે ‘ આ રૂપું ’ એવું જ્ઞાન અસત રૂપાને વિષય કરે છે, અને છીંપનું જ્ઞાન થયા પછી, અમને છીંપમાં અસત રૂપું પ્રતીત થયું—અમને છીંપમાં રૂપું દેખાયું તે અસત હતું—એવો અનુભવ થાય છે, માટે એ અસત ખ્યાતિ કહેવાય છે.

**અસત્યત્વમ્**—વસ્તુસ્વભાવવિરોધિયમેત્ત્વમ્ । જે વસ્તુનો જે ધર્મ છે, તેનાથી વિરોધી ધર્મ તે વસ્તુમાં માનવાપણું તે અસત્યત્વ.

( ૪૧ )

**અસત્ત્વમ્**—સર્વદેશકાલસંબંધિનિષેધપ્રતિયોગિત્વમ્ । સર્વ દેશ અને સર્વ કાળના સંબંધવાળા પદાર્થના અભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે. ( વે. સિ. લેશ. )

૨. ક્વચિદવ્યધિકારણે સત્ત્વેનાપ્રતિયમાનમ્ । કોઇ પણ અધિકરણમાં સતપણા વડે ન જણાવાપણું. ( અદ્વૈતદીપિકા. )

૩. સદ્વૈલક્ષણ્યે સત્પરોક્ષપ્રતીતિ વિષયત્વમ્ । સતથી વિલક્ષણ છતાં અપરોક્ષ પ્રતીતિનો વિષય હોવાપણું. ( અદ્વૈતસિદ્ધિ. )

૪. પ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । જે પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગી હોય તે અસત. ( ન્યા. )

**અસત્ત્વાપાદકાવરણમ્**—( કૃદસ્થઃ ) નાસ્તીત્યસત્ત્વાપાદનપ્રયોજકીભૂતભાવરણમ્ । જે આવરણ (કૃદસ્થ) નથી એવી રીતે (કૃદસ્થનું) અસત્ત્વ સ્થાપિત કરવામાં હેતુભૂત થાય છે તે.

૧ **અસદાવરણમ્**—‘કૃદસ્થ નથી’ એવા પ્રકારનું આવરણ તે. ( આવરણ એ પ્રકારનું છે: (૧) અભાનાવરણ અને (૨) અસદાવરણ તેમાંથી અસદાવરણનો અર્થ ઉપર કહ્યો છે. ‘અભાનાવરણ’ નો અર્થ તે શબ્દમાં જોવો. )

૨ **અસદુત્તરમ્**—સ્વવ્યાઘાતકમુત્તરમ્ । પોતાનો પક્ષનું જ ખંડન કરે એવો ઉત્તર તે અસદુત્તર કહેવાય.

૪ **અસન્નેતુઃ**—સાધ્યની સિદ્ધિ ન કરે એવો હેતુ,

**અસમવાયિકારણમ્**—જે પદાર્થ જે કાર્યના સમવાયી કારણમાં સમવાય સંબંધ કરીને, અથવા સ્વાશ્રય સમવાય સંબંધે કરીને રહેતો થકા તે કાર્યનો જનક થાય છે, તે પદાર્થ છે કાર્યનું અસમવાયી કારણ કહેવાય છે. જેમ—

ઉદા૦ (૧) તંતુઓનો સંયોગ પટરૂપ કાર્યનું અસમવાયી કારણ કહેવાય છે. તંતુઓ દ્રવ્ય છે અને સંયોગ ગુણ છે, માટે તંતુ એ સંયોગનું સમવાયી કારણ છે. અને ગુણ એ કોઈનું સમવાયી કારણ હોઈ

શકે નહિ, પણ અસમવાયી કારણ જ હોય છે, માટે પટરૂપ કાર્યનું સંયોગરૂપ ગુણ એ અસમવાયી કારણ છે. લક્ષણ આ રીતે વડે છે:—પટરૂપ કાર્યના તંતુરૂપ સમવાયી કારણમાં સંયોગગુણરૂપ પદાર્થ સમવાય સંબંધથી રહેલો છે, અને તેવી રીતે રહેલો હોઈને પટરૂપ કાર્યનો જનક થાય છે. માટે સંયોગ એ પટનું અસમવાયી કારણ છે.

ઉદા૦ (૨) જેમ તંતુઓમાં રૂપાદિક ગુણ, પટગતરૂપાદિત ગુણોના સમવાયી કારણરૂપ પટમાં, સ્વાશ્રય સમવાય સંબંધ વડે રજા છે; અને એવી રીતે રહીને પટના રૂપાદિક ગુણોના જનક થાય છે, માટે તંતુઓના રૂપાદિક ગુણ પટના રૂપાદિક ગુણોનું અસમવાયી કારણ કહેવાય છે. સ્વ એટલે તંતુના રૂપાદિ ગુણ, તેનો આશ્રય તંતુઓ. તેનો સમવાય સંબંધ પટ સાથે, એ પટમાં તંતુઓના શ્વેતાદિક ગુણો રહેલા છે અને ત્યાં રહીને પટના શ્વેતાદિક ગુણોના જનક થાય છે, માટે તંતુના રૂપાદિક ગુણ પટના રૂપાદિક ગુણનું અસમવાયી કારણ છે. આવી રીતે પરંપરા સંબંધે કરીને તંતુના ગુણોની પટમાં સ્થિતિ સંભવે છે.

૨. સમવાયસ્વસમવાયિસમવાયાન્તરસમ્બન્ધેન સમવાયિકારણે પ્રત્યાસન્નત્વે સત્તિ જ્ઞાનાદિભિન્નત્વે સત્તિ કારણમસમવાયિકારણમ્ । જે પદાર્થ જે કાર્યના સમવાયિ કારણ વિષે સમવાય સંબંધ વડે રહેલો હોઈને, તથા આત્માના જ્ઞાનાદિક વિશેષ ગુણોથી ભિન્ન હોઈને, જે કાર્યના પ્રતિકારણ હોય છે, તે પદાર્થ તે કાર્યના પ્રતિ અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે. આવું લક્ષણ કરવાથી અસમવાયિ કારણના એ વિભાગ સિદ્ધ થાય છે. તેમાં એક—અસમવાયિ કારણ તો પોતાના કાર્યના સમવાયિ કારણમાં સમવાય સંબંધથી રહીને તે કાર્યનું જનક થાય છે; અને બીજું અસમવાયિ કારણ તો પોતાના કાર્યના સમવાયિ કારણમાં સ્વસમવાયિ સમવાય સંબંધથી રહીને તે કાર્યનું

(૪૨)

જનક થાય છે. એમાંથી પહેલા અસમવાયિ કારણનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) પહેલું અસમવાયિ કારણ:—  
જેમ તંતુઓનો સંયોગ પટરૂપ કાર્યના સમવાયિકારણરૂપ તંતુઓ વિષે સમવાય સંબંધ કરીને રહે છે; અને તે તંતુઓનો સંયોગ જ્ઞાનાદિ ગુણોથી ભિન્ન પણ છે; વળી તંતુઓનો પરસ્પર સંયોગ થયા વિના પટની ઉત્પત્તિ પણ થતી નથી, માટે એ તંતુ સંયોગ પટનું અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે. બીજા ઉદાહરણો:—

કપાસોનો સંયોગ ઘટનું અસમવાયિ કારણ છે.

એ પરમાણુઓનો સંયોગ દ્રવ્યજુકનું અસમવાયિકારણ છે.

ત્રણ દ્રવ્યજુકોનો સંયોગ ત્ર્યજુકનું અસમવાયિકારણ છે.

સર્વ જન્ય દ્રવ્યો પ્રતિ અવયવોનો સંયોગ એ અસમવાયિકારણ છે.

પાકજ રૂપાદિજાનું તેજ:સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે.

ક્રિયાનું અભિધાનાખ્ય સંયોગ તથા નોદનાખ્ય સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે.

સંયોગ, વિભાગ અને વેગ, એ ત્રણનું ક્રિયા અસમવાયિકારણ છે.

આઠ સ્વંદનરૂપ ક્રિયાનું દ્રવત્વ અસમવાયિ કારણ છે.

દ્વિતીયાદિક પતનનું તથા દ્વિતીયાદિક સ્વંદનનું (ટપકવાનું કે ઝરવાનું) વેગ એ અસમવાયિ કારણ છે.

સંયોગજ સંયોગનું સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે

વિભાગજ વિભાગનું વિભાગ અસમવાયિ કારણ છે.

દ્વિત્વાદિ સંખ્યાનું એકત્વ સંખ્યા અસમવાયિ કારણ છે.

દ્વિપૃથક્ત્વાદિ પૃથક્ત્વનું એક પૃથક્ત્વ અસમવાયિ કારણ છે.

શબ્દનું સંયોગ, વિભાગ, શબ્દ, એ ત્રણ અસમવાયિ કારણો છે.

જ્ઞાનાદિક ગુણોનું આત્મભન: સંયોગ અસમવાયિ કારણ છે.

૨. બીજું અસમવાયિ કારણ:—

પટાદિક અવયવોનો વિષે રહેલા જે રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, એકત્વ સંખ્યા, પરિમાણ, એક પૃથક્ત્વ, ગુરૂત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સ્થિતિ-સ્થાપક, એ ગુણો છે. એનેજ કારણ ગુણોત્પન્ન કહે છે. ('કારણ ગુણોત્પન્ન' શબ્દ જુઓ.) તે પટાદિ અવયવોમાં રહેલા રૂપાદિક ગુણોનું તંતુ આદિક અવયવોના ગુણજ યથાક્રમે અસમવાયિ કારણ હોય છે. હવે તે રૂપાદિક અસમવાયિ કારણરૂપ પટાદિ જ્ઞામાં તે તંતુઆદિક અવયવોના રૂપાદિક ગુણ સમવાય સંબંધ કરીને રહેતા નથી, પણ તંતુ આદિકના રૂપાદિ ગુણ સ્વ-સમવાયિ સમવાય સંબંધ કરીનેજ તે પટાદિક અવયવોઓમાં રહે છે. (અહીં આ 'સ્વ' શબ્દ વડે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિ ગુણ સમજવા.) તે રૂપાદિક ગુણોનું સમવાયિ કારણ જે તંતુ આદિક અવયવ છે, તે તંતુ આદિક અવયવો વિષે તે પટાદિક અવયવો સમવાય સંબંધ કરીને રહે છે. એ પ્રકારે તે પટાદિક અવયવોનો વિષે સ્વસમવાયિ સમવાય સંબંધ કરીને રહેલા તે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિક ગુણ, તે પટાદિ અવયવોઓના રૂપાદિ ગુણોના યથાક્રમે જનક થાય છે, તથા તે જ્ઞાનાદિક ગુણોથી ભિન્ન પણ છે. માટે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિક ગુણ પટાદિક અવયવો-ઓના રૂપાદિક ગુણોનું અસમવાયિ કારણ કહેવાય છે.

પટના અસમવાયિ કારણના લક્ષણની તુરી, તંતુ સંયોગાદિક, નિમિત્ત કારણમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય છે, તથાપિ જેમ અસમવાયિ

(૪૩)

કારણના સામાન્ય લક્ષણમાં 'જ્ઞાનાદિ કોટી ભિન્નત્વ'નો નિવેશ કર્યો છે, તેમ પટકાર્યના અસમવાયિ કારણમાં 'તુરી' તંતુ સંયોગાદિથી ભિન્નત્વ'નો નિવેશ કરવો. અર્થાત્-પટસમવચિ-કારણે સમવાયસમ્બન્ધેન પ્રત્યાસન્નત્વે સત્તિ તુરીતંતુસંયોગભિન્નત્વે સત્તિ પટકારણ પટ-સમવાયિ કારણમ્ । એટલે, જે પદાર્થ પટના સમવાયિ કારણમાં (તંતુઓમાં) સમવાય સંબંધથી રહેલા (સંયોગ) હોઈને, તથા તુરી (કાંઠલા) તંતુ સંયોગથી ભિન્ન હોઈને પટનું કારણ થાય, તે પટનું અસમવાયિ કારણ કહેવાય આનું લક્ષણ કરવું.

**અસંપ્રજ્ઞાતસમાધિ:**—સર્વ વૃત્તિઓના નિષેધરૂપ સમાધિ અથવા જેમાં ધ્યેય વસ્તુની પણ રૂઢિતિ રહેતી નથી તે.

**અસમ્બન્ધ:**—(જાતિબોધકદોષ:)-પ્રતિયોગિતાનુયોગિતાન્યતરસમ્બન્ધેન સમવાયામાવોડસમ્બન્ધ: પ્રતિયોગિતા સંબંધે કરીને અથવા અનુયોગિતાસંબંધે કરીને જે સમવાયનો અભાવ છે તેનું નામ અસંબંધ જેમ-પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યો વિષે ગુણ તથા કર્મ સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે. તે ગુણકર્મના સમવાયના તે ગુણકર્મ પ્રતિયોગી છે, અને પૃથ્વી આદિક દ્રવ્ય અનુયોગી છે. માટે એ ગુણકર્મના સમવાય પ્રતિયોગિતા સંબંધ વડે પૃથ્વી આદિક દ્રવ્યોમાં રહે છે. પરંતુ સમવાય અને અભાવ એ એ પદાર્થો પોતે કોઈ પદાર્થમાં સમવાય સંબંધથી રહેતા નથી, તેમ સમવાય અને અભાવમાં બીજા કોઈ પદાર્થ સમવાય સંબંધથી રહેતા નથી. માટે સમવાય અને અભાવ બંને તે સમવાય નાં પ્રતિયોગી નથી તેમ અનુયોગી પણ નથી. એ રીતે તે સમવાય અને અભાવમાં પ્રતિયોગિતા સંબંધથી કે અનુયોગિતા સંબંધથી જે સમવાયનો અભાવ છે, તેનું નામ અસંબંધ છે. એ અસંબંધ દોષજ તે સમવાયત્વ તથા અભાવત્વના જાતિપણમાં આધક છે.

૨. પરસ્પરમન્વયામાવ: । પરસ્પર અન્વયનો અભાવ તે.

**અસમ્બવ:**—લક્ષ્યનાત્રાવૃત્તિત્વસમ્બવ: । જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યમાત્રમાંજ રહેતું હોય તે લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું બાબતું. જેમ, જેને એક ખરી હોય તે ગાય. 'એવું લક્ષણ ગાયનું કરવામાં આવે તો તે અસંભવ દોષવાળું કહેવાય. કેમકે ડ્રોમ્પણ ગાય એક ખરીવાળી હોય નહિ, માટે એ લક્ષણ ગાય માત્રને લાગુ પડતું નથી.

૨. લક્ષ્યતાવચ્છેદકવ્યાપકીભૂતાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । લક્ષ્યતાના અવચ્છેદકમાં વ્યાપક રૂપે રહેલા અભાવનું પ્રતિયોગિપણું તે અસંભવ જેમ-હિપર કહેલા ગાયના લક્ષણમાં 'ગાય' લક્ષ્ય છે, અને લક્ષ્યતા 'ગોત્વ' છે. ગોત્વનું અવચ્છેદક 'એકશક્ત્વ' (શક ખરી) છે. એ એક શક્ત્યના અભાવના પ્રતિયોગી એક શક્ત્યનો અસંભવ હોવાથી એકશક્ત્વ એ લક્ષણ અસંભવ દોષવાળું છે.

**અસમ્ભાવના:**—બલવચ્છિષેષકોટિકસંશયોડ સમ્ભાવના । 'અસુક વસ્તુ નથી' એવો નિષેધરૂપ જે મજ્જુત સંશય તે અસંભાવના કહેવાય છે, અસંભાવના એ પ્રકારની છે:— (૧) પ્રમાણુગતા અસંભાવના અને (૨) પ્રમેયગતા અસંભાવના.

**અસાધારણકારણમ્:**—કાર્યતાતિરિક્તધર્મા-વચ્છિન્નકાર્યતાનિરૂપિતકારણતાશાલિ અસાધારણ કારણમ્ । કાર્યત્વ ધર્મથી અતિરિક્ત (ભિન્ન) જે ધર્મ છે, તે ધર્મ વડે અવચ્છિન્ન (વ્યાપ્ત-મર્યાદિત) જે કાર્યતા છે, તે કાર્યતાવડે નિરૂપિત (જણાવાયથી) જે કારણતા છે, તે કારણતાવાળો પદાર્થ અસાધારણ કારણ કહેવાય છે. જેમ કાર્યત્વ ધર્મથી અતિરિક્ત જે વસ્તુ ધર્મ છે, તે વસ્તુ ધર્મવડે અવચ્છિન્ન જે ઘટમાત્ર નિષ્ઠ (રહેલી) કાર્યતા છે, તે કાર્યતા વડે નિરૂપિત જે કારણતા છે, તે કારણતાવાળાં દંડ, ચક્ર, કુસાલ, કપાલ, કપાલ-



(૪૪)

સંયોગ, આદિક છે. માટે તે દંડ, ચક્રાદિક, ઘટરૂપ કાર્યની પ્રતિ અસાધારણ કારણ કહેવાય છે. તેમજ પટરૂપ કાર્યનાં પણ તંતુ, તંતુ સંયોગ, તુરી (કાંદો), વેમ (સાળ), તંતુવાય (સાળવી), આદિક અસાધારણ કારણ છે. એ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રિક નવ સાધારણ કારણો સિવાય જે જે કાર્યનું જે જે કારણ હોય તે તે કાર્યનું અસાધારણ કારણ કહેવાય છે.

**અસાધારણત્વમ્**—લક્ષણરૂપ ધર્મમાં લક્ષ્યતા અવગ્રહેદક ધર્મનું સમનિયતપણું. જેમ, ગંધવત્ત્વ પૃથ્વીનું લક્ષણ છે. એ લક્ષણમાં લક્ષ્યતાનું અવગ્રહેદક જે પૃથ્વીત્વ (સમનિયતત્વ શબ્દ જુઓ, તેનું સમનિયત-પણું એટલે નિયમ કરીને હોવાપણું છે, એનું નામ અસાધારણપણું છે.

૨. તન્માત્રવૃત્તિ ધર્મયુક્તત્વમ્ । જે પદાર્થનો જે ધર્મ હોય તે માત્ર તેજ પદાર્થમાં રહેતો હોય તે.

**અસાધારણાનૈકાન્તિકહેત્વાભાસઃ**—

સર્વસપક્ષવિપક્ષબાવૃત્તો હેતુઃ અસાધારણઃ । નિશ્ચિત સાધ્યવાળા જેટલા પક્ષ છે, તે સર્વે વિપક્ષોમાં તથા નિશ્ચિત સાધ્યાભાવવાળા જેટલા વિપક્ષો છે તે સર્વ વિપક્ષોમાં જે હેતુ આવૃત્તિ છે (એટલે રહેતો કે હોતો નથી), તે હેતુ સાધારણ અનૈકાન્તિક કહેવાય છે. જેમ—‘શબ્દઃ નિત્યઃ શબ્દત્વાત્ ।’ ‘શબ્દ નિત્ય છે, શબ્દત્વ ધર્મવાળો હોવાથી.’ આ અનુમાનમાં નિત્યત્વ રૂપ સાધ્યના અનુભવમાં ધટાદિક વિપક્ષ કહેવાય છે. એવા સપક્ષોમાં કે વિપક્ષોમાં શબ્દત્વ હેતુ રહેતો નથી. પણ કેવળ શબ્દરૂપ પક્ષમાંજ રહે છે. માટે એ શબ્દત્વરૂપ હેતુ અસાધારણનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ કહેવાય છે.

એ શબ્દત્વ હેતુમાં ઉપર કહ્યું તેમ સાધ્ય-વાળા પદાર્થમાં અવૃત્તિ (આવૃત્તિ) નો નિશ્ચય થવાથી સાધ્ય પદાર્થમાં વૃત્તિત્વરૂપ

વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન સંભવતું નથી, માટે એ અસાધારણ હેતુનું જ્ઞાન વ્યાપ્તિનું પ્રતિષ્ઠાક છે.

**અસિદ્ધહેત્વાભાસઃ**—આ હેત્વાભાસ ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) આશ્રયાસિદ્ધ, (૨) સ્વરૂપાસિદ્ધ, અને (૩) વ્યાપ્તિવાસિદ્ધ. (આ ત્રણેના લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

**અસિદ્ધિઃ**—(આસુરી સંપત્તિમાંની એક સંપત્ત) ધર્મ, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય વગેરે પ્રાપ્ત ન થવાં તેને અસિદ્ધિ કહે છે.

**અસુરભિગંધઃ**—પ્રતિકૂલવેદનીયા ગન્ધઃ । જે ગંધ પ્રતિકૂળ છે એવું જ્ઞાન થાય તે ગંધ અસુરભિ કહેવાય છે.

**અસૂયા**—ગુણેષુ દોષાવિષ્કારઃ । ગુણોમાં દોષ પ્રકટ કરવો તે અથવા—પક્ષીગુણેષુ દોષારોપઃ । ખીખના ગુણમાં દોષમાં આરોપ કરવો તે.

**અસ્તિત્વમ્**—(પદાર્થનો) કાળ સાથે સંબંધ તે અસ્તિત્વ.

**અસ્તિત્વવિકારઃ**—છ ભાવવિકારમાંનો ખીજો ભાવ વિકાર. જન્મ પામ્યા પછી (ઉત્પન્ન થયા પછી) ખે લાણ જેટલો કાળ.

**અસ્તેયઃ**—પરસ્વાનવહરણમ્ । (અળતકારથી અથવા છળકપટથી) પરાયા દ્રવ્યાદિક પદાર્થોનું હરણ ન કરવું તેનું નામ અસ્તેય.

૨. અદત્તાદાનરૂપપરસ્વાવહરણરાહિત્યમ્ । ‘દાત્ત એ આધ્યાવિના લેવું’ એ રૂપી પર-દ્રવ્ય હરણથી રહિતપણું તે.

**અસ્થિરપ્રજ્ઞાઃ**—પૂર્વ પુણ્યના યોગથી ‘તત્ત્વમસિ’ મહા વાક્યના શ્રવણથી જેને ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ એવું જ્ઞાન ઉપજે છે, પણ વિપયાસક્તિ વગેરેથી પાણું વિસારે પડે છે, એવું જ્ઞાન અસ્થિર પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

૨. સંશય, અસંભાવના, અને વિપરીત ભાવના સહિત જે જ્ઞાન તે અસ્થિર પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

**અસ્થ્યાદિ પંચદશકમ્**—હાડકાં અથવા પંદર વસ્તુઓનો સમૂહ—જેનાથી રચ્યલ દેહ

(૪૫)

નિર્માણ થયો છે તે. ‘સંસારદર્શ’ માં એ પંદર આ પ્રમાણે ગણાવ્યાં છે:—“અસ્થિ ચર્મ કફઃ સ્નાયુઃ મજ્જા માંસાશ્રુદૃષિકાઃ । વિષ્ણુચે વાતપિત્તે ચ શુક્રં મેદસ્થ શોણિતમ્ ॥ ૧ ॥ હાડકાં, ચામડી, કફ, રસાયુ, મજ્જા, માંસ, અશ્રુ, પીયા, વિષ્ણુ, મૂત્ર, વાયુ, પિત્ત, વીર્ય, મેદ અને શીહી એ પંદર.

**અસ્પૃશ્યલક્ષણકત્વમ્**—સન્માન્યમાન-સ્વાસ્થ્યજીવલિઙ્ગમિભૂતાબ્રહ્મલિઙ્ગકત્વમ્ । જે શ્રુતિ-ઓમાં, એ શ્રુતિઓ જીવને અનુલક્ષીને કહેલી છે એવી રીતે જીવના લિંગનો આશય સંભવતા હોય અને તેથી કરીને બ્રહ્મનાં લિંગનો અભિભવ થતો હોય ત્યાં અસ્પૃષ્ઠ અભિલિંગવાળી શ્રુતિઓ બાણવી.

**અસ્મિતા**—અહંકારસ્ય સૂક્ષ્માવસ્થા । અહંકારની કારણરૂપ સૂક્ષ્મ અવસ્થા તે અસ્મિતા.

૨. અહંકારધર્મધ્યાસઃ । અહંકારના ધર્મ-વાળો અધ્યાસ.

બુદ્ધાદાભેદાભિમાનનઃ । બુદ્ધિ વગેરેમાં અભેદ રૂપે અભિમાન.

૪. સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્રમાં એનેજ ‘મહત્તત્ત્વ’ કહે છે.

૫. વેદાન્તીઓ એને ‘સામાન્યાહંકાર’ કહે છે.

૬. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં કહેલા પાંચ ક્ષેત્રશબ્દોને બીજો ક્ષેત્ર તે અસ્મિતા.

૭. દૃષ્ટા અને દૃશ્ય એ પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે; તે બેનું અવિદ્યારૂત ‘હું છું’ એ પ્રકારનું જે મિથ્યા તાદાત્મ્ય તે અસ્મિતા. (પાતં. યોગ.)

**અહંકાર**—અભિમાનાત્મિકાન્તઃ કરણવૃત્તિઃ અભિમાન રૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિ. ૨. (સાંખ્ય મતે) મહત્તત્ત્વની વિકૃતિ (કાર્ય).

**અહંકારદ્વયમ્**—અહંકારના એ પ્રકાર. અભિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિને અહંકાર કહે

છે. તે સામાન્ય અને વિશેષ એવો એ પ્રકારનો છે; (૧) “હું” એવી સામાન્યાહંકાર વૃત્તિને સામાન્યાહંકાર કહે છે; અને (૨) ‘હું બ્રહ્મણ છું’, ક્ષત્રિય છું’, ઇત્યાદિ અભિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિને વિશેષાહંકાર કહે છે.

**અહંગ્રહોપાસના**—ઉપાસ્યસ્વરૂપસ્ય સ્વા-ભેદન ચિન્તનમ્ । ઉપાસ્ય સ્વરૂપ અને હું એકજ છીએ એમ પોતાની સાથે ઉપાસ્યનું અભેદરૂપે ચિંતન તે અહંગ્રહોપાસના.

૨. એજ રીતે ધ્યેયનું પોતાની સાથે અભેદરૂપે ધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે તે અહંગ્રહધ્યાન કહેવાય છે.

**અહિંસા**—વાઈમનઃકાયૈઃ સર્વભૂતાનામનમિ-દ્રોહઃ । મન, વાણી અને કાયા વડે પ્રાણી માત્રનું અપીડન, તેનું નામ અહિંસા.

૨. પ્રાણવિયોગપ્રયોજકવ્યાપારાહિત્યમ્ । દેહથી પ્રાણનો વિયોગ થાય એવી યોગના કરનારા વ્યાપારથી રહિતપણું તે.

૩. અશાસ્ત્રીયપ્રાણીપીડનામાત્રઃ । શાસ્ત્રીય વિધિથી જે પ્રાણીઓની હિંસા કરેલી છે તે સિવાય પ્રાણીને પીડા ન કરવી તે.

**આકરજં તેજઃ**—અનુમયેન્વનં તેજ આકરજા પૃથ્વી અને જળ બન્ને જેનાં ઇંધન નથી તે તેજ ‘આકરજ’ કહેવાય છે. (આકર=ખાણું) હીરા, સોનું, રૂપું, ત્રાણુ, વગેરે એવાં તેજ છે.

**આકારમૌનમ્**—અવચનમાત્રમૌનમ્ । મોટેથી માત્ર બોલવું નહિ, એવું મૌન તે આકારમૌન કહેવાય.

**આકાશમ્**—(બૌદ્ધ મતે) આવરણનો અભાવ તે આકાશ.

૨. આવરણમાત્રાધિકરણમ્ । આવરણના અભાવનું જે અધિકરણ તે આકાશ.

૩. આવરણવિરોધ્યવકાશઃ । આવરણનો વિરોધી એવો અવકાશ તે આકાશ.

૪. શબ્દસમવાયિકારણમાકાશમ્ । શબ્દનું જે સમવાયિ કારણ તે આકાશ.

૫. શબ્દયુગ્મકમાકાશમ્ । શબ્દ જેને ગુણ છે તે આકાશ.

( ૪૬ )

**આકાશગુણાઃ**—(૧) સંખ્યા, (૨) પરિણામ (૩) પૃથક્ત્વ, (૪) સંયોગ, (૫) વિભાગ, અને (૬) શબ્દ એ છ ગુણો આકાશમાં રહે છે. ( ન્યાય મતે. )

**આકાશદ્રવ્યમ્**—આકાશ દ્રવ્ય એક છે, નિત્ય છે અને વિભુ છે. આકાશને કોઈ શરીર કે વિષય નથી, પરંતુ શબ્દ ગુણને પ્રહણ કરનાર શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય એ આકાશનું ઇન્દ્રિય છે.

**આકાશપ્રકૃતયઃ પંચ**—આકાશની પાંચ પ્રકૃતિઓ કે આકાશના પાંચ ગુણો—જેમ—મત્સર, લોભ, મોહ, કામ અને ક્રોધ. ક્રોધ વળી રાગ, દ્વેષ, લય, લગ્ન અને મોહ એ પાંચ આકાશના ગુણ છે એમ કહે છે. ( સંત્રાદર્શ. )

**આકાશભેદૌ (જૈનમતે)**—લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમ બે પ્રકારનું આકાશ છે. તેમાં અલોકાકાશ વિષે સ્થિત જે આકાશ છે તે 'લોકાકાશ કહેવાય છે; અને ઊર્ધ્વ દેશ વિષે સ્થિત જે આકાશ છે, તે 'અલોકાકાશ' કહેવાય છે. લોકાકાશ એ બહુ જીવોને રહેવાનું સ્થાન છે અને અલોકાકાશ એ મુક્ત જીવોને રહેવાનું સ્થાન છે.

**આકાશલક્ષણમ્**—શબ્દસમવાયિકારણમા-વશમ્ । શબ્દનું સમવાયી કારણ તે આકાશ.

**આકાશ્ચક્ષા**—યેનપદેન વિના વત્પદસ્યાનનુ-ભાવકત્વં, તત્પદેન તત્પદસમિવ્યાહારઃ આકાશ્ચક્ષા । જે પદ વિના જે પદની શાબ્દબોધ જનકતા નથી હોતી તે પદની સાથે જે તે પદનું ઉચ્ચારણ (બોલવું) તેનું નામ આકાશ્ચક્ષા. જેમ—'ઘટમાનય' (ઘડો લાવો) એમાં ઘટ પદની પછી અમ્ એ વિભક્તિપદ છે, તેમાં કેવળ ઘટ બોલવાથી ઘટ વિષે કર્મતા રહેલી છે એવો બાધ થતો નથી, માટે ઘટ પદને પોતાનાથી અવ્યવહિત ઉત્તરવૃત્તિ અમ્ પદની આકાશ્ચક્ષા છે; તેમ અમ્ પદને પણ પોતાનાથી અવ્યવહિત પૂર્વવૃત્તિ ઘટ પદની આકાશ્ચક્ષા છે,

એજ રીતે આનય વચનમાં પણ આ જેની પૂર્વે છે એવા ની ધાતુને પોતાની પછી અવ્યવહિત આખ્યાત પદની આકાશ્ચક્ષા છે. તથા તે આખ્યાત પદને પણ પોતાની પૂર્વે આ વાળા ની ધાતુની આકાશ્ચક્ષા છે. એ આકાશ્ચક્ષા જ્ઞાન શાબ્દબોધનો હેતુ છે. અર્થાત્ અમ્ આદિ વિભક્તિ પદ અવ્યવહિત ઉત્તરત્વ સંબંધે કરીને ઘટ આદિક પદવાળું છે, તથા આખ્યાત પદ અવ્યવહિત ઉત્તરત્વ સંબંધે કરીને ધાતુ પદવાળું છે. એ પ્રકારનું આકાશ્ચક્ષા જ્ઞાન ઘટ વિષયક કર્મતા તથા આણુવાને અનુકૂળ કૃતિ, એ પ્રકારના શાબ્દબોધનો હેતુ છે.

૨. યેનપદેન વિના યસ્ય પદરચાનવવોધાજનકત્વં તેન તસ્ય સમિવ્યાહારઃ આકાશ્ચક્ષા । જે પદ વિના જે (ખીખી) પદના અન્વય બોધની ઉત્પત્તિ થતી ન હોય, તે પદની સાથે તે બોલવું તે. જેમ—'કમાડ' એટલું કહેવાથી અન્વયબોધ થતો નથી માટે તેની સાથે 'બંધ કર' એ પદને બોલવું પડે છે, તે આકાશ્ચક્ષા છે.

૬. અન્વયાનુપપત્તિરાકાશ્ચક્ષા । જે પદનો જે પદના વિના અન્વય સંભવતો નથી, તે પદ તે પદની સમીપમાં બોલવું પડે છે તેને સમિવ્યાહાર કહે છે. એ સમિવ્યાહાર તે આકાશ્ચક્ષા. જેમ—'ઘડો લાવો' એમાં બંને પદો એકબીજાની આકાશ્ચક્ષા રાખે છે.

**આકુચ્ચનં (કર્મ)**—અભિમુલ્લેશસંયોગ-સમવાયિકારણં કર્મ આકુચ્ચનમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો અભિમુખ દેશની સાથે જે સંયોગ થાય છે, તે સંયોગનું અસમવાયિ કારણરૂપ જે મૂર્ત દ્રવ્યનું કર્મ છે, તેને આકુચ્ચન કહે છે. જેમ શરીરનાં હાથપગ વગેરે સક્રિય કરવાથી તે અંગોનો સન્નિવૃત્તિ (નજીકના) દેશ સાથે સંયોગ થાય છે. તે સંયોગનું અસમવાયિ કારણ હાથપગ વગેરે અંગોનું કર્મ છે; માટે હાથપગ વગેરે અંગોનું તે કર્મ આકુચ્ચન કહેવાય છે.

(૪૭)

**આક્ષેપ:**—અનુમાન, અર્થાપત્તિ, સમાન-વિત્તિવેદ્યત્વ એવા ત્રણ અર્થ ‘આક્ષેપ’ ના થાય છે. જેમ—

(૧) **મીમાંસકોને મટે**—ઘટ પદની ઘટત્વ જાતિમાં શક્તિ માનીએ તો, ‘ઘટ’ પદ સાંભળનારને પ્રથમ ઘટત્વનો બોધ થયા પછી આક્ષેપથી એટલે અનુમાનથી તેને ‘ઘટ’ વ્યક્તિનો બોધ થાય છે. જેમ—“ઘટત્વ એ વ્યક્તિને આશરે રહેલું છે; જાતિ છે માટે; ઘટત્વ જાતિની પેરે.”

(૨) **લઢપાદને માટે**—આક્ષેપનો અર્થ અર્થાપત્તિ છે. કેમકે જેમ દિવસે નહિ જોજન કરનારા પુરૂષના શરીરનું પીનત્વ, રાત્રીજોજન વિના સંભવતું નથી, માટે રાત્રીજોજનની કલ્પના કરાવે છે; તેમ ઘટત્વ જાતિ પણ ઘટ વ્યક્તિ વિના અનુપપન્ન (અસંભવિત) હોવાથી ઘટ વ્યક્તિની કલ્પના કરાવે છે. એ રીતે અર્થાપત્તિરૂપ આક્ષેપવડે ઘટ વ્યક્તિનું જ્ઞાન થાય છે.

(૩) **ગુરૂને મટે**—આક્ષેપનો અર્થ સમાનવિત્તિવેદ્યત્વ છે. જાતિ અને વ્યક્તિ બંનેમાં જે એક જ્ઞાનની વિષયતા છે, તેને સમાનવિત્તિવેદ્યત્વ કહે છે. અર્થાત ઘટ પદથી એકકે વખતે ઘટત્વ જાતિ ઘટ વ્યક્તિ બંનેનો બોધ થાય છે. માટે સમાનવિત્તિવેદ્યત્વ એવા આક્ષેપનો અર્થ છે.

૪. સ્વયમુક્તસ્યાર્થસ્ય કિંચિન્નિમિત્તમભિસન્ધાય પ્રતિષેધઃ આક્ષેપઃ । પોતે કહેલા અર્થનો કાંઈક લગાર નિમિત્ત આગળ કરીને નિષેધ કરવો તે આક્ષેપ.

**આલ્પ્યતિત્વમ્—**સુબ્ધિમિત્ત્વે સતિ સંખ્યા-બોધકપ્રત્યયત્વમ્ । સુપ્ વગેરે પ્રત્યયોથી ભિન્ન હોઈને સંખ્યાબોધક પ્રત્યયપણું.

**આલ્પ્યાનમ્—**પૂર્વવૃત્તકથનમ્ । પૂર્વ અનેલી વાતનું કથન.

૨ સ્વયં દૃષ્ટ્યર્થકથનમ્ । પોતે જોયેલા અર્થનું કથન.

**આલ્પ્યાપકઃ—**પરોક્તસ્યાન્યત્રકથકઃ । બીજાએ કહેલી વાતને બીજા જગોએ કહેનારો.

**આલ્પ્યાયિકા—**ઉપલબ્ધાર્થબોધિકા । પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનો બોધ કરનારી વાત.

**આગમપ્રમાણમ્—**શાબ્દપ્રમાકરણમ્ । શાબ્દી પ્રમાણ જે કરણ તે—શબ્દપ્રમાણ.

૨ આસોક્તાર્થવિષયિણીશબ્દજન્યાવૃત્તિઃ । આમ પુરૂષે કહેલા અર્થવિષયક એવી શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃત્તિ.

**આગામિકર્મ—**તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી કરેલાં કર્મને આગામી કર્મ કહે છે, અથવા વર્તમાન જન્મમાં કરેલાં કર્મને પણ આગામી કર્મ કહે છે.

**આચાર્ય—**સત્સ્થાપકઃ । કોઈ પણ મતનું સ્થાપન કરનાર.

૨ મન્ત્રવ્યાખ્યાકૃત્ । વેદના મંત્રોની વ્યાખ્યા કરનાર.

૩ આચિનોતિ ચ શાસ્ત્રાર્થમાચારે સ્થાપયત્યપિ । સ્વયમપ્યાચરેદ્યસ્તુ સ આચાર્ય્વ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૧૧॥ જે શાસ્ત્રાર્થનું શોધન કરી તેનો સંગ્રહ કરે, તે શાસ્ત્રાર્થને આચારમાં મૂકે અને પોતે પણ તે પ્રમાણે આચરે તે આચાર્ય કહેવાય.

**આજ્ઞા—**નિકષ્પસ્ય મૃત્યાદેઃ કૃત્યાદૌ પ્રવૃત્ત્યર્થ-વ્યાપારઃ । પોતાનાથી ઉતરતા દરજ્જાના જે બૃત્ય વગેરે, તેમને કૃત્ય વગેરેમાં પ્રવૃત્ત કરવા માટે જે વ્યાપાર તે.

**આજ્ઞાકારી—**આજ્ઞાનુસારેણ કર્મકર્તા । આજ્ઞાને અનુસરીને કર્મનો કરનારો તે.

**આજ્ઞામજ્ઞઃ—**સ્વવિષયેષુ પ્રચારામાભઃ । આજ્ઞા કરીને કહેલા એવા પોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી તે.

**આત્મચ્યાતિઃ—**(વિજ્ઞાનવાદીઓને મટે) વિજ્ઞાનાત્મનિવાસસ્થપદાર્થાકારેણ ભાનમ્ । શરીરની અંદર રહેલું ક્ષણિક વિજ્ઞાન એ આત્મા છે. તે વિજ્ઞાનરૂપ આત્માથી ભિન્ન કોઈ અંતર-બહિર્ પદાર્થ છેજ નહિ, પણ બધા પદાર્થો તે વિજ્ઞાનના આકાર વિશેષ છે. માટે હોંપમાં

(૪૮)

જે રૂપું દેખાય છે, તે રૂપું પણ અંતર્વિજ્ઞાનનો ધર્મ છે. તે અંદરનું રૂપું જ દોષના અળથી બાહરે હોય તેમ દેખાય છે, અને છીપનું જ્ઞાન થવાથી 'આ રૂપું નથી' એવું જે જ્ઞાન થાય છે, તેથી કાંઈ રૂપાનો સ્વરૂપનો આધ થતો નથી, પણ તે રૂપામાંથી 'આ' એવો બાહ્ય-પણાનો નાશ થાય છે, માટે એ આત્મખ્યાતિ છે.

**આત્મગોચરા**—આત્માને વિષય કરનારી આંતરપ્રત્યક્ષપ્રમા.

**આત્મઘાતી**—વ્યાપાદયેય આત્માને સ્વયં યોગ્યદુષ્કારિભિઃ । અવૈધેનૈવ માર્ગેણ જ્ઞાત્મઘાતિ ય ઉચ્યતે ॥૧૧॥ જે મનુષ્ય પોતાની મેળે અગ્નિ કે જળ આદિવડે પોતાનું મૃત્યુ કરે છે, અને તે પણ શાસ્ત્રવિધિને છોડીને, ત્યારે તે આત્મ-હત્યારો કહેવાય છે.

**આત્મજ્ઞાનમ**—અલ્પથી અભિન્નપણાવડે પોતાના આત્માનું 'હું બ્રહ્મ છું' એવું જ્ઞાન.

**આત્મત્રયમ્**—ત્રણ પ્રકારનો આત્મા, જેમ, (૧) જાણનાર રૂપે અહંકારાવચ્છિન્ન જે ચૈતન્ય છે તેને 'જ્ઞાનાત્મા' કહે છે.

(૨) સર્વ વ્યાકૃતઓમાં વ્યાપી રહેલા ચૈતન્યને 'મહાનાત્મા' કહે છે.

(૩) સર્વ ઠેકાણે અંતર્બહિર્ભાવથી અનુગત ચૈતન્યને શાન્તાત્મા કહે છે.

બીજી રીતે પણ આત્મા ત્રણ પ્રકારનો કહેવાય છે:—(૧) પુત્રાદિને 'ગૌણાત્મા', (૨) દેહાદિને 'મિધ્યાત્મા', અને (૩) કૃતસ્થને 'મુખ્યાત્મા' કહે છે.

**આત્મમદઃ**—અહંકારમરિતસ્ય વિચારિભિઃ મમસમઃ કો વેતિ પ્રજ્ઞાહેતુર્મદઃ । અહંકારથી ભરેલો મનુષ્ય જે એમ જાણે કે વિદ્યા વગેરેમાં મારો અરોગરીઓ બીજો કોણ છે? એવા જ્ઞાનનો હેતુ જે મદ તે આત્મમદ કહેવાય છે.

**આત્મશુદ્ધિઃ**—પાપ કર્મોનો ક્ષય.

**આત્મા**—જ્ઞાનાવધિકરણમાત્મા । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને જ્ઞાન, ઇચ્છા અને

પ્રયત્ન એ ત્રણ ગુણોનું અધિકરણ હોય તે દ્રવ્ય આત્મા કહેવાય છે.

**આત્મત્ત્વજાતિમાનાત્મા** । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને આત્મત્વ જાતિવાળું હોય તે દ્રવ્ય આત્મા કહેવાય છે.

૩. અમૂર્તસમવેતદ્રવ્યત્વા પરજાતિઃ । અમૂર્ત દ્રવ્યની દ્રવ્યત્વરૂપ અપરગ્નતિ.

૪. સર્વદેહેષુ પૂર્ણ આત્મા । હું એવા જ્ઞાનનો જે વિષય તે આત્મા.

૫. અહંપ્રત્યયવિષયઆત્મા । હું એવા જ્ઞાનનો જે વિષય તે આત્મા.

૬. યચ્ચાપ્રોતિ યદાદત્તે યચ્ચાત્તિ વિષયાનિહ । યચ્ચાસ્ય સન્તર્તા ભાવસ્તસ્માદાત્મેતિ કથ્યતે ॥૧૧॥ જે વિષયોને પ્રાપ્ત કરે છે, જે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, જે વિષયોને ભોગવે છે, જે નિરંતર એક સરખો રહે છે, તે આત્મા કહેવાય છે.

૭. (બૌદ્ધમતે) હું, હું, એવી પોતાના સ્વરૂપ માત્રને પ્રકાશ કરનાર નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનની ધારા, તે આત્મા. એને જ આલય-વિજ્ઞાન, આશય, અને ચિત્ત પણ કહે છે.

**આત્માદ્રવ્યમ્**—આત્મા (૧) જીવાત્મા અને (૨) ઇશ્વરાત્મા, એમ બે પ્રકારનો છે. તેમાં જીવાત્મા અનેક છે, નિત્ય છે અને વિલુ છે; અને ઇશ્વરાત્મા એક છે, નિત્ય છે અને વિલુ છે.

**આત્માશ્રયઃ**—અવ્યવધાનેન સ્વાપેક્ષણ આત્માશ્રયઃ । વ્યવધાન વિના જે પોતાને પોતાની અપેક્ષા છે, તેનું નામ 'આત્માશ્રય'.

પોતાના અધિકરણમાં પોતાની અપેક્ષા પોતાના જ્ઞાનમાં પોતાની અપેક્ષા, પોતાની ઉત્પત્તિમાં પોતાની અપેક્ષા, પોતાના સ્વામી-પણાનાં પોતાની અપેક્ષા, પોતાની ઉપમામાં પોતાની અપેક્ષા, એ પ્રકારે આત્માશ્રય અનેક પ્રકારનો છે.

૨. સ્વગ્રહસાપેક્ષગ્રહકર્ત્ત્વમ્ પોતે ગ્રહણ કરેલા વિષયની અપેક્ષાએ તેવાજ બીજા વિષયનું ગ્રહણ કરવાપણું.

(૪૯)

૩. ઇતરાવ્યવધાનેન સ્વજનને કારણત્વેન સ્વાપેક્ષણત્વમ્ । પોતાની ઉત્પત્તિમાં ખીન્ના પદાર્થનું વચમાં વ્યવધાન ન છતાં કારણરૂપે જે પોતાની અપેક્ષા હોવાપણું તે આત્માશ્રય.

૪. સ્વાપેક્ષાપાદકપ્રસક્તત્વમ્ । પોતાની સિદ્ધિમાં પોતાની અપેક્ષાનો પ્રસંગો આવી પડવાપણું તે આત્માશ્રય જેમ-જવરનું લક્ષણ કોઈએ કહ્યું કે “જવરના ઉપસર્ગયુક્ત જે રોગ તે જવર” હવે જવરના અજ્ઞાનવાળાને ઉદ્દેશીને જવરનું આ લક્ષણ કહેવાયી, પ્રથમ તો તેને જવરનું જ્ઞાન નથી તો પછી તેને જવરના ઉપસર્ગનું જ્ઞાન કેવી રીતે થશે? માટે એ લક્ષણ આત્માશ્રય દોષવાળું છે.

**આત્માશ્રયાદિદોષપટ્ટકમ્**—આત્માશ્રય વગેરે છ દોષ (૧) આત્માશ્રય, (૨) અન્યોન્યાશ્રય, (૩) ચક્રિકા, (૪) અનવરથા, (૫) પ્રાગ્દોષ, અને (૬) અવિનિગમનો વિરહ. કોઇ પ્રમાણભાવ નામે દોષ ઉમેરીને આત્માશ્રયાદિ સાત દોષ પણ છે.

**આત્યન્તિકદુઃખનિવૃત્તિઃ**—ચાદશી દુઃખનિવૃત્તેક્તરં પુનરુત્થાન્તરં નોત્પચતે તાદશી દુઃખનિવૃત્તિઃ । જે દુઃખની નિવૃત્તિ થયા પછી ખીજું દુઃખ ઉત્પન્ન થતું નથી તે.

**આત્યન્તિકપ્રલયઃ**—બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનિમિત્તત્વે સત્યજ્ઞાનસહિતસકલભાવકાર્યોચ્છેદઃ । બ્રહ્મસાક્ષારના નિમિત્તથી અજ્ઞાન સહિત સકળ ભાવ કાર્યનો નાશ.

**આદેશઃ**—(‘આજ્ઞા’ શબ્દ જુઓ.)

**આધારઃ**—અધિકરણમ્ । અધિકરણ કોઇ પદાર્થને રહેવાનું સ્થાન.

૨. અધ્યસ્તેન સહાભિન્નપ્રતીતિવિષયત્વમ્ । અધ્યસ્ત પદાર્થની સાથે અભિન્ન જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે.

૩. શબ્દે સંસૃષ્ટતયાધ્યસ્તોઽધિષ્ઠાનાશઃ । માયા સહિત બ્રહ્મમાં સંસર્ગ (સંબંધ) વડે અધ્યસ્ત એવો જે અધિષ્ઠાનનો અંશ તે આધાર.

૪. અતદ્વૃણોઽપિ તદ્વૃણારોપ્યબુદ્ધૌ સ્ફુરન્નાધારઃ । જે પોતે આરોપ્યરૂપ ન હોઈને આરોપ્યરૂપે બુદ્ધિમાં સ્ફુરે છે તે આધાર જેમ છીંપ પોતે રૂપરૂપે નથી તેમ છતાં બુદ્ધિમાં આરોપ્યરૂપે એટલે રૂપરૂપે દેખાય છે માટે છીંપ એ આરોપ્ય રૂપનો આધાર છે.

**આધિદૈવિકસ્તાપઃ**—દેવાન્ યક્ષરાક્ષસાસીન્ દિવઃ પ્રમવાન્ વાતવર્ષાતપશીતોષ્ણાદીન્ વાધિકૃત્ય—નિમિત્તીકૃત્ય જાયમાનસ્તાપઃ । યક્ષરાક્ષસ વગેરે દેવોના દેવોના અથવા આકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુ, વર્ષાદ, તડકા, ટાક, ગરમી, વગેરેના નિમિત્તથી જે પરિતાપ ઉત્પન્ન થાય તે. એનેજ આધિદૈવિક દુઃખ પણ કહે છે.

**આધિભૌતિકસ્તાપઃ**—મૃતાનિ જરાયુજાઞ્ઞજસ્વેદજોદ્ભિજ્જરૂપાળ ચૌરૈરિત્થિકુકુરુસિંહવ્યાગ્રમહિષપક્ષિસર્પયૂકદંશમશકનક્રમકરત્વક્ષશિલાપ્રમૃત્તીનિ ચરાચરજાતીયાનિ નિમિત્તીકૃત્ય જાયમાનસ્તાપઃ । જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, અને ઉદ્ભિજ્જરૂપ જૂતો કહેવાય છે; જેવાં કે—ચોર, શત્રુ, વીંછી, ફૂતરાં, સિંહ, વાઘ, પાડો, પક્ષી, સાપ, જૂ, ડાંસ, મચ્છર, મોટા મત્સ્ય, મગર, જાડ, પથરા, વગેરે. એ સ્થાવર જંગમ જાતનાં જૂતોના નિમિત્તથી જે પરિતાપ થાય તે આધિભૌતિક તાપ કહેવાય છે. એને આધિભૌતિક દુઃખ પણ કહે છે.

**આધ્યાત્મિકસ્તાપઃ**—શરીરમનસી અવિઠ્ઠજાયમાનસ્તાપઃ । શરીર અને મનને લીધે થયેલો તાપ (પીડા) તે. જેમ-તાવ વગેરે શરીરના વ્યાધિ અને શોક, પરિતાપ, વગેરે મનના વ્યાધિ; તે આધ્યાત્મિક તાપ કહેવાય છે. એ બે પ્રકારનો છે; શરીર અને માનસ.

**આનન્દઃ**—પ્રીતિ વગેરે વૃત્તિઅવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે આનંદ અવચ્છિન્ન કહેવાનું કારણ એ છે કે ચૈતન્યના જેટલા ભાગમાં પ્રેમવૃત્તિ વ્યાપેલી હોય તેટલો ચૈતન્યનો ભાગ આનંદ કહેવાય.

(૫૦)

૨. સાત્વિક એકાગ્ર યુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત સુખરૂપ આત્મા તે આનંદ; અથવા સુખરૂપ આત્મામાં પ્રતિબિંબિત વૃત્તિ તે આનંદ.

૩. જે સુખથી અધિક સુખ બીજું નથી, એવી સુખરૂપતાને આનંદ કહે છે.

૪. મારે કાંઈ જોઈતું નથી, હું પરિપૂર્ણ છું, એવી સંતોષાત્મક ચિત્તવૃત્તિ એ આનંદનું ઉપલક્ષણ છે.

**આનન્દત્રયમ્**—ત્રણ પ્રકારનો આનંદ.

(૧) **બ્રહ્માનંદ**—દૈતભાવ વગરનો, નિદ્રા ન હોય તે વખતનો, બ્રહ્માભિસુખ વૃત્તિથી વ્યંજ્ય જે આનંદ તે બ્રહ્માનંદ, નિબ્બનંદ, યોગાનંદ સુખ્યાનંદ, અદૈતાનંદ, આત્માનંદ, એ બધાં એમાંજ નામ છે.

(૨) **વિષયાનંદ**—અક્ષ (પુષ્પની માળાઓ) ચંદન, વનિતાદિ વિષયમાં એકાગ્ર થયેલી યુદ્ધિવડે વ્યંજ્ય આનંદ તે વિષયાનંદ વિદ્યાનંદનો પણ એમાંજ અંતર્ભાવ થાય છે.

(૩) **વાસનાનંદ**—બ્રહ્માનંદમાંથી વ્યુત્થિત થયેલાથી જે વાસના તે વાસનાનંદ.

**આનન્દમયકોશઃ**—ભોક્તાપણાની ઉપાધિરૂપ સુખાકાર અંતઃકરણ અજ્ઞાનપર્યંત આનંદમયકોશ કહેવાય છે. કોશની પેઠે આત્માને ઢાંકે છે તથા આનંદપ્રચુર છે, માટે આનંદમય કોશ કહેવાય છે.

૨. કેવળ અજ્ઞાનમય રિથિતરૂપ જે કારણ શરીર તેને આનંદમયકોશ કહે છે.

**આનુર્વિત્ત્વમ્**—તદુચ્ચારણાનન્તરોચ્ચારણ-વિષયત્વમ્। એકવાર વિષયનું ઉચ્ચારણ કર્યા પછી ફરી જે વિષયનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તે વિષયપણું.

**આનુભવિકશક્તિઃ**—મીમાંસકોના મત પ્રમાણે કાર્યાન્વિત ઘટાદિક પદોમાં જે શક્તિ માનવામાં આવે છે તે 'આનુભવિકા શક્તિ' કહેવાય છે.

**આનુષંગિકત્વમ્**—ઉદ્દેશ્યાન્તરપ્રવૃત્તસ્ય તત્કર્મ નાન્તરીયતયા પ્રાપ્તમ્। એક કાર્યને માટે પ્રવૃત્ત થયેલાને બીજો પ્રયત્ન કર્યા સિવાય જ જે કાર્ય સંપન્ન થાય તે પણું. જેમ—ભિક્ષાને માટે ફરનાર જે ગાય જુએ, તો ભિક્ષાને માટે ફરતાં ફરતાં ગાયના દર્શનનો લાભ થાય તે આનુષંગિક લાભ કહેવાય.

**આન્તરદશ્યાનુવિદ્ધસમાધિઃ**—અંદરનાં દશ્યોથી મિશ્ર સમાધિ. અંતરનાં દશ્યો કામક્રોધાદિ છે, તેમનો હું દષ્ટા છું, તથા તે કામક્રોધાદિકનાં હું અનુચ્ચૂન છું, એવી જે સમાધિ એટલે એકતાનતા, અથવા બીજો વિચાર ન આવવા દેતાં એજ વિચારનું ચિંતન તે આંતરદશ્યાનુવિદ્ધસમાધિ કહેવાય છે.

**આન્તરનિર્વિકલ્પસમાધિઃ**—અંદરના ક્રોધાદિક દશ્યોની કલ્પના રહિત જે સમાધિ તે.

**આન્તરપ્રપન્નઃ**—કામક્રોધાદિ શરીરની (મનની) અંદરના વિકારો.

**આન્તરશબ્દાનુવિદ્ધસમાધિઃ**—(મનની) અંદર રહેલા ક્રોધાદિકથી હું અસંગ છું, એવા શબ્દો સહિત જે સમાધિ તે આન્તરશબ્દાનુવિદ્ધસમાધિ કહેવાય.

**આન્તરસોપાધિકાધ્યાસઃ**—('અધ્યારોપ શબ્દ જુઓ.) હું કર્તા છું એવા કર્તૃત્વાદિક ભ્રમ એ આન્તરસોપાધિકાધ્યાસ કહેવાય છે, કેમકે કર્મરૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યારૂપ ઉપાધિનું એ કાર્ય છે.

**આન્ધ્યાધિત્રયમ્**—આન્ધ્ય (આંધળાપણું), માન્ધ (મંદતા ઓછું દેખાવાપણું), અને પટુત્વ (સારું દેખાવાપણું) એ ત્રણે નેત્રના ધર્મ છે, તે તાદાત્મ્યાધ્યાસથી આત્મવરતુમાં ભાસે છે (એ અજ્ઞાન છે.)

**આપત્તિઃ**—સમ્યગ્વર્તનોપાયાનુપલભ્યઃ। સારી રીતે વર્તન (વ્યવહાર)ના ઉપાયની અપ્રાપ્તિ. ૨. અડચણ. ૩. સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરવામાં વિરોધિ અડચણ.

( ૫૧ )

**આપાતજ્ઞાનમ્**—અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવામાં અસમર્થજ્ઞાન.

૨. અપ્રામાણ્યશબ્દાસ્પદં જ્ઞાનમ્ । અપ્રમાણુરૂપ શંકા જેમાં હોય એવું જ્ઞાન.

**આસ:**—પ્રયોગહેતુમૂલ્યથર્થજ્ઞાનવાન્ આસઃ । શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં હેતુભૂત જે યથાર્થ જ્ઞાન, તે યથાર્થ જ્ઞાનવાળો પુરૂષ આસ કહેવાય છે.

૨. લોકવેદસાધારણં પ્રતારણાયજન્યહિતાહિતો-પદેશકર્તૃત્વે સત્તિ તદ્વિન્નોપદેશાકર્તૃત્વમ્ । શ્રદ્ધાને છેતરવા વગેરે જેમાં ન હોય એવો, લોક અને વેદ બન્નેને માન્ય હોય એવો જે હિતનો કે અહિતનો ઉપદેશ કરે તથા તેથી ભિન્ન ઉપદેશ ન કરે તે ‘આસ’ કહેવાય.

**આભિમાનિકસુખમ્**—રાગ્યાધિપત્યના અથવા પાંડિત્યના ગર્વાદિકવડે જન્ય જે સુખ તે.

**આભિમુલ્યમ્**—આનુકૂલ્યાર્થસમ્મુલ્લીખનમ્ । અનુકૂળ અર્થપ્રતિ સમ્મુખ થવું તે.

**આભ્યાસિકસુખમ્**—સૂર્યાદિકને નમસ્કાર તથા આયાસ (શ્રમ) આદિક વડે જન્ય લાઘવ (શરીરનું હલકાપણ) રૂપ જે સુખ તે.

**આયુઃ**—જીવિતાવચ્છિન્નઃ કાલઃ । જીવતર વડે અવચ્છિન્ન (વ્યાપ્ત કે મર્યાદિત) કાળ તે આયુષ.

૨. પ્રાણધારણાનુકૂલે વ્યાપારઃ । પ્રાણુ ધારણને અનુકૂળ વ્યાપાર.

**આયુર્વેદ:**—આયુર્હિતાહિતં વ્યાધેર્નિવાનં શમનં તથા । વિચયે યત્ર વિદ્વસિઃ સ આયુર્વેદ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥ જે વેદમાં આયુષ્યને હિતકારક શું છે અને અહિતકારક શું છે તે કહ્યું હોય, તેથીજ વ્યાધિનું નિવાન તથા વ્યાધિને શમાવવાના ઉપાય કહ્યા હોય; તેને વિદ્વાનો આયુર્વેદ કહે છે.

**આયુષ્કર્મ**—(જૈન મતે) તરવજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પર્યંત જીવનનું સંપાદક જે કર્મ છે આયુષ્ક કર્મ.

૨. સ્ત્રીના ઉદરમાં પુરૂષના શુક્રનું તથા સ્ત્રીના શોણિતનું જે મેલન છે, તેનું નામ આયુષ્ક કર્મ છે.

**આયોજનમ્**—(યજ્ઞમાગાદિકમાં) ‘આયો-જન’ નામનું એક કર્મ છે.

**આરમ્ભ:**—પ્રાથમિકવ્યાપારોપક્રમઃ । કાર્યના પ્રથમ વેપારની શરૂઆત.

સ્વાર્થ પરર્થ વા કુટીપુસ્તકાદિસમ્પાદન-વ્યાપારઃ । પોતાને માટે અથવા બીજાને માટે આશ્રમ, પુસ્તક વગેરે સંપાદન કરવાનો વ્યાપાર.

**આરમ્ભકારણમ્**—અનેકકારણસંયોગત્વે સત્તિ કાર્યજનકં કારણમ્ । એકાદ કાર્ય થવામાં અનેક કારણોના સંયોગો છતાં તેમાંથી જે કાર્યનું જનક કાર્ય હોય તે.

**આરમ્ભકસંયોગ:**—ઘટરૂપ દ્રવ્યના અ-સમવાયિ કારણરૂપ જે એ કપાલોનો સંયોગ તે આરંભક સંયોગ કહેવાય છે.

**આરમ્ભકોપાદનમ્**—અનેક દ્રવ્યો પર-સ્પર્શ જોડાઈને કાર્ય કરનારાં થાય, તે આરંભક ઉપાદાન દ્રવ્યો કહેવાય.

**આરમ્ભવાદ:**—પ્રથમ ઈશ્વરેચ્છા વશાત્ પાર્થિવાદિ પરમાણુઓમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી દ્રવ્યભૂક ઉપજે છે; પછી ત્યજ્યુક, ચતુરાભૂક, એ કર્મે કરીને ભૂતભાતિક દ્રવ્યો ઉપજે છે, એને આરંભવાદ કહે છે.

**આરાદુપકારકાઙ્ગમ્**—દ્રવ્યાયનુદ્વિચ્ચ કેવલં વિષ્ણીયમાનં કર્મ । દ્રવ્યાદિના ઉદ્દેશ વગર એકબીજા જે કર્મ કરવાનો વિધિ છે, તે કર્મ આરાદુ-પકારકાંગ કહેવાય છે.

**આરોપ:**—અતદ્વત્તિ તત્ત્વકારકજ્ઞાનમ્ । જે પદાર્થમાં જે ન હોય, તે પદાર્થમાં ‘તે છે’ એવા પ્રકારનું જ્ઞાન. ભ્રમજ્ઞાન કે ભ્રાંતિજ્ઞાન.

**આર્થીભાવના**—પ્રયોજનેચ્છાજનિતક્રિયા વિષયવ્યાપારઃ । પ્રયોજનની ઈચ્છા વડે જે ક્રિયાવિષય વ્યાપાર ઉપજ્યો હોય તે આર્થીભાવના.



( ૫૨ )

**આર્યાવર્ત્ત:**—વિન્ધ્યહિમાચલયોર્મધ્યદેશઃ । હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળ પર્વતની વચ્ચે આવેશો દેશ.

**આલયવિજ્ઞાનમ્**—પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણરૂપ તથા ઘટપટાદિ પદાર્થોને નહિ વિષય કરનારૂં એવું જે ‘હું’ ‘હું’ એવા પ્રકારનું વિજ્ઞાન તેને (બૌદ્ધો) આલય વિજ્ઞાન કહે છે.

૨. **આલયમ્**—લયપર્થન્યસ્થાયિ-વિજ્ઞાનમ્ । લય થતા સુધી જે વિજ્ઞાન કાયમ રહે છે તે આલય વિજ્ઞાન.

૪. ‘હું’ ‘હું’ એ પ્રકારનું વિજ્ઞાન તે આલય વિજ્ઞાન છે. એ આલય વિજ્ઞાન એજ આત્મા છે, અને તે ક્ષણિક છે, એવા યોગાચાર્ય નામે બાદોનો મત છે. એનાંજ આશય, ચિત્ત, અને આત્મા, એવાં પણ નામ છે.

**આલસ્યમ્**—પ્રયત્નેન કર્તવ્યે કાર્યે શ્રદ્ધા-વૈષુર્યેણાત્સાહમાવઃ । પ્રયત્નથી કરવા જેવા કાર્યમાં શ્રદ્ધાહીનતાને લીધે જે નિરુત્સાહ તે આલસ.

**આલાપનત્વમ્**—પરસ્પરકયોપકથનત્વમ્ । એકબીબની સાથે વાતચિત કરવી તે.

**આલિંગનમ્**—પ્રીતિપૂર્વકપરસ્પરાશ્લેષઃ । પ્રીતિપૂર્વક પરસ્પર ભેટવું તે,

૨. અજ્ઞેનાજ્ઞસંયોજનત્વમાલિંગનત્વમ્ । શરીરનાં અંગોની સાથે અંગોનો સંયોગ કરવો તે આલિંગન.

**આલોકસંયોગઃ**—આક્રુષ્ઠ પ્રત્યક્ષની સામગ્રીને ‘આલોક સંયોગ’ કહે છે.

**આવરણત્વમ્**—અસ્તિ પ્રકાશતે इति व्यवहारयोग्ये नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारयोग्यत्वम् । ‘છે, પ્રકાશે છે’, એવા વ્યવહારને યોગ્ય હોવા છતાં, ‘નથી, અને નથી પ્રકાશતું’ એવા વ્યવહારને યોગ્ય ગણવાપણું.

**આવરણદ્વયમ્**—આવરણ એ પ્રકારનું છે: (૧) અભાવનાવરણ અને (૨) અસદાવરણ: (૧) વસ્તુનું ભાન ન થવા દેવામાં જે કારણ

હોય તે અભાનાવરણ, અને વસ્તુ નથીજ, એવું ભાન ઉપન્ન થવામાં જે કારણ હોય તે અસદાવરણ.

**આવરણશક્તિ:**—સ્વાશ્રયાત્માધાવરણાનુકૂલમજ્ઞાનનિષ્ઠં સામર્થ્યમ્ । પોતાને આશ્રય આપનાર એવા આત્મા વગેરેને ઠાંકવાને (તેનું જ્ઞાન ન થવા દેવાને) અનુકૂળ એવું જે અજ્ઞાનમાં રહેલું સામર્થ્ય તે.

૨. આવરણની જનકશક્તિ. અર્થાત્ બ્રહ્મ નથી જણાવું, બ્રહ્મ નથી, એવા વ્યવહારની હેતુરૂપ શક્તિ તે આવરણ શક્તિ.

૩. સત્ત્વ અને રમેયુણી નહિ દબાયેશે તમેયુણી તે આવરણ શક્તિ.

**આવૃત્તિ:**—ભૂયઃ एकजातीयक्रियाकरणम् । ફરી ફરીને એકજ ભતની ક્રિયા કરવી તે.

૨. સ્વસ્થાનસ્થિતસ્ય પુનરનુસન્ધાનમ્ । પોતાના સ્થાનમાં રહેલાનું ફરીને અનુસંધાન.

**આશયઃ** ( બૌદ્ધ મતે )—આલય વિજ્ઞાન. ‘હું’ ‘હું’ એવું કેવળ પોતાના સ્વરૂપ માત્રનું પ્રકાશ કરનારૂં જે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ધારારૂપ આલયવિજ્ઞાન તે ‘આશય’ નામથી કહેવાય છે. ‘ચિત્ત’ અને ‘આત્મા’ પણ એનાંજ નામ છે.

૨. કર્મફળના ભોગથી ઉપજેલી વાસના તે આશય.

૩. ભોગને અનુકૂળ જે પૂર્વના સંસ્કાર, તે પણ આશય કહેવાય છે.

**આશીર્વાદઃ**—પોતાના કે બીબના ઇષ્ટ અર્થતું કથન કરવું તે.

**આશીર્વાદમજ્જલમ્**—પરમેશ્વરાત્ સ્વસ્ય સ્વશિષ્યસ્ય વા વાચ્છિતાર્યપ્રાર્થનમાશીર્વાદઃ । અંધકર્તા પુરૂષે પોતાના અથવા પોતાના શિષ્યના વાંચ્છિત પદાર્થની સિદ્ધિ માટે જે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવી તે આશીર્વાદ મંગળ કહેવાય.

**આશ્રમચતુષ્ટયમ્**—ચાર આશ્રમઃ—(૧) બ્રહ્મચર્ય, (૨) ગાર્હસ્થ્ય, (૩) વાનપ્રસ્થ અને (૪) સંન્યસ્ત.

( ૫૩ )

**આશ્રયસિદ્ધો હેત્વાભાસઃ**—પક્ષતાવચ્છેદ-કામાવકો હેતુરશ્રયસિદ્ધઃ । જે હેતુની પક્ષતાના અવચ્છેદક ધર્મનો અભાવ હોય છે, તે હેતુ આશ્રયસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમ—“ ગગનારવિન્દે સુરમિ, અરવિન્દત્વાત્, સરોજારવિન્દવત્ । ” એટલે “આકાશનું કમળ સુગંધવાળું છે, કમળ છે માટે, જે જે કમળ હોય છે તે તે સુગંધવાળું હોય છે, જેમ સરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલું કમળ ‘કમળ’ હોવાથીજ સુગંધવાળું હોય છે નેમ્નએ. ” આ અનુમાનમાં અરવિન્દત્વ-રૂપ હેતુનું પક્ષભૂત જે ગગનારવિન્દ છે, તેમાં ગગનીયત્વ રૂપ પક્ષતા અવચ્છેદક ધર્મ છે નહિ. ( અર્થાત્ દષ્ટાંતમાં આપેલા સરોવરના કમળમાં સરોજત્વરૂપ પક્ષતાવચ્છેદક ધર્મ છે, તેમ આમાં કમળનો આશ્રય ગગન હોવાથી—અને ગગનમાં કમળની ઉત્પત્તિનો અસંભવ હોવાથી—પક્ષતા જે ગગનારવિન્દ તેનો આશ્રયજ અસિદ્ધ છે. ) માટે ‘અરવિન્દત્વ’ રૂપ હેતુ આશ્રયસિદ્ધ કહેવાય છે. વળી કમળમાં ગગનીયત્વના અભાવનો નિશ્ચય હોવાથી ગગનીયત્વ વિશિષ્ટ કમળ વિષે સુગંધની અનુભૂતિ થતી નથી. માટે આશ્રયસિદ્ધ હેતુનું જ્ઞાન સાક્ષાત્ અનુભૂતિનું પ્રતિબંધક છે.

**આશ્રવઃ**—( જૈન મતે ) રૂપાદિ વિષયો તરફ જે નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ તે આશ્રવ.

**આશ્રિતત્ત્વમ્**—કોઈક અધિકરણમાં કાલિક સંબંધથી બિન્ન હોઈને સંયોગ સમવાયાદિ સંબંધ વડે રહેવું તેનું નામ આશ્રિતત્વ છે.

**આસક્તિઃ**—વિષયોન્નરપરિહારેણૈકવિષયા-લ્ભનમ્ । ખીજ વિષયોને છોડી દેઈને એક વિષયનું જે આકર્ષન તે.

**આસક્તિઃ**—ચત્પદાર્થેન સહ ચત્પદાર્થસ્યા-ન્વયોડ્પેક્ષિતસ્તયોઃ પદયોરવ્યવધાન આસક્તિઃ । જે પદના અર્થનો જે પદના અર્થ સાથે સંબંધ રૂપ અન્વય અપેક્ષિત હોય તે એ પદોનું જે અવ્યવધાન એટલે અંતરાયથી રહિત સંબોધપણું, તેનું નામ આસક્તિ. જેમ—

‘ષટ્માનયત્ત્વમ્’ ( તું ઘડો લાવ ) એ વચનમાં ઘટાદિક પદના અર્થનો આનય ( લાવ ) આદિક પદના અર્થ સાથે અન્વય અપેક્ષિત છે, માટે તે ઘટાદિક પદોનું જે અવ્યવધાન છે, તેજ આસક્તિ છે. એ આસક્તિનું જ્ઞાન શાબ્દબોધનો હેતુ છે. જે આસક્તિના જ્ઞાનને શાબ્દબોધનો હેતુ ન માનીએ, તો જેમ—ગિરિઃ ( પર્વત ) વહ્નિમાન્ ( અગ્નિવાળો ) મુક્ત ( ખાધું ) દેવદત્તેન ( દેવદત્તે ) આ વચનથી પર્વત અગ્નિવાળો છે, દેવદત્તે ભોજન કર્યું છે, એવો શાબ્દબોધ થાય છે, તેમ ગિરિમુક્ત વહ્નિમાન્ દેવદત્તે ( પર્વત ખાધું અગ્નિવાળો દેવદત્તે ) એ વચનથી પણ શાબ્દબોધ થવો જોઈએ. પરંતુ આસક્તિના અભાવથી ઉક્ત શાબ્દબોધ થતો નથી; માટે આસક્તિના જ્ઞાનને શાબ્દબોધનો હેતુ માનવો જોઈએ.

૨. શક્તિલક્ષણાન્યતરસમ્બંધેનાવ્યવધાનેન પદજન્યપદાર્થોપસ્થિતિઃ । પદનો પોતાના અર્થની સાથે જે શક્તિરૂપ અથવા લક્ષણ રૂપ સંબંધ છે તે સંબંધ વડે વ્યવધાન રહિત પદજન્ય પદાર્થની જે સ્મૃતિ, તેને આસક્તિ કહે છે. જેમ ‘ઘડો લાવો’ એમાં ‘ઘડો’ શબ્દ વડે શક્તિરૂપ સંબંધથી વ્રજારૂપ પદાર્થની સ્મૃતિ થાય છે; અને ‘લાવો’ પદથી શક્તિરૂપ સંબંધ વડે લાવવાની ક્રિયાની સ્મૃતિ થાય છે. એ બે સ્મૃતિઓમાં વચમાં કોઈ વ્યવધાન રહેતું નથી, માટે એ આસક્તિ કહેવાય છે.

**આસનમ્**—સ્થિરસુખમાસનમ્ । જેથી મુખે કરીને સ્થિર રહેવાય તે આસન. એ આસનના બે પ્રકાર છેઃ (૧) બાહ્ય, અને (૨) શરીર. તેમાં (૧) સર્વ વિશેષથી રહિત સમ-જુભિમાં પ્રથમ દર્શાસન બિહાવવું, પછી તે ઉપર મુગયર્મ બિહાવવું, પછી તે ઉપર ક્રોમળ વસ્ત્ર બિહાવવું. એ બાહ્ય આસન છે. (૨) શારીર આસન ચોરાશી પ્રકારે થઈ શકે છે. તેમાં પદ્માસન, સ્વસ્તિકાસન,

( ૫૪ )

ભદ્રાસન, વજ્રસન અને વીરાસન, એ પાંચ સુખ્ય છે.

૨. સુલેનૈવ ભવેયસ્મિન્નજહં બ્રહ્મચિન્તનમ્ ।  
આસનં તદ્વિજાતીયાદન્યત્સુખવિનાશનમ્ ॥૧૧॥ જે  
સ્થિતિમાં સુખથી નિરંતર બ્રહ્મચિંતન થઈ  
શકે, તેને આસન જાણવું. ખીજાં આસનો  
સુખનો નાશ કરનારાં છે.

**આસનફલમ્**—દ્વંદ્વાનભિષાતઃ । શીતતાપ,  
સુખદુઃખ, આદિ વડે અભિષાત ન થવો તે  
આસનનું ફળ છે.

**આસુરસમ્પદગુણાઃ**—આસુર સંપત્તિ  
નામના ગુણો તેનીશ છેઃ જેમ, (૧) ક્રોધ, (૨) ક્રોધ, (૩) લોભ, (૪) રાગ ( વિષયોમાં  
પ્રીતિ ), (૫) દ્રેષ, (૬) મદ, (૭) મોહ, (૮) માત્સર્ય, (૯) ગર્વ, (૧૦) ઇર્ષ્યા, (૧૧)  
અમુયા, (૧૨) દંભ, (૧૩) દર્પ, (૧૪) અનૃત  
(અયથાર્થ વચન), (૧૫) પૈશુન ( પરાક્ષમાં  
ખીજનાં દૂષણ કહેવાં ), (૧૬) માન ( સર્વત્ર  
નહિ નમવાપણું ), (૧૭) જુગુપ્સા ( પરનિંદા,  
ગુણુવાનને પણ દોષી કહેવો ), (૧૮) પ્રાણિ-  
પીડા, (૧૯) પરિવાદ ( સમક્ષમાં પરદૂષણ  
કહેવું ), (૨૦) અતિવાદ ( નિરર્થક થાણું  
બોલવું ), (૨૧) પરિતાપ ( તથા દુઃખચિંતન ),  
(૨૨) અક્ષમા ( દંડને ન સહેવાપણું ), (૨૩)  
અધૃતિ ( ઇદ્રિયોના વિષયોમાં ચપળતા ), (૨૪)  
અસિદ્ધિ ( ધર્મજ્ઞાન વૈરાગ્યાદિનો અલાભ ),  
(૨૫) પાપ કૃત્ય ( વેદ પ્રતિપિદ્ધ આચરણ ),  
(૨૬) હિંસા, (૨૭) અજ્ઞાન, (૨૮) પ્રાતિકૂલ્ય,  
(૨૯) વિવિત્સા ( વિષયોને જાણવાની ઇચ્છા ),  
(૩૦) પારુષ્ય ( મન અને વાણીની કડોરતા ).  
(૩૧) સ્તેય ( ચોરી ), (૩૨) પરિગ્રહ ( શરીરના  
નિર્વાહ માટે જોઈતું હોય તેના કરતાં અધિ-  
કનો સંગ્રહ ), અને (૩૩) અશૌચ ( શરીરની  
તથા મનની મલિનતા ).

**આસ્તિકત્વમ્**—શાસ્ત્રાયુક્તવિષયે વિશ્વાસ-  
વત્ત્વમ્ । શાસ્ત્ર વગેરેમાં કહેલા વિષયોમાં  
વિશ્વાસવાળા હોવાપણું.

**આહાર્ય** ( પ્રત્યક્ષમ્ )—સ્વવિરોધિધર્મધર્મિતા-  
વચ્છેદકં સ્વપ્રકારકં જ્ઞાનમ્ । યથા નિર્વહિઃ  
પર્વતો વહ્નિમાનિતિ જ્ઞાનમ્ । અમુક ધર્મવાળા  
પદાર્થમાં તેનાથી વિરોધિ, એટલે તેમાં ન  
હોય એવા ધર્મનું, જ્ઞાન તે આહાર્ય જ્ઞાન,  
જેમ અગ્નિ વિનાના પર્વતમાં ‘ આ પર્વત  
અગ્નિવાળો છે ’ એવું જ્ઞાન તે ‘ આહાર્ય-  
પ્રત્યક્ષ ’ કહેવાય.

૨. બાધસમાનકારીનેચ્છાજન્ય જ્ઞાનમ્ । દોષ  
પદાર્થના બાધનું જ્ઞાન અને તેની ઇચ્છાનું  
જ્ઞાન એકજ વખતે થાય તે. જેમ, શિષ્યના  
ઉપર પ્રેમથી ચિંતામણિની યુદ્ધિ તે  
આહાર્ય જ્ઞાન છે.

**આહુતિઃ**—દેવતાદેશેન મન્ત્રેણામ્નો હ્રિઃ  
પ્રક્ષેપઃ । દેવતાને ઉદેશીને મંત્ર વડે અગ્નિમાં  
હુતદ્રવ્ય નાંખવું તે.

**ઇચ્છા**—ઇચ્છામીત્યનુભવવિષયવૃત્તિગુણત્વવ્યાપ્ત-  
જાતીમતીચ્છા । હું ઇચ્છાવાળો છું, એ પ્રકારના  
અનુભવનો જે વિષય છે, તે વિષયમાં વર્ત-  
નારી તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જે  
ઇચ્છાત્વ જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ  
તે ઇચ્છા.

૨. હૃદયાધનતાજ્ઞાનજન્યોડમિલાષઃ । અમુક  
વસ્તુ મારા ઇષ્ટનું સાધન છે, એવા જ્ઞાનથી  
ઉત્પન્ન થયેલો જે અભિલાષ તે ઇચ્છા,

**ઇચ્છાગુણઃ**—(૧) નિત્ય ઇચ્છા અને  
(૨) અનિત્ય ઇચ્છા, એવા બે પ્રકારનો ઇચ્છા  
ગુણ છે. ઇચ્છા કેવળ આત્મા દ્રવ્યમાંજ રહે  
છે. તેમાં ઇશ્વરમાં ઇચ્છા ગુણ નિલ હોય છે  
તથા એક હોય છે; અને જીવાત્મામાં ઇચ્છા  
અનિત્ય હોય છે, તથા તે કલ્પેચ્છા અને  
ઉપાયેચ્છા એવા બે પ્રકારની હોય છે.

**ઇચ્છાપ્રારબ્ધમ્**—યોગીઓ સ્વેચ્છાવડે  
ભિક્ષાભોજનાદિ કરે, તે ઇચ્છા પ્રારબ્ધ કહેવાય.

**ઇતરેતરાશ્રયઃ**—દ્વયોરન્યોડન્યાપેક્ષણમિતરેત-  
રાશ્રયઃ । યાનેને જે પરસ્પરની અપેક્ષા તેને  
ઇતરેતરાશ્રય કહે છે. એનેજ અન્યોન્યાશ્રય

( ૫૫ )

પણ કહે છે. (પરસ્પરના અધિકરણમાં, જ્ઞાનમાં, ઉત્પત્તિમાં, સ્વામિપણમાં, ઉપમામાં પરસ્પરની અપેક્ષા, એ રૂપે ઇતરેતરાશ્રય અનેક પ્રકારનો છે.)

**ઈતિહાસ:**—પુરાવૃત્તપ્રતિપાદનમ્ । પૂર્વે અનેલી વાતનું પ્રતિપાદન.

૨. ધર્માર્થકામમોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતે સતિ પૂર્વવૃત્તવધાયુક્તત્વમ્ । ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પદાર્થો સંબંધી ઉપદેશયુક્ત હોઈને જે પૂર્વે અનેલી કથાથી યુક્ત હોય તે.

**ઇન્દ્રજાલમ્**—પ્રત્યક્ષતો મિથ્યાર્થપ્રદર્શનમ્ । મિથ્યા અર્થનું પ્રત્યક્ષ પ્રદર્શન.

૨. મન્ત્રદ્રવ્યવિશેષમ્તરસંયોગેનાદ્મુતવસ્તુ-દર્શકવ્યાપારત્વમિન્દ્રજાલત્વમ્ । મંત્ર કે કોઈ ખાસ દ્રવ્ય, એ એમાંથી કોઈ એકના સંયોગથી અદ્ભુત વસ્તુ યત્નાવવાનો જે વ્યાપાર તે ઇન્દ્રજાલ.

**ઇન્દ્રિયમ્**—શબ્દેતરોદ્ભૂત વિશેષગુણનાશ્રયત્વે સતિ જ્ઞાનકારણમન:સંયોગાશ્રય ઇન્દ્રિયમ્ । જે દ્રવ્ય, શબ્દની ઇતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણોનો આશ્રય ન હોય, પણ જ્ઞાનના કારણરૂપ મનના સંયોગનો આશ્રય હોય, તે દ્રવ્ય ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

ધ્રાણુ વગેરે છ ઇન્દ્રિય ઉપર કહેલા લક્ષણ-વાળાં છે. ઉદાહરણ-ઘટાદિક દ્રવ્યોમાં રહેલા જે રૂપ રસાદિક ગુણો છે, તે રૂપાદિક ગુણ શબ્દ ગુણથી ઇતર છે તથા ઉદ્ભૂત પણ છે તથા વિશેષ ગુણ પણ છે. એ રીતે શબ્દેતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણોના આશ્રયરૂપ તે ઘટાદિક દ્રવ્ય છે; પણ ધ્રાણુદિક છ ઇન્દ્રિયો તો શબ્દેતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણોના આશ્રયરૂપ છે, એટલે ઇન્દ્રિયોમાં શબ્દેતર ઉદ્ભૂત વિશેષ ગુણો રહેલા નથી અને જ્ઞાનનું કારણ જે મનનો ઇન્દ્રિયો સાથે સંયોગ તે ઘટાદિકમાં નથી, પણ ઇન્દ્રિયોમાં છે. માટે ધ્રાણુદિક છ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાનના કારણરૂપ મનના સંયોગના આશ્રયરૂપ પણ છે. માટે ધ્રાણુદિક ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૨. આત્માન્યત્વે સતિ જ્ઞાનકારણમન: સંયોગાશ્રય ઇન્દ્રિયમ્ । આત્માથી ભિન્ન હોઈને જે દ્રવ્ય જ્ઞાનના કારણરૂપ મનના સંયોગનું આશ્રય હોય તે ઇન્દ્રિય. (જે નૈયાયિકો ત્વચા અને મનના સંયોગને જ્ઞાનનું કારણ માને છે તેમને મતે આ લક્ષણની ત્વચામાં અતિ વ્યાપ્તિ થશે. કેમકે ત્વચા આત્માથી અન્ય છે અને મનના સંયોગનું આશ્રય પણ છે; તે અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવાને “શબ્દેતરોદ્ભૂતવિશેષગુણનાશ્રયત્વે સતિ ઇ” લાંબુ લક્ષણ કર્યું હતું. પણ જેઓના મતમાં ત્વચા અને મનનો સંયોગ જ્ઞાન માત્રનું કારણ નથી, પણ ‘પુરીતતિ’ નામે નાડીની બહારના દેશાવચ્છિન્ન આત્મ-મનનો સંયોગ જ્ઞાનનું કારણ છે, તેમને મતે આ લક્ષણ સંભવે છે.)

**ઇન્દ્રિયાધિષ્ઠાતૃદેવતાપञ्चદશકમ્—**

“દિગ્વાતાર્કે પ્રચેતોઽશ્વિવહ્નીન્દ્રોપેન્દ્રમૃત્યુકાઃ । તથા ચન્દ્રચતુવક્ષોદ્દઃ ક્ષેત્રજ્ઞે ર્દેશ્વરઃ । ઇન્દ્રિયાણામધિષ્ઠા-દેવાઃ પન્ચદશસ્મૃતાઃ ॥૧૧॥” અર્થ—દિશાઓ, વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અશ્વિનીકુમારો, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મૃત્યુ (યમ), પ્રજાપતિ, ચંદ્રમા, બ્રહ્મા, રૂદ્ર, ક્ષેત્રજ્ઞ (શિવ) અને ઇશ્વર, એ કુમે કરીને શ્રોત્ર, ત્વક્, અક્ષિ, રસના, ધ્રાણુ, વાક્, પાણિ, પાદ, પાયા, ઉપરંથ, મન, યુક્તિ, ચિત્ત, ગર્વ (અહંકાર) અને તમસ્ એમના દેવતા છે.

**ઇષ્ટમ્**—જે પદાર્થ પુરૂષની ઇચ્છાનો વિષય હોય છે, તે પદાર્થને ઇષ્ટ કહે છે.

**ઈશ્વરઃ**—નિત્યજ્ઞાનાદધિકારણમીશ્વરઃ । જે દ્રવ્ય નિત્ય એવાં જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્નનું અધિકરણ હોય તે ઇશ્વર કહેવાય. (ન્યાયમતે.)

૨. માયોપહિતં ચૈતન્યમીશ્વરઃ । માયા ઉપાધિ વાળું ચૈતન્ય તે ઇશ્વર. (વેદાન્તમતે)

૩. માયોપ્રતિબિમ્બતં ચૈતન્યમીશ્વરઃ । માયામાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે ઇશ્વર. (વેદાન્ત)

૪. ત્રૈકાલિકબન્ધશૂન્યત્વમ્ । ત્રણે કાળમાં જે બંધથી રહિત હોય તે ઇશ્વર.

૫. ક્લેશકર્મવિપાકાદયૈરપરામૃદ્ઃ પુરુષવિશેષ-ઈશ્વરઃ । ક્લેશ કર્મ, વિપાક અને આશય, એ

( ૫૬ )

ચારના સંબંધ વિનાનો પુરૂષ-વિશેષ તે ઇશ્વર.  
(યોગસૂત્ર.)

**ઈશ્વરગતગુણા:**—ઈશ્વરમાં (૧) બુદ્ધિ, (૨) ઇચ્છા. (૩) પ્રયત્ન, (૪) સંજ્ઞા, (૫) પરિભાણ, (૬) પૃથક્ત્વ, (૭) સંયોગ અને (૮) વિભાગ એવા આઠ ગુણો રહેલા છે.

**ઈશ્વરપ્રણિધાનમ્**—પ્રણવનો જપ અને તેના અર્થનું ચિંતન; અથવા જીવ પ્રજ્ઞાના એકત્વનું ચિંતન.

૨. સર્વકર્મણ મગવદર્પણમ્ । અર્ધાં કર્મોનું પરમેશ્વરમાં અર્પણ કરવું તે.

૩. મગવદ્રક્ષિઃ—પરમેશ્વરની ભક્તિ.

**ઈશ્વરસાક્ષિપ્રત્યક્ષમ્** ।—માયા ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે ઇશ્વરસાક્ષી કહેવાય છે. તે ઇશ્વરસાક્ષીથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન તે ઇશ્વરસાક્ષી પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. (સાક્ષી શબ્દનો અર્થ લક્ષણો વડે જ્ઞાન એવો કરવો.)

**ઈશ્વરાશ્રયાપ્રમા**—ઈક્ષણાપરપર્યાયસ્રષ્ટ્યવિપયાકારમાયાવૃત્તિ પ્રતિબિમ્બિતાક્ષિત્ । સૃષ્ટિના આદિ કાળમાં હવે પછી ઉત્પન્ન થનારા જગતને વિષય કરનારી [જાણનારી] જે માયાની વૃત્તિ છે તેને ઈક્ષણ કહે છે એવી માયાવૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે ઇશ્વરાશ્રયા પ્રમા કહેવાય છે.

**ઈર્ષ્યા**—પરશ્રિયામસદિષ્ટુત્વમ્ । પારકી લક્ષ્મી જોઈને તે ન સહન થવાપણું.

**ઉચ્ચારણમ્**—કળ્પતાલ્વાચમિષાતેન શબ્દ-જનકવ્યાપારઃ । કંઠ, તાળવું, આદિક સ્થાનોમાં જીહ્વાદિનો અભિધાત થવાથી જે શબ્દ-જનક વ્યાપાર ઉપજે છે તે ઉચ્ચારણ કહેવાય છે.

**ઉત્કર્ષપરિમાણમ્**—અધિક સંજ્ઞાવાળા અવયવો વડે આરબ્ધ દ્રવ્યનું પરિણામ તે.

**ઉત્કૃષ્ટમોક્ષ:**—મનુષ્યપણાની વિસ્મૃતિ પૂર્વક ઉપારય દેવપણાની પ્રાપ્તિ.

**ઉત્ક્ષેપણં** (કર્મ) —ઋર્ષદેશસંયોગસમવાયિકારણ કર્મ ઉત્ક્ષેપણમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો જે

ઊર્ધ્વ દિશાની સાથે સંયોગ થાય છે, તે ઊર્ધ્વદેશ સંયોગનું અસમવાયિ કારણ જે કર્મ છે તે કર્મ ઉત્ક્ષેપણ કહેવાય છે જેમ-ધાન્યનાં છાલાં દૂર કરવાને ધાન્યને ખાંડણિયામાં ઘાલીને માણસ હાથમાં સાંભેલું લઈ તેને (સાંભેલાને) ઉંચું કરી પછી નીચે ખાંડણિયામાં ફેંકે છે. ન્યારે તે સાંભેલું ઉંચું કરે છે ત્યારે હાથનો તથા સાંભેલાનો ઉંચેના દેશ સાથે સંયોગનું અસમાવાયકારણ હાથનું કર્મ છે; અને હાથના ઊર્ધ્વદેશ સાથે સંયોગનું અસમવાયિકારણ સાંભેલાનું કર્મ છે; અને હાથના ઊર્ધ્વદેશ સાથે સંયોગનું અસમવાયિકારણ હાથનું કર્મ છે. એવી રીતે ઊર્ધ્વ દેશના સંયોગના અસમવાયિ કારણરૂપ તે સાંભેલાના કર્મને તથા હાથના કર્મને ઉત્પેક્ષણ કહે છે. એવીજ રીતે અધોદેશના સંયોગના અસવાયિ કારણરૂપ સાંભેલાના તથા હાથના કર્મને અપેક્ષેપણ કહે છે. (‘અપેક્ષણ’ : શબ્દ જુઓ.)

**ઉત્તમ્મકત્વમ્**—પ્રતિબન્ધકશક્તિરોધકત્વમ્ । પ્રતિબંધક શક્તિને અટકાવવાપણું.

**ઉત્તરમ્**—દોષમજ્જનવાક્યમ્ । દોષને દૂર કરનારે વાક્ય.

૨. જિજ્ઞાસિતવિષયાવેદકવાક્યમ્ । જે વિષય જાણવાની ઇચ્છા છે તે વિષયને જાણવાનારે વાક્ય.

૩. સિદ્ધાન્તાનુકૂલતર્કોપન્યાસત્વમ્ । સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ તર્કો કહી બતાવવા તે.

**ઉત્તરમીમાંસા**—વેદનો કર્મકાંડનો ભાગ તે ‘પૂર્વ ભાગ’ કહેવાય છે, અને આકાંડનો ભાગ જે ઉપનિષદરૂપ છે તે ‘ઉત્તર ભાગ’ કહેવાય છે. તે ઉત્તર ભાગની મીમાંસા પાંચ અંગવાળા ન્યાયયુક્ત વાક્યોના સમુદાયરૂપ જે વિચાર તે ઉત્તરમીમાંસા વાય છે. એનેજ ‘બ્રહ્મમીમાંસા’ પણ કહે છે.

**ઉત્તરા (દિક્)**—સ્વાપેક્ષ્યા મેરુસન્નિવિતા દિક્ । પોતાની અપેક્ષાથી મેરૂ પાસેની (તરફની) જે દિશા તે.

( ૫૭ )

**ઉત્તેજકત્વમ્**—પ્રતિબન્ધકોટિપ્રવિષ્ટમાવ પ્રતિયોગિત્વમુત્તેજકત્વમ્ । કાર્યની પ્રતિબંધક કોટિ વિષે પ્રવિષ્ટ જે અભાવ, તે અભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું, તેનું નામ ઉત્તેજકત્વ. જેમ-અગ્નિમાં દાહક શક્તિ છે, પણ મણિમંત્રાદિથી તે શક્તિનો પ્રતિબંધ થાય ત્યારે અગ્નિદાહ કરતો નથી પણ દાહની પ્રતિબંધકતા કેવળ મણિમંત્રાદિકમાંજ નથી, પણ ઉત્તેજક રૂપ મણિમંત્રાદિકોના અભાવ વિશિષ્ટ તે મણિ મંત્રાદિકમાં દાહની પ્રતિબંધકતા છે. જો કદાચિત્ મણિમંત્રાદિકમાં દાહથી પ્રતિબંધકતા હોય તો ઉત્તેજક રૂપ મણિમંત્રાદિકોના વિદ્યમાન કાળમાં, તે પ્રતિબંધક મણિમંત્રાદિક છતાં પણ જે દાહકાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે ન થવું જોઈએ. ( અહીં આમ સમજવાનું છે:- મણિમંત્રાદિક એ પ્રકારના હોય છે: એક દાહશક્તિનો પ્રતિબંધ કરનાર (રોકનાર) અને બીજો રોકાયેલી દાહશક્તિને ચાલુ કરનાર. પહેલાને પ્રતિબંધક મણિમંત્રાદિ અને બીજાને ઉત્તેજક મણિમંત્રાદિ કહે છે. ) માટે ઉત્તેજક મણિમંત્રાદિકોના અભાવ વિશિષ્ટ મણિમંત્રાદિકોનેજ પ્રતિબંધક માનવા જોઈએ. આ રીતે તે ઉત્તેજકરૂપ મણિમંત્રાદિકોનો અભાવ તે દાહરૂપ કાર્યની પ્રતિબંધક કોટિમાં પ્રવિષ્ટ છે. તે પ્રતિબંધક કોટિ પ્રવિષ્ટ અભાવનું પ્રતિયોગીપણું તે ઉત્તેજક મણિમંત્રાદિકોમાં છે. એજ તે મણિમંત્રાદિકોનું ઉત્તેજકપણું છે.

૨. શક્ત્યનુકૂલત્વમ્ । અગ્નિની દાહાદિક શક્તિને અનુકૂળપણું

૩. પ્રતિબન્ધકવિદ્યમાને સત્તિ કાર્યજનકત્વમ્ । પ્રતિબંધક ( મણિમંત્રાદિક ) વિદ્યમાન છતાં પણ (દાહાદિ) કાર્યજનકપણું.

૪. પ્રતિબન્ધકસ્ય પ્રતિબન્ધકત્વમ્ । ( દાહાદિની શક્તિના ) પ્રતિબંધકનું (મણિમંત્રાદિનું) પ્રતિબંધક, તે ઉત્તેજક.

**ઉત્પત્તિ:—જનિ:—**ઉત્તરક્ષણસમ્બન્ધ: । (ઉત્પત્તિ અને જનિ એ પર્યાય શબ્દો છે ) તેની પછીની ક્ષણનો સંબંધ તે ઉત્પત્તિ.

૨. સ્વકારણસંસર્ગ: । પોતાના કારણની સાથે સંસર્ગ (સંબંધ) તે ઉત્પત્તિ.

૩. કાર્યસ્યાયક્ષણસમ્બન્ધો વા । અથવા કાર્યની પહેલી ક્ષણની સત્તાનો સંબંધ તે ઉત્પત્તિ.

૪. પ્રાર્થમિકપ્રતીતિવિષયપ્રવૃત્તિસાધનમ્ । પહેલ વહેલી પ્રતીતિના વિષયની પ્રવૃત્તિનું સાધન તે ઉત્પત્તિ

૫. સ્વાધિકરણક્ષણસમ્બન્ધ: । કાર્યના પોતાના અધિકરણની જે ક્ષણ ( જે ક્ષણમાં કાર્ય અધિકરણરૂપ છે તે ક્ષણ ) ની સાથે કાર્યનો સંબંધ તે ઉત્પત્તિ.

**ઉત્પત્તિપરતસ્ત્વમ્** (પ્રમાત્વં)—જ્ઞાનમાત્ર-જનકસામગ્ર્યતિરિક્તકારણ પ્રયોજનત્વમ્ । કેવળ જ્ઞાન માત્રની જનક જે સામગ્રી છે, તે સામગ્રીથી ભિન્ન કારણ વડે જે પ્રયોજ્યત્વ છે એજ તે પ્રમાત્વમાં ઉત્પત્તિપરતસ્ત્વ છે. ( ‘ઉત્પત્તિસ્વસ્વ’ શબ્દ જુઓ. )

**ઉત્પત્તિવિધિ:**—કર્મસ્વરૂપબોધકો વિધિ: । કર્મના સ્વરૂપનો બોધક જે વિધિ તે. જેમ- “આમેયોડ્ઠકપાલો મવતિ”-“અગ્નિ છે દેવતા જેનો એવો અષ્ટાકપાલ હોય છે.” ઇત્યાદિ.

**ઉત્પત્તિસ્વતસ્ત્વમ્** (પ્રામાણ્યમ્)—દોષા-માવસદ્કૃતજ્ઞાનસામાન્યસામગ્રીપ્રયોજ્યત્વમુત્પત્તિસ્વતસ્ત્વમ્ । જમ જ્ઞાનના કારણીભૂત જે દોષ છે, તે દોષના અભાવે કરીને સદ્કૃત જે જ્ઞાન માત્રની ઉત્પત્તિની સામગ્રી તે સામગ્રી વડે જે પ્રયોજ્યત્વ છે, તે પ્રયોજ્યત્વ પ્રમાત્વમાં ઉત્પત્તિસ્વતસ્ત્વ કહેવાય છે. ( પ્રમાત્વ અને અને પ્રામાણ્ય એકજ વસ્તુ છે. ) ( જ્ઞાન સામાન્યની સામગ્રી આત્મા, આત્મમન:-સંયોગ, ઇન્દ્રિય, અનુમાન ઇત્યાદિ છે. )

**ઉત્પત્ત્યોદયક્રમ:**—ઉત્પત્તિનિર્ધનં ચૈવ મૂતા-નામાગતિર્ગતિ: । વિદ્યાડિવિદ્યા તથૈતત્સ્યાદુત્પત્ત્યાવીહ વૃદ્ધિવિધમ્ ॥૧૧॥ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ તથા નાશ, મોક્ષાભાવ (અનિષ્ટ સંબંધ) અને મોક્ષ (બુદ્ધ સંબંધ), વિદ્યા (મોક્ષનું સાધનભૂત તત્ત્વજ્ઞાન)

(૫૮)

અને અવિદ્યા (અનિષ્ટનું સાધન-અતત્ત્વ જ્ઞાન), એ છ વાનાં ઉપત્યાદિ પટ્ટક કહેવાય છે.

**ઉત્સર્ગઃ**—મૂયોદર્શનમુત્સર્ગઃ । પુનઃ પુનઃ દર્શનનું નામ ઉત્સર્ગ છે. જેમ-જ્યાં જ્યાં ચેતનત્વ રહે છે, ત્યાં ત્યાં કર્તૃત્વ રહે છે. જેમ, કુલાલ, સાળવી વગેરેમાં ચેતનત્વ રહે છે માટે ઘટપટાદિક કાર્યોનું કર્તૃત્વ પણ રહે છે; તેમ ઈશ્વરમાં ચેતનત્વ ધર્મ રહે છે માટે ઈશ્વરમાં જગતકર્તૃત્વ સંભવે છે. જો ઈશ્વરમાં જગતકર્તૃત્વનો સંભવ ન માનીએ, તો તે ઈશ્વરમાં ચેતનત્વ પણ ન હોવું જોઈએ. જેમ ઘટાદિકમાં કર્તૃત્વ સંભવતું નથી, તેથી ચેતનત્વ પણ નથી. (આ ઉત્સર્ગરૂપ તર્ક પણ એક જાતનો દોષ છે.)

**ઉત્સાહઃ**—સુખવિશેષજનકીભૂતકર્મવિષયક ઉત્સાહઃ । સુખ વિશેષનું જનક એવું જે કર્મ છે, તે કર્મને વિષય કરનારો જે પ્રયત્ન, તે પ્રયત્નનું નામ ઉત્સાહ છે.

૨. અન્યૈરશક્યતાયાડવૃત્તેડવ્યવશ્યકર્ત્ત્વ્યતા-બુદ્ધિઃ । ખીખઓએ જે કાર્ય કરવું અશક્ય છે એવો નિર્ણય કર્યા છતાં પણ તે કાર્ય અવશ્ય કરવુંજ એવી બુદ્ધિનું નામ ઉત્સાહ છે.

**ઉત્સાહવ્યસનમ્**—તૃલ્યગીતાદિદર્શનિચ્છા હેતુર્વ્યસનમ્ । નાચ અને ગાયનાદિને જોવા સાંભળવાની ઇચ્છાનો હેતુ જે વ્યસન તે.

**ઉદ્વાનઃ**—મૃત્યુ વખતે ઊર્ધ્વ ગતિ કરનારો વાયુ. ૨. કંઈ દેશમાં રહીને ખાંસી વગેરેને આણનારો વાયુ.

**ઉદાસાનત્વમ્**—વિવદમાનયોરુભયોરુપેક્ષ-કત્વમ્ । એ જાણુ વિવાદ કરતા હોય ત્યાં તે બંનેની ઉપેક્ષા કરવાપણું તે.

૨. વિવદમાનયોરેકતરપક્ષાનવલમ્બકત્વમ્ । એ વિવાદીઓમાંના એકનો પક્ષ ન લેવાપણું તે.

**ઉદાહરણવાક્યમ્**—વ્યાપ્તિપ્રતિપાદકં દૃષ્ટાન્ત વચનમુદાહરણમ્ । હેતુ વિષે સાધ્યની વ્યાપ્તિનું પ્રતિપાદક એવું જે દૃષ્ટાન્ત બોધક વચન છે, તે વચન ઉદાહરણ વાક્ય કહેવાય છે. જેમ- “યો યો ધૂમવાન્ સ સ વહ્નિમાન્ યથા મહાનસઃ”

જે જે ધૂમાડાવાળો હોય છે તે તે અગ્નિવાળો પણ હોય છે, જેમ, રસોડું ધૂમવાળું હોવાથી તે અગ્નિવાળું હોય છે તેમ. આ વચન ધૂમરૂપ હેતુમાં અગ્નિરૂપ સાધ્યની વ્યાપ્તિનું પ્રતિપાદક છે તથા રસોડારૂપ દૃષ્ટાન્તનું પણ પ્રતિપાદક છે, માટે એ ઉદાહરણ વાક્ય છે.

૨. સાધ્યસાધનવ્યાપ્તિપ્રદર્શકમ્ । સાધ્ય (અગ્નિ) અને સાધન (ધૂમ) એ બેની વ્યાપ્તિ યતાવનારું વાક્ય તે ઉદાહરણ.

**ઉદ્દેશઃ**—નામમાત્રેણ વસ્તુસંકીર્તનમુદ્દેશઃ । નામ માત્રથી જે વસ્તુનું કથન તેને ‘ઉદ્દેશ’ કહે છે. જેમ-દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, અભાવ, એ રીતે દ્રવ્યાદિનાં નામ માત્રથી જે દ્રવ્યાદિ પદાર્થોનું કથન તે ‘ઉદ્દેશ’ કહેવાય છે.

૨. વસ્તુપ્રતિપાદકનામમાત્રમુદ્દેશઃ । વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર નામ માત્ર ઉદ્દેશ.

**ઉદ્દેશ્યત્વમ્**—વિધેયતાનિરૂપત્વમ્ । જેના સંબંધમાં કંઈ વિધાન કરવાનું હોય તે વિધેય કહેવાય; એ વિધેયનો ધર્મ તે વિધેયતા અને તેનું નિરૂપક એટલે જાણવાનાર તે વિધેયતા નિરૂપક કહેવાય. એવું નિરૂપકપણું જેમાં રહ્યું હોય તે ઉદ્દેશ્યત્વ કહેવાય.

**ઉદ્ભિજ્ઞશરીરમ્**—જે શરીરો પૃથ્વીને ક્ષાડીને પોતપોતાનાં બીજમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે શરીરો ઉદ્ભિજ્ઞ કહેવાય છે. વૃક્ષ, લતા, ઔષધિ વગેરેના શરીરો એવાં છે.

**ઉદ્ભૂતત્વમ્**—રૂપાદિવિશેષગુણગતો જાતિ-વિશેષઃ । રૂપાદિ વિશેષ ગુણમાં રહેલો જે જાતિ વિશેષ તે ઉદ્ભૂતત્વ.

૨. પ્રત્યક્ષજ્ઞાનયાગ્યત્વમ્ । પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું યોગ્યત્વ. અર્થાત્ જેમાં રૂપ રસરૂપ વગેરે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને યોગ્ય છે તે ઉદ્ભૂત કહેવાય છે.

**ઉદ્ભૂતરૂપાનુદ્ભૂતસ્પર્શઃ**—(તેજઃ) જે તેજનું રૂપ ઉદ્ભૂત હોય અને રસરૂપ અનુદ્ભૂત હોય તે તેજ ઉદ્ભૂત રૂપાનુદ્ભૂત સ્પર્શવાળું કહેવાય.

( ૫૯ )

**ઉદ્ભૂતસ્પર્શાનુદ્ભૂતરૂપમ્ ( તેજઃ )—** જે તેજ તે સ્પર્શ ઉદ્ભૂત હોય અને રૂપ અનુદ્ભૂત હોય તે તેજ ઉદ્ભૂતસ્પર્શાનુદ્ભૂત રૂપવાણું કહેવાય છે. જેમ—અગ્નિથી તપેલા પાણી વગેરેમાં જે તેજ છે તે.

**ઉપકરણમ્—**પ્રધાનસાધકમ્ । મુખ્ય વસ્તુને સિદ્ધ કરનાર ( મદદ કરનાર ) જે સાધન તે.

**ઉપકારઃ—**સહકારિભઃ । કોઈ કાર્ય થવામાં જે મુખ્ય કારણ હોય તેને મદદ કરનાર ખીન્ન જે સાધનો હોય તે સહકારી કહેવાય. એવા સહકારીથી થતો લાભ તેને ઉપકાર કહે છે.

૨. કાર્યસ્ય કાર્યોત્પાદનાર્થમાનુગુણ્યમ્ । કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં કારણનું જે અનુગુણ્યપણું તે. મુખ્ય કારણને અનુકૂળ હોય એવા ગુણો ઉત્પન્ન કરનારા ખીન્ન સહાયક કારણો તે અનુગુણ્ય કહેવાય છે. એ અનુગુણ્યપણું તે ઉપકાર.

**ઉપકુર્વાણો બ્રહ્મચારી—**વિવક્ષ્યન્ ગૃહી-તત્રાચર્યઃ । વિવાહ કરવાની ઇચ્છા મનમાં હોવા છતાં જેણે બ્રહ્મચર્યવ્રત લીધું હોય તે ઉપકુર્વાણુ બ્રહ્મચારી કહેવાય.

**ઉપક્રમોપસંહારૈ—**પ્રકરણપ્રતિપાદ્યદ્વિતીય-વસ્તુન આચ્યન્તયોઃ પ્રતિપાદનમ્ । પ્રકરણ વડે પ્રતિપાદિત અદ્વિતીય બ્રહ્મવસ્તુનું પ્રકરણના આદિમાં જે પ્રતિપાદન તે ઉપક્રમ, અને અંતમાં તેજ વસ્તુનું પ્રતિપાદન તે ઉપસંહાર છે. (ખીન્ન કોઈ વિષયના પ્રતિપાદનમાં પણ એવીજ રીતે ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર શબ્દો વપરાય છે)

**ઉપચારઃ—**સહચરણાદિ નિમિત્તેન અતદ્રાવે તદ્વદમિધાનમ્ । સાથે હોવાપણાના નિમિત્તથી જે જેનું ન હોય તેને તેવું કહેવું. એમ આખા ટાળામાં એક જણ છત્રીવાળો હોય તેને જોઈને 'પેલા છત્રીવાળા જાય છે' એમ બધાને છત્રીવાળા કહેવા એ ઉપચાર છે.

૨. શક્યાર્થત્યાગેનાન્યાર્થબોધનમ્ । શબ્દના શક્યાર્થનો ત્યાગ કરીને ખીન્ન અર્થનું જે બોધન તે ઉપચાર.

**ઉપજીવકત્વમ્—**ફતરાલમ્બકત્વમ્ । ખીન્નના ઉપર જે આધાર રાખવાપણું તે.

૨. પરંપરયા સાક્ષાદ્વા કાર્યત્વમ્ । સાક્ષાત્ કે પરંપરાવડે જે કાર્યપણું તે. (કાર્યને ઉપજીવક અને કારણને ઉપજીવ્ય કહે છે)

**ઉપજીવો—**પ્રયોજ્ય-નોકર.

**ઉપજીવ્ય—**પરંપરયા સાક્ષાદ્વા જનકત્વમ્ । જે પરંપરાથી કે સાક્ષાત્ કાર્યનું જનક હોય તે. કારણ ઉપજીવ્યના બે પ્રકાર છે. (૧) સ્વસત્તા પ્રયોજક, અને (૨) સ્વજ્ઞાન પ્રયોજક.

**ઉપજીવ્યોપજીવકભાવસંગતિઃ—**જેમ—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના નિરૂપણ પછી જે અનુમાન પ્રમાણનું નિરૂપણ છે, તેમાં ઉપજીવ્ય ઉપજીવક ભાવ સંગતિ છે. તેમાં વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ અનુમાનની ઉત્પત્તિ ચક્ષુ, આદિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડેજ થાય છે, માટે તે અનુમાન વિષે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં અનુમાનનું જે કાર્યપણું છે તે ઉપજીવકપણું છે, અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં અનુમાનનું જે કારણપણું છે તેજ ઉપજીવ્યપણું છે. આ પ્રમાણે ઉપજીવ્ય ઉપજીવક ભાવ સંગતિવડે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પછી અનુમાન પ્રમાણનું નિરૂપણ છે. (પ્રત્યક્ષ કારણ અને અનુમાન કાર્ય છે એમ સમજવું.)

૨. જ્ઞાનસત્ત્વયોઃ પ્રયોજ્યપ્રયોજકભાવઃ । એક પદાર્થ જ્ઞાનનો પ્રયોજક હોય અને ખીન્ને જ્ઞાનનો પ્રયોજ્ય હોય; તેમજ એક સત્તા ખીજી સત્તાની પ્રયોજક હોય અને ખીજી પ્રયોજ્ય હોય; એવી રીતે જ્ઞાન અને સત્તાનું ઘટે તેવી રીતે પ્રયોગને અનુસારે પ્રયોજ્ય પ્રયોજકપણું સમજવું.

**ઉપદેશઃ—**હિતકથનમુપદેશઃ । હિતનું કથન તે ઉપદેશ.



(૬૦)

૨. અપેક્ષિતાર્થજાતસ્ય પ્રતિપાદકો ગ્રન્થ-  
સન્દર્ભઃ । અપેક્ષિત એવા અર્થને પ્રતિપાદન  
કરનારો જે ગ્રંથનો સંદર્ભ તે ઉપદેશ.

**ઉપધા—**કામ, ક્રોધ, વગેરે ભાવરૂપ દોષ.

**ઉપધાયકત્વમ્—કારણત્વમ્—**અવ્યવહિ-  
તપૂર્વવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન ફલવિશિષ્ટત્વમ્ । અંતરાય  
વિનાશનું જે પૂર્વવૃત્તિપણું, એ પૂર્વવૃત્તિપણુના  
સંબંધ વડે જે ફળ વિશિષ્ટપણું તે ઉપધાય-  
કત્વ કહેવાય. એનુંજ બીજું નામ  
કારણપણું છે.

**ઉપધયઃ—**યત્કિંચિત્તદ્વર્મવિશિષ્ટો ધર્મો ।  
ધર્મના કોઇક અંશ વડે વિશિષ્ટ ધર્મો તે  
ઉપધેય કહેવાય.

**ઉપનયવાક્યમ્—**ઉદાહૃતવ્યાપ્તિવિશિષ્ટત્વેન  
હૈતોઃ પક્ષધર્મતાપ્રતિપાદકં વચનમુપનયવાક્યમ્ ।  
ઉદાહરણ વાક્ય વડે પ્રતિપાદન કરેલી જે  
વ્યાપ્તિ છે, તે વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટત્વરૂપ વડે,  
હેતુમાં રહેલી પક્ષધર્મતાનું પ્રતિપાદક જે  
વચન છે, તે વચન ઉપનયવાક્ય કહેવાય  
છે. જેમ 'તથા જાયમ્' (આ પર્વત પણ  
પેડે વહિની વ્યાપ્તિવાળા ધૂમવાળો છે) આ  
વ્યાપ્તિ વિશિષ્ટ ધૂમરૂપ હેતુમાં, પર્વતરૂપ પક્ષ-  
વિષે રહેવાપણારૂપ પક્ષ ધર્મતાને પ્રતિપાદન  
કરનાર 'તથા જાયમ્' એ વચન ઉપનયવાક્ય  
કહેવાય છે.

૨. અનુમાન વાક્યમાં ઉપસંહાર જેવું  
'તથા જાયમ્'—તેવુંજ આ છે' એટલે જેમ  
'આ પર્વત પણ રસોડાની પેડે ધૂમાડાવાળો  
છે' એવું વાક્ય બોલાય છે, તે ઉપનયવાક્ય  
કહેવાય છે.

**ઉપપત્તિઃ—**પ્રકરણપ્રતિપાદકસ્ય દૃષ્ટાન્તે પ્રતિ-  
પાદનમુપપત્તિઃ । પ્રકરણ વડે પ્રતિપાદિત  
વસ્તુનું અનેક દૃષ્ટાન્તો વડે જે પ્રતિપાદન તે  
ઉપપત્તિ કહેવાય છે.

૨. પ્રકરણપ્રતિપાદ્યાર્થનિર્ણાયકમ્ । પ્રકરણ-  
વડે પ્રતિપાદિત અર્થનું જે નિર્ણય કરી  
આપનાર વાક્ય તે.

**ઉપપત્તિસમઃ—**ઉમયકારણોપપત્તેરુપપત્તિસમઃ ।

બધાં બન્ને કારણ સંભવતાં હોય એવા  
ઉત્તર, તે ઉપપત્તિ સમ બની કહેવાય  
છે. જેમ જે શબ્દનું અનિત્યત્વ કારણ  
સંભવે છે, માટે શબ્દ અનિત્ય છે એમ  
કહેતા હો, તો અરપર્શત્વ એવું નિત્યત્વનું  
કારણ પણ સંભવે છે, માટે શબ્દ નિત્ય  
છે. આમ બન્ને કારણ ઉપપન્ન થાય છે  
માટે એ ઉપપત્તિ સમ કહેવાય છે.

**ઉપમર્દઃ—**પૂર્વધર્મિવિનાશેન ધમ્યન્તરોત્પાદ-  
નમ્ । પૂર્વના ધર્મોનો વિનાશ કરવા વડે  
બીજા ધર્મોનું જે ઉપપાદન તે ઉપમર્દ  
કહેવાય છે.

**ઉપમા—**કસ્મિંશ્ચિદેવાયૈયઃ પ્રસિદ્ધો ગુણસ્ત-  
દન્યસ્મિન્નપ્રસિદ્ધઃ, તદ્ગુણેડયૈ શબ્દમાત્રેણ ચતુ-  
પસંચોજ્ય તદ્ગુણપ્રકાશનમુપમા । પ્રાઈ પદાર્થમાં  
જે પ્રસિદ્ધ ગુણ છે તે બીજા પદાર્થમાં  
અપ્રસિદ્ધ હોય, તે અપ્રસિદ્ધ ગુણવાળા  
પદાર્થમાં શબ્દ માત્રથી તે ગુણનો આરોપ  
કરીને તે ગુણને પ્રકાશ કરવો તે ઉપમા.

**ઉપમાનપ્રમાણમ્—**ઉપમિતિકરણમુપમાનમ્ ।

ઉપમિતિ પ્રમાણ જે કરણ હોય તે ઉપમાન  
પ્રમાણ કહેવાય છે. પદ અને અર્થનો જે  
શક્તિરૂપ સંબંધ છે, તે સંબંધનું જ્ઞાન તે  
ઉપમિતિ કહેવાય છે. જેમ 'રોજ' શબ્દ અને  
'રોજ પશુ' એ અર્થ, એ બેના શક્તિરૂપ  
સંબંધનું જ્ઞાન તે ઉપમિતિ. એ ઉપમિતિનું  
'આ શરીર બળદના જેવું છે' એ પ્રકારે  
ગવય (રોજ) પિંડ વિશેષ્યક ગોસાદસ્યપ્રકારક  
જ્ઞાન કરણ છે. અર્થાત્ 'આ શરીર' એ ગવ-  
યનું શરીર છે એ વિશેષ્ય છે; તથા 'બળદના  
જેવું' એ તેનું પ્રકારક એટલે વિશેષણ છે,  
એવી રીતે 'ગોસદૃશો ગવય' (બળદના જેવો  
રોજ) એવા વિશેષણ વિશેષ્યના સંબંધનું  
જ્ઞાન તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે.

એ ઉપમાન પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું છે. (૧)  
સાદૃશ વિશિષ્ટ પિંડજ્ઞાન, (૨) વૈધર્મ્યવિશિષ્ટ  
પિંડજ્ઞાન, અને (૩) અસાધારણ ધર્મવિશિષ્ટ

( ૬૨ )

પિંડજ્ઞાન. તેમાંથી પ્રથમ પ્રકાર તો ઉપર નિરૂપણ કર્યો છે. બીજો પ્રકાર (વૈધમ્ય વિશિષ્ટ પિંડ જ્ઞાન) આ પ્રમાણે છે:—

જેમ કોઈએ ઊંટ દીડું ન હોય તેવાએ બીજાને પૂછ્યું કે, ઊંટ કેવું હોય? ત્યારે તે બીજાએ કહ્યું કે, તમે ઘોડો બેસો છે? પૂછનારે કહ્યું કે ‘હા’ ત્યારે બીજો કહે છે કે, ઘોડાની પીઠ સમાન હોય છે તેવી ઊંટની પીઠ સમાન હોતી નથી પણ વચ્ચેથી ટેકરા જેવી ઉંચી હોય છે; તેની ડોક લાંબી અને ઉંચી હોય છે; શરીર પણ ઘોડા કરતાં ઘણું ઉંચું હોય છે; અને કાણ કંટાએને પણ તે ખાઈ જાય છે. આ વચન સાંભળીને પૂછનારે ઉંચી પીઠ, લાંબી ડોક, વગેરે ઘોડાથી વિરુદ્ધ ધર્મેવાળું’ પશુ તે ઊંટ એમ નક્કી કર્યું, કોઈક વખતે તેના બેવામાં ઊંટ આવ્યું. ત્યારે તેણે પોતાને બીજાએ જે કહેલું (અને નૈયાયિકા ‘અતિદેશવાક્ય’ કહે છે) તે અતિદેશવાક્ય સંભારીને આ પશુ ‘ઊંટ’ પદનું વાચ્ય છે, એમ જાણ્યું. આ રીતે વૈધમ્યવિશિષ્ટ પિંડ જ્ઞાન એ ઉપમાન છે.

ત્રીજા પ્રકારનું ઉપમાન આ પ્રમાણે છે:— જોડાને નહિ જાણનારા પુરૂષે બીજાને પૂછ્યું કે, જોડો કેવો હોય? તેણે કહ્યું કે જેના નાક પર શીંગડું હોય તે જોડો. પછી એક દિવસ નાકપર શીંગડાવાળું એક પ્રાણી બેવામાં આવ્યું ત્યારે તેને પેલું અતિદેશવાક્ય યાદ આવ્યું કે ‘જેના નાક પર શીંગડું હોય તે જોડો.’ માટે આ જાતપર જોડો હોવું બેઠકે. એ રીતે ‘જોડો’ એ પદનું વાચ્ય આ જાતપર (જોડો) છે, એવી ઉપમિતિ થાય છે. આ ઉપમિતિમાં એક શીંગડાપણા રૂપ અસાધારણ ધર્મનું જ્ઞાન એ ઉપમાન છે.

૨. સંજ્ઞાસંજ્ઞિસમ્બન્ધપ્રમાકરણમ્ । પદ અને અર્થનો જે શકિતરૂપ સંબંધ છે, તેના જ્ઞાનનું જે કરણ તે ઉપમાન.

૩. સદશદર્શનાદસન્નિકૃયર્થજ્ઞાનમ્ । પાસેના પદાર્થ જોવાથી તેને મળતા આવતા બીજા દૂરના (પાસે નહિ એવા) પદાર્થનું જ્ઞાન તે ઉપમાન.

૪. વ્યાપારવત્તાસમ્બન્ધેનોપમિત્ય સાધારણ કારણત્વમ્ । વ્યાપારપણારૂપ સંબંધ વડે ઉપમિતિ જ્ઞાનનું જે અસાધારણ કારણ તે ઉપમાન.

**ઉપમિતિપ્રમા—**સંજ્ઞાસંજ્ઞિસમ્બન્ધજ્ઞાનમુપમિતિ: । ( સંજ્ઞા એટલે પદ, અને સંજ્ઞી એટલે અર્થ. ) સંજ્ઞા અને સંજ્ઞીનો—અર્થાત્ પદ અને અર્થનો જે શકિતરૂપ સંબંધ છે, તે સંબંધને વિષય કરનારું ગવય (રોજ) જાનવર ગવય પદનું વાચ્ય છે, એવા પ્રકારનું જ્ઞાન તેનું નામ ઉપમિતિ કહેવાય છે.

૨. પરોક્ષધર્મિકં સાદૃશ્યજ્ઞાનાજન્નમ્ । ‘મે’ જે ગવય (રોજ) બેયું હતું તેના જેવી મારી ગાય છે’ એવા જ્ઞાનને પરોક્ષ ધર્મિક સાદૃશ્ય જ્ઞાન કહે છે. એવા સાદૃશ્ય જ્ઞાનથી જન્ય જે જ્ઞાન, તેને ઉપમિતિ પ્રમા કહે છે.

૩. સાદૃશ્યજ્ઞાનાદપરત્રાસન્નિકૃષ્ટેર્થે સાદૃશ્યજ્ઞાનમ્ । સરખાપણાના જ્ઞાન વડે બીજે સ્થળે દૂર રહેલા પદાર્થમાં સાદૃશ્ય જ્ઞાન થાય તે ઉપમિતિ.

૪. સાદૃશ્યવૈસાદૃશ્યાન્યતઘીકરણિકા । સાદૃશ્ય અને અસાદૃશ્ય બેમાંથી એક પ્રકારની યુદ્ધિરૂપ કરણથી ઉપજેલી પ્રમા તે ઉપમિતિ પ્રમા.

૫. સાદૃશ્યપ્રમિતિરુપમિતિ: । સરખાપણાને વિષય કરનારી જે પ્રમા તે ઉપમિતિ પ્રમા કહેવાય છે.

**ઉપમેયત્વમ્—**સાદૃશ્યાનુયોગિત્વમ્ । સાદૃશ્યનું જે અનુયોગી હોય તે ઉપમેય કહેવાય છે.

**ઉપયોગત્વમ્—**સ્વજન્યાવાન્તરાર્પણદ્વારેણ નિમિત્તત્વમ્ । પોતાનાથી ઉપન્ન થયેલા અવાન્તર અર્પણદ્વારા જે નિમિત્તપણું તે ઉપયોગત્વ કહેવાય છે.

(૬૨)

**ઉપયોગી**—ઇષ્ટસિદ્ધિસાધનાનુકૂલવ્યાપારવત્ ।  
ઇષ્ટસિદ્ધિના સાધનને અનુકૂળ વ્યાપારવાળું.

**ઉપરતિ**—વિધિપૂર્વક સર્વ કર્મોનો સં-  
ન્યાસ તે ઉપરતિ.

૨. કર્માદિ તત્સાધને ચ દોષદર્શનપૂર્વિકા  
વૃણા । કર્માદિમાં અને તેના સાધનમાં દોષ-  
દર્શનપૂર્વક વૃણા એટલે દયાપૂર્વક તિરસ્કાર.

૩. જ્ઞાનાર્થવિહિતનિત્યાયાગમજન્યકર્સન્યાસઃ ।  
જ્ઞાનને માટે શાસ્ત્રમાં કહેલાં નિત્યાદિ વિહિત  
કર્મોનો ત્યાગ.

**ઉપરતિપૂર્ણતા**—સુપુત્રિની પેઠે સધળા  
પદાર્થોની જે વિસ્મૃતિ તે ઉપરતિપૂર્ણતાનો  
અવધિ છે.

**ઉપરતિફલમ્**—બૌદ્ધિક-વૈદિક સર્વ વ્ય-  
વહારોનો અભાવ (ન હોવાપણું) તે ઉપરતિનું  
ફળ છે.

**ઉપરતિસાધનમ્**—યમનિયમાદિક એ  
ઉપરતિ (સંસારથી વિરામ પામવાપણું)  
સાધન છે.)

**ઉપરતિસ્વરૂપમ્**—મનની અધી વૃત્તિ-  
ઓનો નિરોધ (રોકવાપણું) એ ઉપરતિનું  
સ્વરૂપ છે.

**ઉપલક્ષણમ્**—કાદાચિત્કત્વે સતિ વ્યવર્ત-  
કમુપકક્ષણમ્ । જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં કોઈક  
વખત હોઈને વ્યવર્તક હોય તે ઉપલક્ષણ  
કહેવાય. જેમ-કોઈએ પૂછ્યું કે, દેવદત્તનું  
ઘર કયું? તેના જવાબમાં બીજાએ કહ્યું કે,  
પેલું કાગડાવાળું (કાગડો એટલો છે તે ઘર.)  
અહીં કાગડો દેવદત્તના ઘરને બીજા ઘરથી  
જૂડું બતાવી આપનાર હોવાથી વ્યવર્તક  
તો છે, પણ તે કોઈક વખતજ. (કેમકે  
કાગડો તે ઘર ઉપર હંમેશા હોતો નથી.)  
માટે 'કાગડો' એ દેવદત્તના ઘરનું ઉપલક્ષણ છે.

૨. સ્વપ્રતિપાદકત્વે સતિ સ્વેતરપ્રતિપાદકત્વમ્ ।  
પોતાનું (લક્ષ્યનું) પ્રતિપાદક હોઈને પોતા-  
નાથી અન્યનું પણ જે પ્રતિપાદક હોય તે  
ઉપલક્ષણ.

૩. સ્વાર્થબોધકત્વે સતીતરાર્થબોધકત્વમ્ ।  
જે સ્વાર્થનું બોધક હોઈને બીજા અર્થનું  
પણ બોધક હોય તે ઉપલક્ષણ.

**ઉપલબ્ધિ**—જે જે અધિકરણમાં જે જે  
ઇદ્રિય વડે જે જે પ્રતિયોગીના અભાવનું  
પ્રત્યક્ષ થાય છે, તે તે અધિકરણમાં તે તે  
ઇદ્રિય વડે તે તે પ્રતિયોગીનું જે જ્ઞાન તેને  
ઉપલબ્ધિ અથવા ઉપલબ્ધ કહે છે. એ ઉપ-  
લબ્ધિના અભાવનું નામ અનુપલબ્ધિ અથવા  
અનુપલ્ભ છે.

૨. (સાંખ્ય મતે)—ચેતન પુરુષના અવા-  
સ્તવ સંબંધવાળું વૃત્તિજ્ઞાન. જેમ-દર્પણમાં  
રહેલા માલિન્ય સાથે મુખનો અવાસ્તવ  
સંબંધ છે, તેમ ચેતન પુરુષનો બુદ્ધિની સાથે  
અવાસ્તવ સંબંધ છે. એવા સંબંધથી ઉપ-  
જેલું બુદ્ધિની વૃત્તિનું જ્ઞાન તે ઉપલબ્ધિ.

**ઉપલમ્ભઃ**—( 'ઉપલબ્ધિ' શબ્દ બુદ્ધિ.)

**ઉપવાયુપચ્ચકમ્**—નાગઃ કૂર્મસ્તથા દેવદત્ત-  
શ્ચાથ ધનંજયઃ । કુલલચેતિ વિજ્ઞેયાસ્તથા પર્વો-  
પવાયવઃ ॥૧૧॥ નાગ વગેરે પાંચને ઉપવાયુ  
કહે છે. જેમઃ—

(૧) નાગ—ઓઝકાર આણનારો વાયુ.

(૨) કૂર્મ—આંખને ઉઘાડીએ કરાવ-  
નારો વાયુ.

(૩) કુલલ—જૂપ લગાડનારો વાયુ.

(૪) દેવદત્ત—અગાસુ આણનારો વાયુ.

(૫) ધનંજય—અધા દેહમાં વ્યાપી રહે-  
નારો અને મરણ પછી પણ દેહમાં રહે-  
નારો વાયુ.

**ઉપવ્યાખ્યાનમ્**—ફલમાહ્વાત્યોપાસના પ્રકા-  
રાદિકચ્છનમ્ । આખ્યાનને અંતે તેનું ફળ,  
માહાત્મ્ય, અને ઉપાસનાના પ્રકાર વગેરેનું  
કથન તે ઉપવ્યાખ્યાન.

**ઉપસંહાર**—સામાન્યપ્રાપ્તસ્ય વિશેષે નિય-  
મનમ્ । સામાન્યપણે પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને  
વિશેષમાં નિયમે કરીને લાગુ પાડવો તે  
ઉપસંહાર.

## (૬૩)

૨. એકત્રયુતાર્થસ્યાન્યત્રાન્યયાર્થમુપસેપઃ । એક જગોએ શ્રુતિમાં કહેલા અર્થને સંબંધને અર્થે બીજે સ્થળે પણ ગણી લેવો—લાવી મૂકવો તે. જેમ—શાંકર ભાષ્યના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલો ‘ગુણોપસંહાર.’

**ઉપસંખ્યાનમ્**—અંશમાં ન કહી હોય એવા અર્થનું જે બીજા કોઈ અંશમાંથી કથન કરવું તે ઉપસંખ્યાન કહેવાય છે.

૩. **ઉપસર્જનમ્**—ગૌણ, અપ્રધાન. ૨. (શાબ્દિકોને મતે) વિગ્રહ વાક્યમાં જે નિયત વિભક્તિવાળું પદ હોય તેને ઉપસર્જન કહે છે.

૩. પદના પોતાના મુખ્ય અર્થના વિશેષણવાળું અર્થાન્તરું બોધક પદ તે પણ ઉપસર્જન કહેવાય છે.

**ઉપસ્યઃ**—મુખ ક્રિયાનું સાધન ઇન્દ્રિય. અથવા—વ્યાવાયનન્દસાધનમિન્દ્રિયમ્ । સ્ત્રી ભોગના આનંદનું સાધન ઇન્દ્રિય.

**ઉપહિતમ્**—ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબિત; ઉપાધિવાળું.

**ઉપાખ્યાનમ્**—પૂર્વવૃત્તાન્તકથનમ્ । પૂર્વના વૃત્તાંતનું કથન. ૨. તસ્યાર્થસ્ય કથનમ્ । સાંભળેલી હકીકત કહી ગતાવતી તે.

**ઉપાજ્ઞાના (વેદસ્ય)**—પુરાણ, ન્યાય, મીમાંસા અને ધર્મશાસ્ત્ર, એ ચાર વેદનાં ઉપાંગ ગણાય છે.

**ઉપાદાનમ્**—જેમાંથી કોઈપદાર્થ ઉત્પન્ન થાય તે. જેમ પરનું ઉપાદાન તંતુઓ (તાંતણા.)

૨. જે કારણ કાર્યમાં મળેલું જોવામાં આવે છે તે ઉપાદાન કારણ. જેમ—માટીએ ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે, કેમકે ઘડામાં માટી મળેલી જોવામાં આવે છે

૩. કાર્યાન્વિત્તે કારણમુપાદાનમ્ । કાર્યમાં અન્વિત એટલે તાદાત્મ્યપણાને પ્રાપ્ત થયેલું જે કારણ છે, તે ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે.

૪. કાર્યામિત્રકારણમ્ । કાર્યથી અભિન્ન (જુદું નહિ) એવું જે કારણ તે ઉપાદાન કારણ.

૫. સ્વતાદાત્મ્યાપન્નકાર્યજનકમ્ । પોતાની સાથે તાદાત્મ્યપણાને પામેલા કાર્યનું જે જનક હોય તે.

૫. સ્વામિત્રકાર્યજનકમ્ પોતાનાથી અભિન્ન એવા કાર્યનું જે કારણ હોય તે.

૭. કાર્યાધારત્વે સત્તિ કાર્યજનિહેતુત્વમ્ કાર્યના આધાર રૂપ હોઇને જે કાર્યની ઉત્પત્તિના હેતુ હોય તે ઉપાદાન કારણ.

**ઉપાદાનકારણત્રયમ્**—અનાત્મ પરનું એની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાન કારણો ત્રણ પ્રકારનાં છે:—(૧) આરંભી=ઉપાદાન, (૨) પરિણામી ઉપાદાન, અને (૩) વિવર્તોપાદાન. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

**ઉપાદેયમ્**—ઉપાદાનમાંથી ઉપેક્ષેલું કાર્ય તે ઉપાદેય. જેમ તંતુઓમાંથી ઉપેક્ષેલું પટ તે ઉપાદેય કહેવાય છે.

૨. આદાનક્રિયાવિષયત્વમ્ । પ્રહણ કરવાની ક્રિયાનો જે વિષય હોય તે ઉપાદેય.

**ઉપાધિઃ**—નિમિત્ત, પ્રયોજક, કારણ. ૨. ધર્મ માત્રને પણ ઉપાધિ કહે છે. જેમ ‘આકાશત્વ’ એ અખંડોપાધિ છે; અને ‘પ્રમેયત્વ’ ‘કુંડલિત્વ’, ‘પ્રતિયોગિત્વ’ એ આદિ અખંડોપાધિ છે.

(૩) જે પદાર્થ પોતાનામાં રહેલા ધર્મોને પોતાના સંબંધવાળા આરોપણ કરે છે તેને પણ ‘ઉપાધિ’ કહે છે. જેમ રાતું ફૂલ પોતાનામાં રહેલી રતાશને પોતાના સંબંધવાળા રક્ષાટિકમાં આરોપણ કરે છે માટે ‘રાતું ફૂલ’ એ ઉપાધિ છે.

૪. અનેકસમવેત્ત્વાભાવઃ ઉપાધિઃ । અનેક વ્યક્તિઓમાં જે ધર્મ સમવાય સંબંધ વડે રહે છે તે ધર્મ ભત્તિ કહેવાય છે. એવા ભત્તિરૂપ ધર્મના અભાવ રૂપ જે ધર્મ હોય તે ઉપાધિ. જેમ આ ઘડો, આ ઘડો, એ પ્રકારની ઘટત્વ ધર્મ પ્રકારક એકાદાર પ્રતીત થાય છે, એ પ્રતીતિ એનેક વ્યક્તિઓમાં થાય છે—એક વ્યક્તિમાં થતી નથી. માટે તે

(૬૪)

એકાકાર પ્રતીતિરૂપ સાધક (હેતુ)ના અભાવથી તે આકાશાદિકત્વ ધર્મ જાતિ રૂપ નથી પણ ઉપાધિરૂપ છે.

૫. જાતિરૂપ સામાન્યથી ભિન્ન ધર્મ તે ઉપાધિ. અર્થાત્ જાતિઆધક દોષને લીધે જેને જાતિ કહી શકાય નહિ, એવા ધર્મને ઉપાધિ કહે છે. જેમ આકાશત્વ, કાલત્વ, દિકત્વ, જૂતત્વ, શરીરત્વ, ઇદ્રિયત્વ, સામાન્યત્વ, અભાવત્વ, ઇત્યાદિક ધર્મ જાતિરૂપ નથી, પણ ઉપાધિરૂપ છે. જે કે ધર્મ માત્ર ઉપાધિ છે, અને તેથી દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ એ ત્રણ જાતિઓને પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ કહે છે, તથાપિ અહીં ઉપાધિ શબ્દવડે જાતિથી ભિન્ન ધર્મ સમજવો.

૬. સાધ્યવ્યાપકત્વે સતિ ઘાઘનાવ્યાપક ઉપાધિ: । જે પદાર્થ સાધ્યમાં વ્યાપક હોય, અને હેતુરૂપ સાધનમાં અવ્યાપક હોય, તે પદાર્થ ઉપાધિ કહેવાય છે. જેમ “પર્વત ધૂમવાળો છે, અગ્નિવાળો હોવાથી, રસોડાની પેટે.” જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે, ત્યાં ત્યાં લીલા બળતણનો સંયોગ અવશ્ય હોય છે, લીલા બળતણના સંયોગ વિના ધૂમાડો થતો નથી. એ રીતે લીલા બળતણના સંયોગને ધૂમરૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે. અને જ્યાં જ્યાં અગ્નિરૂપ સાધન હોય છે, ત્યાં ત્યાં લીલા બળતણનો સંયોગ નિયમથી હોતો નથી, અગ્નિથી તપેલા લોહના ગોળામાં અગ્નિરૂપ સાધન છતાં પણ લીલા બળતણનો સંયોગ હોતો નથી. એ રીતે લીલા બળતણનો સંયોગ અગ્નિરૂપ સાધનનું અવ્યાપકપણું છે. માટે લીલા બળતણનો સંયોગ ઉપાધિ કહેવાય છે. અને લીલા બળતણના સંયોગરૂપ ઉપાધિ વાળો હોવાથી અગ્નિમત્તવ (અગ્નિવાળો હોવાપણું હેતુ વ્યાપ્યવાસિદ્ધિ કહેવાય છે.)

ઉપાધિ:—એકજ કાળ ઉપાધિના સંબંધથી ક્ષણાદિક વ્યવહારનો વિષય થાય છે. માટે અહીં ક્ષણની ઉપાધિઓનું વર્ણન કર્યું છે.

૧. પ્રથમક્ષણોપાધિ:—સ્વજન્યવિભાગપ્રાગભાવચિન્ન કર્મ પ્રથમક્ષણોપાધિ: । જે ક્રિયારૂપ કર્મ જે વિભાગ ઉત્પન્ન કર્યા છે તે વિભાગના પ્રાગભાવવાળું જે તેજ કર્મ છે, તે વિભાગ પ્રાગભાવ વિશિષ્ટ કર્મ કહેવાય; એ કર્મ પ્રથમ ક્ષણનો ઉપાધિ છે. જેમ ઘટાદિક મૂર્તદ્રવ્યોમાં જે ક્રિયારૂપ કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કર્મ બીજી ક્ષણમાં તે ઘડાનો પૂર્વ દેશથી વિભાગ ઉત્પન્ન કરે છે. (ઘડાને એક જગ્યાએથી ક્ષેષ્ટ બીજી જગ્યાએ મૂકતાં આરંભમાં જે ક્રિયા થાય છે તેને ઉદ્દેશીને આ કથન છે.) તે વિભાગની ઉત્પત્તિ ક્ષણમાં તે વિભાગનો પ્રાગભાવ નાશ થઈ જાય છે. માટે સ્વજન્ય વિભાગના પ્રાગભાવથી વિશિષ્ટ થયેલું તે કર્મ એકજ ક્ષણ રહે છે. જે કે તે કર્મ પોતાની ઉત્પત્તિ ક્ષણથી પાંચમી ક્ષણમાં નાશ પામે છે, તથાપિ તેટલા વખત સુધી વિભાગનું પ્રાગભાવરૂપ વિશેષણ રહેવાનું નથી, પણ તે કર્મની ઉત્પત્તિની બીજી જ ક્ષણમાં તે વિભાગનો પ્રાગભાવ નાશ થઈ જાય છે. વળી જે કે તે વિભાગપ્રાગભાવરૂપ વિશેષણ અનાદિ હોવાથી તે કર્મરૂપ વિશેષ્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં પણ વિદ્યમાન હતું, તથાપિ તે પૂર્વકાળમાં પેલું કર્મરૂપ વિશેષ્ય નહોતું, અને વિશેષણ તથા વિશેષ્ય બન્ને વિદ્યમાન હોય તો જ ‘વિશિષ્ટ’ વ્યવહાર થઈ શકે છે, બેમાંથી એક હોય તો વિશિષ્ટ વ્યવહાર થતો નથી માટે જે ક્ષણમાં કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્ષણમાં જ તે કર્મ, સ્વજન્યવિભાગ પ્રાગભાવરૂપ વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ થાય છે. તેથી સ્વજન્ય વિભાગ પ્રાગભાવ વિશિષ્ટ પ્રથમ ક્ષણની ઉપાધિરૂપતા સંભવે છે.

૨. દ્વિતીયક્ષણોપાધિ:—સ્વજન્યવિભાગના પ્રવર્ત્યસંયોગવિશિષ્ટ સ્વજન્યવિભાગો દ્વિતીયક્ષણોપાધિ: । આ વાક્યમાં સ્વ શબ્દનો અર્થ બન્ને જગ્યાએ ‘કર્મરૂપ ક્રિયા’ એવો કરવાનો છે.) એ ક્રિયા વડે જન્ય જે વિભાગ છે, વિભાગ

(૬૫)

વડે નાશ થવા યોગ્ય જે પૂર્વસંયોગ છે, તે પૂર્વસંયોગે કરીને વિશિષ્ટ એવો જે ક્રિયા-જન્ય વિભાગ છે, એ વિભાગ તે ખીજા ક્ષણની ઉપાધિ છે. જેમ-પ્રથમ ક્ષણમાં ઘટ વિષે ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, અને ખીજા ક્ષણમાં તે ઘટનો પૂર્વદેશથી વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘટગત વિભાગ ગુણનું ઘટની ક્રિયા અસમવાયિ કારણ હોય છે, માટે તે વિભાગ તે ક્રિયા વડે જન્ય કહેવાય છે; અને ખીજા ક્ષણમાં તે વિભાગ, ઘટનો પૂર્વદેશ સાથે સંયોગ હતો તે સંયોગનો નાશ કરે છે. માટે તે પૂર્વસંયોગ વિભાગ વડે નાશ્ય કહેવાય છે. એવા પૂર્વસંયોગે કરીને વિશિષ્ટ ક્રિયાજન્ય વિભાગ એક ક્ષણ માત્ર રહે છે. એ દ્વિતીય ક્ષણની ઉપાધિ છે.

૩. તૃતીયક્ષણોપાધિ:—પૂર્વસંયોગનાશાવચ્છિન્નોત્તરસંયોગપ્રાગભાવસ્તૃતીયક્ષણોપાધિ: । પૂર્વસંયોગના નાશવડે વિશિષ્ટ જે ઉત્તર સંયોગનો પ્રાગભાવ તે ત્રીજા ક્ષણની ઉપાધિ છે. જેમ—પ્રથમ ક્ષણ વિષે તે ઘટમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે; ખીજા ક્ષણમાં તે ક્રિયાવડે ઘટનો પૂર્વદેશ સાથે વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘડનો જે પૂર્વદેશ સાથે સંયોગ છે તેનો નાશ કરનારો તે ક્રિયાજન્ય વિભાગજ છે. માટે ત્રીજા ક્ષણમાં તે વિભાગે કરીને તે તે પૂર્વસંયોગનો નાશ થાય છે. અને ચોથી ક્ષણમાં તે ઘડનો ઉત્તરદેશ સાથે સંયોગ થવાનો છે. તે ઉત્તર સંયોગનો પ્રાગભાવ તે ત્રીજા ક્ષણમાં તે ઘટ વિષે વિદ્યમાન છે, અને પેલો પૂર્વસંયોગનો નાશ પણ વિદ્યમાન છે. માટે એ પૂર્વસંયોગ નાશરૂપ વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ એવો ઉત્તરસંયોગનો પ્રાગભાવ એક ક્ષણ પર્યંતજ રહે છે. આ તૃતીય ક્ષણની ઉપાધિ છે.

૪. ચતુર્થક્ષણોપાધિ:—ઉત્તરસંયોગાવચ્છિન્નકર્મ ચતુર્થક્ષણોપાધિ: । જે ક્રિયારૂપ કર્મ વડે તે ઘડનો જે ઉત્તરદેશ સાથે સંયોગ થયો છે તે ઉત્તરસંયોગ વડે વિશિષ્ટ એવું કર્મ

તે ચોથા ક્ષણની ઉપાધિ છે. જેમ પ્રથમ ક્ષણમાં ઘટાદિક મૂત્ત્રવ્યમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે; ખીજા ક્ષણમાં તે ક્રિયાવડે ઘટનો સ્થળથી વિભાગ ઉત્પન્ન થાય છે; ત્રીજા ક્ષણમાં તે વિભાગ વડે ઘટના પૂર્વદેશના સંયોગનો નાશ થાય છે; અને ચોથી ક્ષણમાં તેજ ક્રિયાવડે ઘટનો ઉત્તરદેશ સાથે સંયોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉત્તરસંયોગ એજ તે ક્રિયાનો નાશક છે. માટે ઉત્તરસંયોગવડે તે ક્રિયા પંચમ ક્ષણમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. જે ચોથી ક્ષણમાં તે ક્રિયાજન્ય ઉત્તરસંયોગ ઉત્પન્ન થયો છે, તે ચોથી ક્ષણમાં તે ક્રિયા વિદ્યમાન છે, માટે ઉત્તરસંયોગવડે વિશિષ્ટ તે ક્રિયારૂપ કર્મ એક ચોથી ક્ષણમાંજ રહે છે, માટે એ ચતુર્થ ક્ષણની ઉપાધિ છે.

**ઉપાધિપ્રકાર:**—એ ઉપાધિ ચાર પ્રકારનો છે. કેવળસાધ્યવ્યાપક, (૨) પક્ષધર્મીવચ્છિન્ન સાધ્યવ્યાપક (૩) સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક, અને (૪) ઉદાસીનધર્મીવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક. એના લક્ષણ નીચે બતાવ્યાં છે.

૧. કેવળસાધ્યવ્યાપક:—“પર્વત ધૂમાડાવાળો છે; અગ્નિવાળો હોવાથી, રસોડાની પેટે.” આ અનુમાનમાં જે લીલા બળતણના સંયોગરૂપ ઉપાધિ ઉપર કહેલો છે. તે ઉપાધિ ‘કેવળ સાધ્યવ્યાપક’ છે. વળી ખીજું ઉદાહરણ—ક્લ્વન્તર્વર્તિનિ હિંસા અધર્મ-સાધન; હિંસાત્વાત; ક્રતુબાહ્યહિંસાક્ત । યજ્ઞની અંદર જે પશુની હિંસા થાય તે અધર્મનું સાધન છે, હિંસા છે તેથી, જે જે હિંસા થાય છે તે તે અધર્મનુંજ સાધન હોય છે; જેમ યજ્ઞની બહારની હિંસા હિંસારૂપ હોવાથી અધર્મનું સાધન હોય છે, તેમ યજ્ઞની અંદર થનારી હિંસા પણ હિંસારૂપ હોવાથી અધર્મનું સાધન હોવીજ જોઈએ. સાંખ્યવાદાઓના આ અનુમાનમાં નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિ છે. જ્યાં જ્યાં અધર્મનું સાધનત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં

( ૬૬ )

શાસ્ત્રવડે નિષિદ્ધત્વ અવશ્ય હોય છે. જેમ યજ્ઞની બહાર થનારી હિંસામાં અધર્મનું સાધનત્વ હોવાથી નિષિદ્ધત્વ પણ છે. એ રીતે નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિનું અધર્મના સાધનરૂપ સાધ્યમાં વ્યાપકપણું છે, અને ન્યાં ન્યાં હિંસાત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં એ નિષિદ્ધત્વ નિયમથી હોતું નથી. જેમ યજ્ઞ સંબંધી હિંસામાં હિંસાત્વરૂપ સાધન વિઘ્નમાન છતાં પણ એ નિષિદ્ધત્વ રહેતું નથી. પણ “ ષ્ઠુના યજેત ” “ પશુ વડે યજ્ઞ કરવો. ” ઇત્યાદિક શ્રુતિવડે વિહિતત્વજ્ઞ હોય છે. અને “ ન હિંસ્યાત્સર્વામૃતાનિ ” “ ક્રોધપિણુ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહિ. ” એ શ્રુતિ તો યજ્ઞ સંબંધી હિંસાથી ભિન્ન સર્વ જીવોની હિંસાનો નિષેધ કરે છે. એ રીતે એ નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિને હિંસાત્વરૂપ સાધનનું અવ્યાપકપણું પણ છે. એ નિષિદ્ધત્વ ઉપાધિ પણ ‘ કેવળ સાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ ’ કહેવાય છે.

૨. પક્ષધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ—જે ઉપાધિ કેવળ સાધ્યનો વ્યાપક નથી, પણ પક્ષધર્માવચ્છિન્ન એ અવચ્છિન્ન જે સાધ્ય છે તે સાધ્યનો વ્યાપક હોય છે તે ઉપાધિ પક્ષધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ કહેવાય છે. જેમ “ ગાયુઃ પ્રત્યક્ષઃ પ્રત્યક્ષસ્પર્શાશ્રયત્વાત્, ઘટવત્. ” “ વાયુ પ્રત્યક્ષ છે, પ્રત્યક્ષ સ્પર્શનો આશ્રય હોવાથી. જે જે દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ સ્પર્શનો આશ્રય હોય છે તે તે દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષજ્ઞ હોય છે. જેમ ઘડો. આ અનુમાનમાં ઉદ્ભૂતરૂપત્વ ઉપાધિ છે. ન્યાં ન્યાં પ્રત્યક્ષત્વ હોય ત્યાં ત્યાં ઉદ્ભૂત રૂપવત્ત્વ હોય એવી રીતે ઉદ્ભૂતરૂપવત્ત્વરૂપ ઉપાધિને કેવળપ્રત્યક્ષત્વ સાધ્યનું વ્યાપકપણું તો સંભવતું નથી, કેમકે રૂપાદિક્રોમાં તે પ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્ય વિઘ્નમાન છતાં પણ ઉદ્ભૂતરૂપવત્ત્વ ઉપાધિ રહેતો નથી, પણ વાયુરૂપ પક્ષમાં વર્તનારો જે અહિર્દ્રવ્યત્વરૂપ પક્ષધર્મવડે અવચ્છિન્ન જે પ્રત્યક્ષરૂપ સાધ્ય છે, તે સાધ્યમાંજ ઉદ્ભૂતરૂપવત્ત્વ

ઉપાધિ વ્યાપક છે. એટલે ન્યાં ન્યાં અહિર્દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્ન પ્રત્યક્ષ રહે છે ત્યાં ત્યાં ઉદ્ભૂતરૂપવત્ત્વ પણ અવશ્ય કરીને રહે છે. જેમ-ઘટાદિક અહિર્દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રત્યક્ષવાળા હોવાથી ઉદ્ભૂતરૂપવાળા પણ છે. આ પ્રમાણે ઉદ્ભૂતરૂપવત્ત્વ ઉપાધિને અહિર્દ્રવ્યત્વાવચ્છિન્નપ્રત્યક્ષરૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે. અને ન્યાં ન્યાં પ્રત્યક્ષસ્પર્શનું આશ્રયત્વ રહે છે, ત્યાં ત્યાં એ ઉદ્ભૂતરૂપવત્ત્વ નિયમથી રહેતું નથી. જેમ વાયુમાં પ્રત્યક્ષસ્પર્શાશ્રયત્વ વિઘ્નમાન હોય છે છતાં પણ ઉદ્ભૂતરૂપવત્ત્વ રહેતું નથી. આ રીતે ઉદ્ભૂતરૂપવત્ત્વ ઉપાધિનું પ્રત્યક્ષ સ્પર્શાશ્રયત્વરૂપ સાધનમાં અવ્યાપકપણું છે. મોટે ઉક્ત અનુમાનમાં ઉદ્ભૂતરૂપવત્ત્વ એ, પક્ષધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ કહેવાય છે.

### ૩. સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક

ઉપાધિ—જે ઉપાધિ હેતુરૂપ સાધનવડે અવચ્છિન્ન સાધ્યનો વ્યાપક હોય છે, તે ઉપાધિ સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક કહેવાય છે. જેમ— “ ધ્વંસઃ વિનાશી, જન્યત્વાત્, ઘટવત્. ” “ ધ્વંસ એ વિનાશવાળો છે, જન્ય હોવાથી, ઘડાની પેઠે. ” આ અનુમાનમાં ભાવત્વ ઉપાધિ છે. હવે ન્યાં ન્યાં વિનાશિત્વ હોય છે, ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ હોય છે. એ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને કેવળ વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું તો સંભવતું નથી, કેમકે પ્રાગભાવમાં વિનાશિત્વ વિઘ્નમાન છતાં પણ ભાવત્વ નથી, પણ જન્યત્વરૂપ સાધનવડે અવચ્છિન્ન જે વિનાશિત્વ છે, તે વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યમાંજ તે ભાવનાનું વ્યાપકત્વ છે, એટલે ન્યાં ન્યાં જન્યત્વવિશિષ્ટવિનાશિત્વ છે ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ પણ અવશ્ય કરીને રહે છે. જેમ ઘટાદિક જન્યત્વવિશિષ્ટવિનાશીવવાળા હોવાથી ભાવત્વવાળા પણ છે. આ રીતે ભાવરૂપ ઉપાધિને જન્યત્વરૂપ સાધનાવચ્છિન્નવિનાશિત્વરૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે; અને ન્યાં ન્યાં તે

( ૬૭ )

જન્યત્વ રહે છે ત્યાં ત્યાં તે ભાવત્વ નિયમથી રહેતું નથી, કેમકે પ્રથ્વસાભાવમાં જન્યત્વ હોવા છતાં પણ ભાવત્વ રહેતું નથી. આ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિનું જન્યત્વરૂપ સાધનમાં અવ્યાપકપણું છે, માટે ઉક્ત અનુમાનમાં ભાવત્વરૂપઉપાધિ સાધનાવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક કહેવાય છે.

૪. ઉદાસીનધર્માવચ્છિન્નસાધ્યવ્યાપક ઉપાધિ—જે ઉપાધિ કોઇ ઉદાસીન ધર્મ-વડે અવચ્છિન્ન સાધ્યનો વ્યાપક હોય છે, તે ઉપાધિ ઉદાસીનધર્માવચ્છિન્નસાધ્ય વ્યાપક કહેવાય છે. જેમ—“ પ્રાગભાવઃ વિનાશી પ્રમેયત્વાત્, ઘટત્ત્વ । ” “ પ્રાગભાવ વિનાશી છે. પ્રમેય હોવાથી, ધડાની પેઠે ” આ અનુમાનમાં પણ ભાવત્વ ઉપાધિ છે. હવે, જ્યાં જ્યાં વિનાશિત્વ હોય છે ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ હોય છે; એ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને કેવળ વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું તો સંભવતું નથી. કેમકે પ્રાગભાવમાં વિનાશિત્વ વિગ્રમાન છતાં પણ ભાવત્વ હોતું નથી, પણ જન્યત્વ ધર્મ વડે અવચ્છિન્ન વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનુંજ તે ભાવત્વ વ્યાપક છે, એટલે જ્યાં જ્યાં જન્યત્વવિનાશિત્વ વિનાશિત્વ રહે છે ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ ધર્મ અવશ્ય રહે છે. જેમ ઘટાદિક એ જન્યત્વવિનાશિત્વવિનાશિત્વવાળા હોવાથી ભાવત્વ ધર્મવાળા પણ છે. આ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને જન્યત્વધર્માવચ્છિન્ન વિનાશિત્વ રૂપ સાધ્યનું વ્યાપકપણું છે. અને જ્યાં જ્યાં પ્રમેયત્વ રહે છે, ત્યાં ત્યાં ભાવત્વ નિયમથી રહેતું નથી; કેમકે પ્રાગભાવમાં પ્રમેયત્વ ધર્મ વિગ્રમાન છતાં પણ ભાવત્વ ધર્મ રહેતો નથી. આ રીતે ભાવત્વ ઉપાધિને પ્રમેયત્વ રૂપ સાધનનું અવ્યાપકપણું છે. અને એ ઉક્ત અનુમાનમાં તે જન્યત્વ ધર્મ તે પ્રાગભાવ રૂપ પક્ષનો ધર્મ પણ નથી તથા સાધનરૂપ પણ નથી. એ જન્યત્વ ઉદાસીન ધર્મ છે. માટે એ ઉક્ત અનુમાનમાં ભાવત્વ ઉપાધિ ઉદાસીનધર્માવચ્છિન્નસાધ્ય-

વ્યાપક કહેવાય છે. ( આ ચારમાંથી કોઇ પણ હેતુ વ્યાખ્યાત્વાસિદ્ધ બાણુવો, તથા તેનું જ્ઞાન પણ વ્યાપ્તિનું પ્રતિબંધક છે. )

**ઉપાધિરૂપધર્મઃ**—આકાશત્વ, કાલત્વ, દિશાત્વ, સામાન્યત્વ, વિશેષત્વ, સમવાયત્વ, અભાવત્વ એ ધર્મો જાતિરૂપ કહેવાતા નથી, પણ ઉપાધિરૂપ કહેવાય છે.

**ઉપાધ્યાયઃ**—અકદેશનુ વેદસ્ય વેદાજ્ઞાન્યપિત્ત્વા પુનઃ । ચોડધ્યાયયતિ જ્ઞેયર્થસુપાધ્યાયઃ સ ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥ જે વિદ્વાન પોતાની વૃત્તિને અર્થે વેદનો એક દેશ અથવા વેદના અંગો બાણુવે છે તે ઉપાધ્યાય કહેવાય છે.

**ઉપાયેચ્છા**—સુખ તથા દુઃખભાવરૂપ ફળની ઇચ્છામાં સુખ તથા દુઃખભાવરૂપ ફળનું જ્ઞાન એ કારણ છે, અને સુખરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા જે ભોજનાદિક ઉપાય છે, તથા દુઃખભાવરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ કરનારા જે ઔષધપાનાદિક ઉપાય છે, તે ઉપાયોને વિષય કરનારા જે ઇચ્છા છે, અર્થાત્ આ ભોજન અથવા ઔષધાદિક અમને પ્રાપ્ત થાઓ એ પ્રકારની જે ઇચ્છા છે, તે ઉપાયેચ્છા કહેવાય છે. ઉપાયેચ્છાનું કારણ ઇષ્ટસાધનતા જ્ઞાન છે.

**ઉપાસના**—નિક્ષેપ્તકૃષ્ણબુદ્ધિઃ । નિકૃષ્ટ ( નીચા દરજ્જાની—ઉતરતી ) વસ્તુમાં ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુની બુદ્ધિનું નામ ઉપાસના છે.

૨. ચિન્તનાપરપર્યાયમનનાત્મિકા માનસી ક્રિયા । જેને ચિંતન અથવા મનન કહે છે. તે રૂપ માનસી ક્રિયા તે ઉપાસના.

**વસ્તુસ્વરૂપાનપેક્ષં પુરુષેચ્છામાત્રતન્ત્રં માનસ-પ્રવાહરુપમ્ ।** વસ્તુના રવરૂપની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય જે પુરુષની ઇચ્છાને માત્ર અધીન હોય એવું મનના પ્રવાહનું રૂપ તે ઉપાસના. તે બે પ્રકારની છે. (૧) પ્રતીક ઉપાસના (૨) અહંગ્રહ ઉપાસના. [ લક્ષણો તે તે સ્થળે જોવાં. ]



(૬૮)

**ઉપાસનાકાળઃ**—મંત્રામાં જે અર્થ કહ્યો હોય તેની ઇતિહાસવ્યતિ (તે કરવાની પદ્ધતિ)નું યોગ્ય કરનાર કાંડ.

**ઉપેક્ષા**—પાપેષુ સત્કારતિસ્કારયોરૌદાસીન્યમ પાપીઓના તરફ સત્કાર કે તિરસ્કાર કરવાથી અલગ રહેવું તે.

૨. કોઇ સાઈ કે માહું કાર્ય કરવામાં અથવા સુખ કે દુઃખનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવામાં બેદરકારી અથવા ઉદાસીનપણું તે ઉપેક્ષા.

**ઉપોદ્ઘાતઃ**—પ્રતિપાદ્યમર્થે વુઝૌ સંગ્રહ્ય પ્રાગેવ તદર્થમર્થાન્તરવર્ણનમ્ । પ્રતિપાદન કરવાના અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને, તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા પહેલાંજ પ્રતિપાદ્ય અર્થને ઉદ્દેશીને બીજા અર્થનું કથન તે ઉપોદ્ઘાત.

૨. પ્રકૃતોપપાદકત્વમુપોદ્ઘાતઃ । પ્રકૃત વિષયનું ઉપપાદન તે ઉપોદ્ઘાત.

૩. નિર્દિષ્ટોપસાધકત્વમ્ । નિર્દિષ્ટ કરેલા અર્થને સિદ્ધ કરવાને જે લાગતી વળગતી બાબતો કહેવી તે ઉપોદ્ઘાત.

**ઉપોદ્ઘાતસક્ષાતિઃ**—પ્રકૃતોપસાધકત્વમુપોદ્ઘાતસક્ષાતિઃ । પ્રકૃત અર્થનું જે ઉપસાધકપણું છે તે ઉપોદ્ઘાત સંગતિ કહેવાય છે. જેમ પ્રમાણરણ રૂપ પ્રમાણના નિરૂપણમાં ઉપોદ્ઘાત સંગતિવડે કરણનું નિરૂપણ છે. ત્યાં “પ્રમાકરણં પ્રમાણમ્” એ પ્રમાણનું લક્ષણ કરણ વડે ઘટિત છે. માટે પ્રકૃત પ્રમાણનું ઉપસાધકપણું કરણમાં રહેલું હોવાથી પ્રમાણ નિરૂપણમાં ઉપોદ્ઘાત સંગતિ વડે કરણનું નિરૂપણ સંભવે છે.

**ઉભયકર્મજવિભાગઃ**—જે વિભાગ બંને દ્રવ્યોની ક્રિયાવડે જન્ય હોય તે. જેમ પરસ્પર સંયુક્ત બે મલ્લોની ક્રિયાવડે તે બંને છૂટા પડે છે તે ઉભય કર્મજ વિભાગ બાણવો.

૨. સ્વજનક્રિયાઽભાવદસમવેતવિભાગ ઉભયકર્મજ વિભાગઃ । જે વિભાગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે

કરીને રહેતો નથી, તે ઉભય કર્મજ વિભાગ કહેવાય છે. જેમ-બે ઘેટાની ક્રિયાવડે ઉત્પન્ન થયેલો જે બે ઘેટાનો વિભાગ છે, તે વિભાગસ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં રહેતો નથી, પણ સ્વજનક ક્રિયાવાળા તે બે ઘેટાઓમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહે છે, માટે તે બંને ઘેટાઓનો વિભાગ તે ઉભયકર્મજ વિભાગ કહેવાય છે.

**ઉભયકર્મજસંયોગઃ**—જે સંયોગ બે દ્રવ્યોની ક્રિયાવડે જન્ય હોય તે. જેમ-મલ્લોનો પરસ્પર સંયોગ એ ઉભય કર્મજ સંયોગ છે.

૨. સ્વજનક્રિયાભાવદસમવેતસંયોગ ઉભયકર્મજસંયોગઃ । જે સંયોગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેતો નથી, તે સંયોગ ઉભય કર્મજ સંયોગ કહેવાય છે. જેમ બે ઘેટાની ક્રિયાવડે જન્ય જે બે ઘેટાનો સંયોગ છે, તે સંયોગ સ્વજનક ક્રિયાના અભાવવાળા દ્રવ્યમાં રહેલો નથી, માટે બે ઘેટાનો સંયોગ ‘ઉભયકર્મજ સંયોગ’ કહેવાય છે.

**ઉલ્લાપઃ**—શોકરોગાદિના ધ્વનિવિકારઃ શોક કે રોગ આદિ વડે જે વિકૃત ઉચ્ચારણ થાય તે.

**ઉલ્લેખઃ**—દ્વં કર્તવ્યમિત્યાદિના સંકલ્પિતાર્થ-પ્રતિપાદકશબ્દોચારણમ્ । ‘આ કરવું છે’ ઇત્યાદિરૂપ સંકલ્પિત અર્થને પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દનું ઉચ્ચારણ તે ઉલ્લેખ કહેવાય.

**ઉલ્લેખનમ્**—સંકલ્પિતાર્થકલાવ્યોચારણમ્ । સંકલ્પિત અર્થવાળા વાક્યનું ઉચ્ચારણ.

**ઉર્ધ્વધાવન્યનવસ્થા**—અનવસ્થાના દોષના બે પ્રકારમાંનો ‘ઉર્ધ્વધાવન્તી’ નામે એક દોષ છે. જેમાં એકની અપેક્ષા તેની પછીના અર્થમાં, એમ ચાલ્યાજ કરે છે તે જેમ—

**પ્રશ્ન**—ભેદ એ પોતાનાથી જિજ્ઞાસુ ધર્મીમાં રહ્યો છે કે અજિજ્ઞા ધર્મીમાં?

**ઉત્તર**—જિજ્ઞાસુ ધર્મીમાં.

( ૬૯ )

પ્ર૦—કયાભેદ વડે ભિન્ન ધર્મીમાં કયો ભેદ રહેશે છે ?

ઉ૦—ખીઝ ભેદ વડે ભિન્ન ધર્મીમાં પ્રથમ ભેદ રહ્યો છે.

પ્ર૦—અને એ ખીઝે ભેદ કયા ધર્મીમાં રહ્યો છે અને ધર્મી કયા ભેદ વડે ભિન્ન છે.

ઉ૦—ત્રીઝ ભેદ વડે ભિન્ન ધર્મીમાં ખીઝે ભેદ રહ્યો છે.

એ રીતે ચોથા ભેદ વડે ભિન્ન ધર્મીમાં ત્રીઝે ભેદ, વગેરે ધારા ચાલ્યા કરવાની. એને ઊર્ધ્વધાવન્યનવસ્થા કહે છે.

**ઊર્મિષટકમ્**—જરા, મરણ, ક્રુધા, તૃષ્ણા, અને શોક, મોહ, એ છ ઊર્મિઓ કહેવાય છે, કેમકે એ છ સમુદ્રની ઊર્મિઓ ( સેહેરો ) ની પેઠે ચિત્તને ક્ષોભ પમાડનાર છે, તેમાં—

જરા, મરણ—એ એ દેહના ધર્મ છે;  
ક્રુધા, તૃષ્ણા—એ એ પ્રાણના ધર્મ છે;  
શોક, મોહ—એ એ મનના ધર્મ છે,  
( શોક, મોહ, ને કેકાણે કોઇ સુખ, દુઃખ, એમ પણ ગણાવે છે. )

**ઊઠ્ઠ**—પદાન્તરેણાકાઙ્ક્ષાપૂરણાર્થાધ્યાહારઃ — વાક્યતા અર્થમાં જે કોઇ પદની આકાંક્ષા રહેતી હોય તો ખીઝું પદ મૂકીને તે પૂર્ણ કરવારૂપ અધ્યાહાર તે ઊઠ.

૨. ઉપદેશસમયે શિષ્યપ્રતિપત્ત્યન્યનુકૂલાપૂર્વયુક્તિ-કલ્પનમ્ । ઉપદેશ કરતી વખતેજ, શિષ્યને યોગ્ય થવાને અનુકૂળ એવી અપૂર્વ યુક્તિની કલ્પના તે ઊઠ.

૩. અનન્વિતાર્થવિમક્તિલિઙ્ગત્યાગપૂર્વકત્વે સત્ય-ન્યયયોગ્યવિમત્તયાદિકલ્પનમ્ । શબ્દનાં જે વિભક્તિ કે લિંગનો વાક્યમાં અન્યથ ન થઇ શકતો હોય તેને તછને તેને કેકાણે અન્યથ યોગ્ય વિભક્તિ અને લિંગ કલ્પવાં તે ઊઠ.

૪. પ્રકૃતાન્નાતસ્ય વિકૃતૌ સમવેતાર્થત્વાય તદુચિતપદાન્તરસ્ય પાઠઃ । પ્રકૃતિ યાગમાં કહેવા પદાર્થનો વિકૃતિ યાગમાં સંબંધ અનુકૂળ થાય એટલા માટે તેને ઉચિત ખીઝ પદને મૂકીને જે પાઠ કરવો તે ઊઠ.

**ઋક્**—ચત્રાર્થવશેન પાદવ્યવસ્થિતિઃ સા ઋક્ । જેમાં અર્થને અનુસરીને પાદની વ્યવસ્થા હોય તે ઋક્.

૨. નિયતાક્ષરપાદાવસાના ઋક્ । પાદમાં નિયમિત સંખ્યા વાળા અક્ષરો હોય તે ઋક્.

૩. પાદબદ્ધગાયત્ર્યાદિહ્રન્દોવિશિષ્ટમન્ત્રઃ । પાદબદ્ધ ગાયત્રી વગેરે છંદવાળો મંત્ર તે ઋક્.

**ઋક્સંહિતા**—“ અગ્નિમીઢે ” ઇત્યાદિ ૧૦૪૭૨ મંત્રોનો સમુદાય.

**ઋગ્વેદઃ**—ઋગ્વહેલે વેદઃ । જેમાં ‘ ઋક્ ’ મંત્રો ઘણા હોય એવો વેદ.

૨. ઋગ્વચવકો વેદઃ । ‘ ઋક્ ’ મંત્રોરૂપ અવધવવાળો વેદ.

**ઋતંભરાપ્રજ્ઞા**—અતીત, અનાગત, દૂર, વ્યવધાનવાળું એટલે વચમાં અંતરાયવાળું, સૂક્ષ્મ, ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થોને જાણનારૂં જે યોગીઓનું પ્રત્યક્ષ ને ઋતંભરા પ્રજ્ઞા કહેવાય છે.

**ઋષિઃ**—અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી । જે આખતો ઇન્દ્રિયોથી જાણવામાં આવતી નથી તે તે જાણનાર તે ‘ ઋષિ ’ કહેવાય છે.

૨ મંત્રદ્રશ્ય—વેદના મંત્રોની જેને સ્ફુરણ થઇ હોય તે. ( જેવા કે વસિષ્ઠ, વામદેવ, વિશ્વામિત્ર, દધ્યઙ્ગાથર્વણ, ઇત્યાદિ. )

**એકં (લક્ષણમ્)**—એકત્વસંલ્યાયોગિ એકમ્ । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને એકત્વ સંખ્યાવાળું હોય છે તે દ્રવ્ય ‘ એક ’ કહેવાય.

૨. દ્વિત્વાયમાવદેકમ્ । જે દ્રવ્ય, દ્વિત્વ, ત્રિત્વ, આદિક સંખ્યાના અભાવવાળું હોય તે દ્રવ્ય ‘ એક ’ કહેવાય છે.

૩. સજાતીયમાત્રવૃત્તિદ્વિત્વામાવદેકમ્ । સમાન જાતિવાળા દ્રવ્યમાત્રમાં રહેનારૂં જે દ્વિત્વ છે, તે દ્વિત્વના અભાવવાળું દ્રવ્ય ‘ એક ’ કહેવાય છે.

**એકત્વમ્**—સ્વપ્રતિયોગિકભેદાસમાનાધિકરણ-કાશત્વત્ત્વમેકત્વમ્ । ‘ સ્વ ’ એટલે આકાશ છે

( ૭૦ )

પ્રતિયોગી જેનું, એવો જે અન્યોન્યાભાવરૂપ બેદ છે, તે બેદ એક આકાશને છોડીને ખીજ પૃથ્વી વગેરે સર્વ પદાર્થોમાં રહે છે; અને તે પૃથ્વી વગેરેમાં તે આકાશત્વ ધર્મ રહેતો નથી, પણ આકાશત્વ ધર્મ તો કેવળ આકાશમાં જ રહે છે. માટે તે આકાશત્વ ધર્મ તે આકાશ પ્રતિયોગી બેદનો અસમાનાધિકારણ છે. એવું આકાશત્વ ધર્મવાળું જે આકાશ છે, તેજ આકાશમાં એકત્વ છે.

૨. પ્રથમસંખ્યાન્વિતત્ત્વમ્ । ‘પ્રથમ’ એવી સંખ્યાના સંબંધવાળાપણું તે એકત્વ.

૩. દ્વિત્વાયમાવત્ત્વકત્ત્વમેમ્ । ‘બેપણું’ આદિના અભાવવાળાપણું તે એકત્વ.

૪. સજાતીયવિજાતિયસ્વગતભેદશન્યત્ત્વમ્ । સગતીય, વિગતીય, અને સ્વગત ભેદથી રહિતપણું તે એકત્વ.

**एकवाक्यत्वम्**—एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकाङ्क्षयैकस्या बुद्ध्यावाक्यत्वम् । એક અર્થનો બોધ કરનારા શબ્દોનું પરસ્પરની આકાંક્ષાથી એક બુદ્ધિમાં આરૂઢ થવાપણું તે એક વાક્યત્વ. એના બે ભેદ છે: (૧) પદૈક-વાક્યતા અને (૨) વાક્યૈકવાક્યતા. (લક્ષણ ‘एकवाक्यताप्रकारौ’ એ શબ્દમાં જોવાં.)

**एकवाक्यताप्रकारौ**—એક વાક્યતાના પ્રકાર-તે બે પ્રકારની છે: (૧) પદૈકવાક્યતા અને (૨) વાક્યૈકવાક્યતા.

(૧) **पदैकवाक्यता**—અર્થવાદ વાક્યોને પદ જેવાં ગણેલાં છે. માટે અર્થવાદ વાક્યોની વિધિવાક્યો સાથે ‘પદૈકવાક્યતા’ કહેવાય છે.

(૨) **वाक्यैकवाक्यता**—અર્થ પ્રત્યેક ભિન્ન ભિન્ન સંબંધ પ્રતિપાદન કરનારાં બે વાક્યોમાં આકાંક્ષાને લીધે મહાવાક્યાર્થ બોધકત્વ હોય, ત્યાં વાક્યૈકવાક્યતા જાણવી. જેમ—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत ।” આ વિધિવાક્ય છે. તથા “समिषो यजात” આ અંગભૂત યાગપ્રતિપાદક વાક્ય છે. એ યાગ દર્શપૂર્ણમાસનું અંગ હોવાથી અંગી વાક્ય સાથે તેની વાક્યૈકવાક્યતા કહેવાય છે.

**एकाग्रता**—વિગતીય વૃત્તિઓનો તિરસ્કાર કરીને લક્ષ્ય વસ્તુ તરફ સગતીય વૃત્તિઓનો જે પ્રવાહ તે ચિત્તની એકાગ્રતા જાણવી.

**एकाग्रभूमिः**—યોગની પાંચ ભૂમિકાઓ, જે ચિત્તપંચક કહેવાય છે, તેમાંની ચોથી ભૂમિ. ભૂમિ એટલે અવસ્થા. ચિત્તની સંપ્રજ્ઞાત સમાધિઅવસ્થાનું નામ એકાગ્રભૂમિ છે.

૨. एकविषयकधारावाहिकवृत्तिसमर्थम् । પાણીની અખંડ ધારાની પેઠે એક વિષય ઉપર સતત વહેનારી વૃત્તિ રાખવાને જે સમર્થ હોય તે મન. (અથવા તેવો યોગી પણ એકાગ્રભૂમિ કહેવાય છે.)

**एकार्थसमवायसम्बन्धः** । ( ‘માત્ર’ શબ્દ જુઓ. )

**एकोन्द्रियवैराग्यम्** । પક્કસર્વકષાયજ્ઞાનેન ચિત્તોત્સુકતા । પકવ થયેલા સર્વકષાયનેના જ્ઞાન વડે જે ચિત્તની ઉત્સુકતા તે એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય.

૨. इन्द्रियान्तरेषुपसंहृतैष्वप्यनुપसंहृतस्य मनसो वृत्तिजिह्वासा । બધી ઇન્દ્રિયોના ઉપસંહાર કર્યા છતાં પણ મનનો ઉપસંહાર ન થવાથી તેની વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા તે એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય.

૩. મનમાં વિષયોની ઇચ્છા હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોને વિષયથી રોકવાનો જે પ્રયત્ન, તે એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય.

**एव**—સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાતા એવ અન્યયનો અર્થ બે પ્રકારનો છે: (૧) અયોગ-વ્યચ્છેદ: અને (૨) અન્યયોગવ્યચ્છેદ: । અન્યયોગવ્યચ્છેદના વળી બે ભેદ છે: (૧) કેવલ-યોગવ્યચ્છેદ: અને (૨) અન્યન્તાયોગવ્યચ્છેદ: (એનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

**एषणा**—અભિમાન ૨. યાદના.

**एषणात्रयम्**—(એષણ ત્રણ પ્રકારની છે: (૧) પુત્રેષણ, વિત્તેષણ, અન્ન લોકેષણ, એ ત્રણ એષણો કહેવાય છે.

**ऐकान्तिकत्वम्**—સાધનાનન્તરમવશ્યં માવિ-ત્ત્વમ્ । સાધન કર્યા પછી જે અવસ્ય થવું જોઈએ તે એકાન્તિક કહેવાય.

( ૭૧ )

**એતિહાં ( પ્રમાણ )**—વિશિષ્ટાનિર્ણીતપ્રથમ-વકૃત્: શબ્દવિશેષ એતિહામ્ । વિશેષ કરીને નથી નિર્ણીત થયો પ્રથમ વક્તા જેનો, એવો જે શબ્દ વિશેષ તે એતિહા પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમ—‘આ વડમાં યક્ષ રહે છે.’ ઇત્યાદિ લૌકિક ઇતિહાસ ‘એતિહા’ કહેવાય છે. તેમાં આ પુરૂષ આ વડમાં યક્ષને બોલે ‘આ વડમાં યક્ષ રહે છે’ એવું વચન કહ્યું હતું, એ પ્રકારે તે વચનનો પ્રથમ વક્તા પુરૂષનો નિર્ણય થતો નથી, શોકપરંપરાથી એ પ્રવાદ ચાલ્યો આવે છે, એવા એતિહા પ્રમાણથી પણ વડમાં યક્ષનું જ્ઞાન થાય છે.

**ऐश्वर्यम्—इच्छानभिधातात्मकत्वम् ।** ઇચ્છાનું ન રોકાવાપણું. એટલે ઇચ્છા પ્રમાણે થવામાં ઇચ્છના તરફથી અડચણ થઇ શકે નહિ, એમ હેવાપણું.

**ऐश्वर्यादिषट्कम्—ऐश्वर्यं श्रीर्यशोवीर्यं જ્ઞાનં વૈરાગ્યમેव च । एतद्वेदान्तिकैः प्रोक्तमैश्वर्या-षड्विधम् ॥૧॥** એશ્વર્ય, શ્રી, યશ, વીર્ય જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ એશ્વર્ય (કે છ ભગ) કહેવાય છે, (અને એ છ ભગવાળા નારાયણ તે ભગવાન કહેવાય છે)

**औत्सुक्यम्—रमनीयफलसाधनेनोत्कटेच्छा ।** રમણીય ફલ પ્રાપ્તિના સાધનવડે તે તે ફળ મેળવવાને જે ઉત્કટ ઇચ્છા થાય છે તે ઔત્સુક્ય.

૨. કાર્યકાર્યવિચારેણ પ્રવૃત્તાહાદવિશેષ: । કાર્ય એ અકાર્યના અવિચારને લીધે પ્રવૃત્ત થયેલો એક પ્રકારનો ભ્રમ, તે ઔત્સુક્ય.

**औदर्य तेजः—पार्थिवजलोर्मयन्धनं तेज औदर्यम् । पार्थिव (अन्न) तथा જળ એ બન્ને જેનાં ઇંધન છે એવું તેજ ઔદર્યતેજ કહેવાય છે. (અકારણિ એ એવું તેજ છે.)**

**ક**

**कथा—नानाकर्तृकपक्षेत्तरपक्षप्रतिपादकवाक्य-विस्तारः ।** જુદા જુદા પુરૂષોએ પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષને પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યોનો વિસ્તાર તે કથા.

૨. નાના પ્રવક્તૃકત્વે સતિ તદ્વિચારવસ્તુ-વિષયા વાક્યસંદર્ભ: । અનેક વક્તાઓ હોઇને તેમના વિચારની વસ્તુવિષયક વાક્યોની ગુંથણી—રચના.

૩. તત્ત્વનિર્ણયવિજયાન્યતરસ્વરૂપયોગ્યો ન્યાયા-નુગતવચનસંદર્ભ: । તત્ત્વનિર્ણય અથવા વાદીને જીતવું, એ બેમાંથી ગમે તે એકના સ્વરૂપને યોગ્ય એવી ન્યાયને અનુસરીને જે વાક્યોની રચના, તેને કથા કહે છે. (એના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) વાદ, (૨) જલ્પ અને (૩) વિતંડા. લક્ષણુ તે તે શબ્દોમાં બોલાં.)

**कन्था—त्यक्तं बद्धं गृह्येन बद्धिः प्रक्षाल्य यत्नतः ।** સહસ્રકોરકાદિધા સા કન્થા ચ વિધી-યતે ॥૧॥ ગૃહસ્થ પુરૂષે જે વસ્ત્ર જૂનું જાણીને બહાર ફેંકી દીધું હોય તેને શ્રમ કરીને ધોવું અને પછી એક હળાર દોરા (ના ટાંકા)થી તેને સીવી લેવું. એવી કન્થા કરવાનું શાસ્ત્રોમાં વિધાન કરેલું છે.

**कमण्डलवादिधरः संन्यासः—એ વિદ્-ત્સંન્યાસનો એક પ્રકાર છે. એમાં પ્રૌષ્ઠાચાર-પૂર્વક દંડ કમંડલુ ધારણ કરીને શિષ્યાસૂત્રનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.**

**करणत्रयम्—મન, વાણી, અને શરીર, એ ત્રણ ક્રિયાને નિષ્પાદન કરવાનાં સાધન હોવાથી તે ત્રણ કરણ કહેવાય છે.**

**करणम्—व्यापारवदासाधारणकारणं करणम् ।** વ્યાપારવાળું એવું જે અસાધારણ કારણ છે, તે કરણ કહેવાય છે. જેમ ઘડારૂપ કાર્યની પ્રતિ દંડ એ કરણ છે. એ દંડ બ્રહ્મણ કરાવવા રૂપ વ્યાપારવાળો છે તથા અસાધારણ કારણરૂપ પણ છે, માટે ઘડારૂપ કાર્યની પ્રતિદંડ એ કરણ કહેવાય છે. એજ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ, અતુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એ ચારે પ્રમાણ પણ વ્યાપારવાળાં છે તથા તે તે પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણાં અસાધારણ કારણ પણ છે, માટે પ્રત્યક્ષાદિક ચારે પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણાં કરણ કહેવાય છે.

( ૭૨ )

૨. ક્રિયાદિનિષ્પાદકં કરણમ્ । ક્રોધપણુ ક્રિયાનું નિષ્પાદક જે હોય તે કરણુ.

૩. વ્યાપારમિન્ત્વે સતિ અસાધારણં કારણમ્ । વ્યાપારથી ભિન્ન હોઇને જે અસાધારણુ કારણુ હોય તે કરણુ.

**કરણપાટવત્ત્વમ્**—ઇચ્છાવિષયીભૂતવર્ણા-  
ચનનુકૂલત્વમ્ । ઇચ્છાના વિષય જે વર્ણોચ્ચારાદિ, તેને અનનુકૂલપણું અર્થાત જિહ્વાદિનું વર્ણોચ્ચાર કરવામાં અસામર્થ્ય, શ્રોતાદિ કરણનું શ્રવણ વગેરેમાં અસામર્થ્ય, ઇત્યાદિ.

**કરુણા**—દુઃખી પ્રાણી જોઇને, જેમ અમને દુઃખ ઇષ્ટ નથી તેમ આ પ્રાણીઓને પણ દુઃખ ન થવું જોઇએ, એવી જે ભાવના તે કરણુ. ૨. દુઃખીનું દુઃખ દૂર કરવા માટે દયા. ૩. ખીજનું દુઃખ દૂર કરવું તે.

**કર્ત્ત્વ્યમ્**—કર્ત્તુ યોગ્યમ્ । કરવાયોગ્ય.

૨. અવશ્ય કરણીયમ્ । જે અવશ્ય કરવું જોઇએ તે.

**કર્તા**—ક્રિયાયાં સ્વતંત્રઃ કર્તા । ક્રિયા કરવામાં જે સ્વતંત્ર હોય તે કર્તા કહેવાય છે.

૨. ક્રિયાનુકૂલકૃતિમત્ત્વમ્ । ક્રિયાને અનુકૂળ કૃતિવાળા હોવાપણું તે કર્તૃત્વ (કર્તાપણું).

૨. હતરકારકાપ્રયોજ્યત્વે સતિ સક્લકારક પ્રયોક્તા । જે પોતે ખીજ ક્રોધ કારકથી પ્રેરાવા યોગ્ય ન હોઇને સઘળાં કારકોનો જે પ્રયોક્તા હોય તે કર્તા. (કર્મ, કરણુ, સંપ્રદાન અપાનદાન અને અધિકરણુ એ દ્વિતીયાદિ વિભક્તિના અર્થોને કારક કહે છે. કર્તા પણ કારક છે.)

૪. જ્ઞાનચિકીર્ષાપ્રયત્નાધારઃ કર્તા । કાર્યના ઉપાદાનનું જ્ઞાન, કાર્ય કરવાની ઇચ્છા, અને ઇચ્છાજન્ય પ્રયત્ન, એ ત્રણનો જે આધાર હોય, એટલે એ ત્રણ જેનામાં હોય, તે કર્તા કહેવાય છે.

૫. વિજ્ઞાનમય કોશની ઉપાધિવાળો આત્મા કર્તા કહેવાય છે.

**કર્તૃત્વમ્**—ઉપાદાનગોચરી પરોક્ષજ્ઞાન-  
ચિકીર્ષાકૃતિમત્ત્વં કર્તૃત્વમ્ । કાર્યના ઉપાદાન વિષયક જે અપરોક્ષ જ્ઞાન છે, તથા કાર્ય કરવાની ઇચ્છારૂપ જે ચિકીર્ષા છે, તથા પ્રયત્નરૂપ જે કૃતિ છે, એ ત્રણના સમવાય સંબંધે કરીને જે આશ્રયપણું છે, તેનું નામ કર્તૃત્વ છે. (આ લક્ષણુ કર્તાનું પણ છે. કર્તાનાં ખીજ લક્ષણો પણ ભાવ પ્રત્યયથી અહીં સમજી લેવાં.)

**કર્મ**—સંયોગવિભાગસમવાયિકારણં કર્મ । જે પદાર્થ સંયોગ તથા વિભાગનું અસમવાયિ કારણુ હોય છે તે પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. જેમ—“વરો એક સ્થળેથી બીજી જગ્યાએ મૂકયો.” એ ઉદાહરણમાં ઘડામાં રહેલું કર્મ પૂર્વ દેશથી વિભાગનું તથા ઉત્તર દેશના સંયોગનું અસમવાયિ કારણુ છે.

૨. સંયોગમિન્ત્વે સતિ સંયોગસમવાયિ કારણં કર્મ । જે પદાર્થ સંયોગથી ભિન્ન હોય છે, તથા સંયોગનું અસમવાયિ કારણુ હોય છે, તે પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. જેમ ઘટાદિક મૂર્ત દ્રવ્યોમાં રહેલું કર્મ સંયોગનું અસમવાયિ કારણુ પણ છે, માટે કર્મનું આ લક્ષણુ પણ સંભવે છે.

૩. વિભાગમિન્ત્વે સતિ વિભાગસમવાયિ-  
કારણં કર્મ । જે પદાર્થ વિભાગથી ભિન્ન હોઇને વિભાગનું અસમવાયિ કારણુ હોય છે, તે કર્મ. જેમ, ઘડાને તેના પૂર્વ સ્થળથી ખસેડી ઉત્તર સ્થળમાં લેઇ જવો હોય ત્યારે તે કર્મ ઘડામાં થાય છે; માટે એ ઘટનિષ્ઠ કર્મ વિભાગથી ભિન્ન છતાં પૂર્વ સ્થળથી વિભાગ થવાનું અસમવાયિ કારણુ પણ છે. માટે કર્મનું આ લક્ષણુ ઘટે છે.

૪. મૂર્ત્ત્વવ્યવ્યત્તાવચ્છેદકપદાર્થવિભાજ-  
કોપાધિમત્ત્વં કર્મ । મૂર્ત્ત્વ ધર્મની વ્યાપ્યતાનું અવચ્છેદક, તથા પદાર્થનો વિભાજક એવો જે ઉપાધિ (કર્મત્વ) છે તે ઉપાધિવાળો પદાર્થ તે કર્મ કહેવાય છે. અર્થાત, -પૃથ્વી,

(૭૩)

જળ, તેજ વાયુ, મન એ પાંચ દ્રવ્યોમાં મૂર્તવ્ય ધર્મ રહે છે, તથા કર્મ પણ એ પાંચ દ્રવ્યોમાં રહે છે. માટે કર્મ એ મૂર્તવ્ય ધર્મનું વ્યાપ્ય કહેવાય છે. જે ધર્મ જે ધર્મને છોડીને રહેતો નથી, તે ધર્મ તે ધર્મનું વ્યાપ્ય કહેવાય છે. એવા કર્મમાં રહેલી જે મૂર્તવ્ય ધર્મની વ્યાપ્યતા છે, તે વ્યાપ્યતાની અવચ્છેદક કર્મત્વ જાતિ છે, અને તે કર્મત્વ જાતિ પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિરૂપ પણ છે. એવી મૂર્તવ્યની વ્યાપ્યતાની અવચ્છેદક તથા પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિરૂપ કર્મત્વ જાતિ સમવાય સંબંધે કરીને સર્વ કર્મોમાં રહે છે, માટે કર્મનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

૫. નિર્ગુણવૃત્તિગુણવૃત્તિજાતિમત્કર્મ । નિર્ગુણ પદાર્થમાં રહેનારી તથા ગુણ વિષે નહિ રહેનારી એવી (કર્મત્વ) જાતિવાળો પદાર્થ કર્મ કહેવાય છે. જેમ કર્મમાં પ્રૌઢપણ રૂપાદિક ગુણ સમવાય સંબંધે કરીને રહેતો નથી. માટે કર્મ નિર્ગુણ કહેવાય છે; એવા નિર્ગુણ કર્મમાં રહેનારી કર્મત્વ જાતિ છે, માટે તે નિર્ગુણવૃત્તિ કહેવાય છે. વળી એ કર્મત્વ જાતિ ગુણ પદાર્થમાં રહેતી નથી માટે તે 'ગુણઅવૃત્તિ' કહેવાય છે. એવી નિર્ગુણવૃત્તિ તથા ગુણઅવૃત્તિ કર્મત્વ જાતિ સમવાય સંબંધથી સર્વ કર્મોમાં રહે છે, માટે ઉક્ત લક્ષણ સંભવે છે.

૬. કરણવ્યાપારવિષયઃ કર્મ । કરણના વ્યાપારનો વિષય તે કર્મ. જેમ, વાંસફો કરણ છે; તેને ઉચો કરી લાકડા ઉપર આકાળવારૂપ વ્યાપારનો વિષય લાકડું છે માટે 'લાકડું' એ કર્મ.

૭. સંયોગવિભાગચોરનપેક્ષકારણ કર્મ । સંયોગ અને વિભાગ એ બંનેનું (દ્રવ્યાદિ) નિરપેક્ષ જે કારણ તે કર્મ,

૮. શુભાશુભક્રિયાજન્યમદૃષ્ટ કર્મ । શુભ કે કે અશુભ ક્રિયાથી જન્ય જે અદૃષ્ટ તે કર્મ, (એ અદૃષ્ટ પુણ્યપાપથી મિશ્ર હોય છે.)

૯. શુભાશુભાદૃષ્ટજનકો વ્યાપારઃ કર્મ । શુભ કે અશુભ અદૃષ્ટને ઉત્પન્ન કરનારો વ્યાપાર તે કર્મ. (એ વ્યાપાર નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, પ્રાયશ્ચિત્ત અને નિષિદ્ધ એમ પ્રાંચ પ્રકારનો હોવાથી કર્મના એ પ્રાંચ પ્રકાર છે. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૧૦. ધાત્વર્થનાવચ્છેદકપરસમવેત્તક્રિયાફલ-શાલિત્વં કર્મત્વમ્ । જે ધાતુના અર્થનું અવચ્છેદક હોઇને, જે ક્રિયાનું ફળ અન્યને (તેના કર્તાને) પ્રાપ્ત થતું હોય તે કર્મ. જેમ-‘પુસ્તક લિખતિ’-‘પુસ્તક લખે છે.’ એમાં લિખ્તા ધાતુનો અર્થ જે લેખનક્રિયા, તે ક્રિયાનું અવચ્છેદક પુસ્તક છે, અને તે પુસ્તક લેખનનો ફલશાલી અર્થાત્ ફલોક્તતા લેખક છે, અને તે લેખક પુસ્તકથી પર છે. માટે એ લેખનફલશાલીએ કરેલી લેખનરૂપ ક્રિયાનું નામ ‘કર્મ’ છે.

૧૧. (પાતંજલમતે) વિહિતનિષિધ ક્રિયાથી જન્ય જે ધર્માધર્મ તે કર્મ.

**કર્મકાળહમ્**—કર્મણાં કર્તવ્યતાપ્રતિપાદક-કાળહમ્ । કર્મો કર્તવ્ય છે એમ પ્રતિપાદન કરનારો વેદનો જે કાણ્ડ તે.

૨. દ્રવ્યદેવતાચર્ચસ્મારકઃ । દ્રવ્ય અને દેવતા વગેરે અર્થનું સ્મરણ કરાવનાર વેદનો જે કાણ્ડ તે કર્મકાંડ.

**કર્મજતાદાત્મ્યમ્**—અહંકારનું સ્થૂલ દેહ સાથે તાદાત્મ્ય તે કર્મજ તાદાત્મ્ય કહેવાય છે.

**કર્મજવિભાગઃ**—ક્રિયારૂપ કર્મ વડે જન્ય વિભાગ તે કર્મજ વિભાગ.

**કર્મત્રયમ્**—પારબ્ધ, સંચિત્ત, અને આગામી એવા કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

**કર્મધારયસમાસઃ**—તુલ્યવિમુક્તિલિજ્જયોદ્ધ-મયોઃ પદયોઃ સમાનાધિકરણઃ । જે શબ્દોની વિભક્તિ અને લિંગ સમાન હોય એવા શબ્દોનું જે સમાનાધિકરણ તે કર્મધારય સમાસ, જેમ કૃષ્ણમૃગઃ, શ્વેતપતાકઃ, ધીં.

(૭૪)

**કર્મપञ્ચકમ્**—“નિત્યં નૈમિત્તિકં કામ્યં પ્રાયશ્ચિત્તં તથાવિધમ્ । નિષિદ્ધં ચેતિ કર્માણિ પञ્ચ સ્યુઃ સર્વદેહિનામ્ ॥૧૧॥ (૧) નિત્ય કર્મ, (૨) નૈમિત્તિક કર્મ, (૩) કામ્યકર્મ, (૪) પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ એને (૫) નિષિદ્ધ કર્મ એવા કર્મોના પાંચ પ્રકાર છે.

**કર્મપદાર્થઃ**—કર્મ પદાર્થોના પાંચ પ્રકાર છે: (૧) ઉલ્લેપણ, (૨) અપલેપણ, (૩) આકુચન, (૪) પ્રસારણ, અને (૫) ગમન. એ કર્મ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચ સૂત્ર દ્રવ્યોમાં રહે છે. અધાન કર્મ અનિત્ય હોય છે.

**કર્મપ્રકારૌ** (જેન મતે)—કર્મ બે પ્રકારનું છે: (૧, ધાતિ કર્મ અને (૨) અધાતિ કર્મ.

**કર્મફલવ્યતિકરઃ**—એકના સુખી કે દુઃખી હોવાથી અધાન સુખી કે દુઃખી થાય તે.

**કર્મમીમાંસા**—કર્મકાણ્ડવેદવિચારગ્રન્યઃ । કર્મકાંડને પ્રતિપાદન કરનાર વેદભાગનો જેમાં વિચાર કર્યો હોય તે ગ્રંથ.

**કર્મષટકમ્**—સ્નાનં સંધ્યા જપો હોમ આતિથ્યં દેવતાર્ચનમ્ । વૈશ્વદેવસ્તથૈતાનિ પ્રાહુઃ કર્માણિ ષટ્ક્રુવાઃ ॥૧૧॥ રનાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, આતિથ્ય, દેવપૂજન અને વૈશ્વદેવ એ છ કર્મ છે એમ પાંડિતો કહે છે. (આતિથ્યનો સમાવેશ વૈશ્વદેવમાં કરીને તેને કામે કોષ્ટ યજ્ઞ (અહ્યયજ્ઞાદિક) શબ્દ પણ બોલે છે.

**કર્મેન્દ્રિયમ્**—વદનાદિવ્યાપારકરણમિન્દ્રિયમ્ । બોલવા વગેરેને વ્યાપારનું કરણરૂપ ઇન્દ્રિય.

૨. અપઘ્નીકૃતપદ્મમહાભૂતકાર્ત્વ્યે સતિ વચ્ચનાદિ ક્રિયાસાધનમ્ ।—અપઘ્નીકૃત પંચમહાભૂતોનું કાર્ય હોઇને જે બોલવા વગેરે ક્રિયાનું સાધન હોય તે.

**કર્મેન્દ્રિયપञ્ચકમ્**—વાક્, પાણિ, પાદ, પાણુ, અને ઉપરથ, એ પાંચ કર્મોનાં સાધન હોવાથી કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે.

**કર્મેન્દ્રિયાણાં દેવતાઃ**—કર્મેન્દ્રિયોની દેવતા આ પ્રમાણે છે:—(૧) વાક્ (વાણી) ઇન્દ્રિયનો દેવતા અગ્નિ છે; (૨) પાણિ એટલે હાથની દેવતા ઇશ્ર છે; (૩) પાદની દેવતા ઉપેન્દ્ર છે; (૪) વાયુ (ચુદા) ની દેવતા મૃત્યુ છે, અને (૫) ઉપરથની દેવતા પ્રજાપતિ છે.

**કલ્પઃ**—મન્ત્રાર્થસામર્થ્ય પ્રકાશકઃ । મંત્રના અર્થના સામર્થ્યના પ્રકાશ કરનાર ગ્રંથ.

૨. યાગપ્રયોગપ્રતિપાદકઃ । યાગના પ્રયોગનો પ્રતિપાદન કરનારો ગ્રંથ.

૩. યજ્ઞપાત્રનિર્માણપ્રતિપાદકં શાસ્ત્રમ્ । યજ્ઞમાં વપરાતાં પાત્રો બનાવવાના પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર. જેમ—કાત્યાયન સૂત્ર, આશ્વલાયન સૂત્ર, આપસ્તંબ સૂત્ર, ઈસાદિ.

**કલ્પના**—અવિચિન્નમાનપદાર્થસ્વાન્યત્રસ્થિતસ્ય અન્યત્ર પ્રતિભાસરૂપો માનસવ્યાપારઃ । જે પદાર્થ વિદ્યમાન નથી, અથવા જે પદાર્થ બીજી કોષ્ટ જગોએ છતાં બેનારની સંમુખ હાજર નથી, તે પદાર્થનો જે બીજી જગોએ પ્રતિભાસરૂપ રૂપ માનસ વ્યાપાર તે કલ્પના.

**કલ્પનાગૌરવમ્**—સમર્થનિત્યકલ્પનાઃ કલ્પનાગૌરવમ્ । કોષ્ટ કાર્યમાં એક સમર્થ કારણ છતાં તેવાં બીજાં ઘણાં કારણોની કલ્પના કરવી તે કલ્પના ગૌરવ બાજીવું. જેમ—સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ કરવામાં સમર્થ એવા એક ઈશ્વર વડે સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થયા છતાં પણ અનેક ઈશ્વરની કલ્પના એ કલ્પના ગૌરવ છે. (એ એક જાતનો દોષ છે.)

**કલ્પનાલાઘવમ્**—સમર્થત્વકલ્પના કલ્પના લાઘવમ્ । કાર્યના ઉત્પન્ન કરવા વિષે સમર્થ વસ્તુની અલ્પતાની કલ્પના તેનું નામ કલ્પના લાઘવ છે. જેમ—સર્વ જગતના કર્તા રૂપે કલ્પેશો જે ઈશ્વર છે, તે એક માનીએ તો કલ્પનાલાઘવ છે; અને એક ન માનીએ તો કલ્પનાલાઘવ ન કહેવાય. કેમકે જ્યાં એકની કલ્પના કરવાથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે, ત્યાં ઘણાની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી.

( ૬૫ )

**કષાય:**—ચિત્તસ્ય રાગાદિનાસ્તબ્ધિભાવઃ રાગદ્વેષાદિ વડે ચિત્તનો સ્તબ્ધિભાવ (જડતા) તે કષાય ર.

ચિત્તસ્ય રાગાદિના સ્તબ્ધીભાવાદલ્પજ્વલસ્વના-લ્મ્બનમ્ । રાગદ્વેષાદિથી થયેલી ચિત્તની જડતાને લીધે અખંડ વસ્તુનું અગ્રહણ તે કષાય.

**કાળત્વમ્**—ચતુરિન્દ્રિયશૂન્યૈકગોલકત્વમ્ । નેત્રના એક ગોલકનું ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી રહિતપણું.

**કાદાચિત્કત્વમ્**—સત્ત્વે સતિ કિષ્કિત્કાલ-વૃત્ત્યભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । ક્રોધ વસ્તુનું અસ્તિત્વ છતાં થોડાક વખત સુધી તે વસ્તુના અસ્તિત્વના અભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે. અર્થાત્ વસ્તુનું અસ્તિત્વ છતાં થોડાક વખત સુધી તે વસ્તુ ન જણાવી તે.

૨. પ્રગમાવપ્રતિયોગિત્વધ્વંસપ્રતિયોગિત્વાન્ય-તરત્વમ્ । પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું કે ધ્વંસનું પ્રતિયોગીપણું એ બેમાંથી એકનું હોવાપણું. અર્થાત્ જે વસ્તુનો પ્રાગભાવ હોય અથવા ધ્વંસાભાવ હોય તે વસ્તુમાં કાદાચિત્કત્વ જણાવું.

**કામ:**—ઇષ્ટવિષયામિલાષઃ । ઇષ્ટ વિષયની અભિલાષા તે કામ.

૨. સ્વ્યાદિ વિષયકેડમિલાષઃ । સ્ત્રી આદિક આદિક વિષયની અભિલાષા તે કામ.

૩. આત્મનોડુકૂલેષુ સુલ્લહેતુષુ દર્યમાનેષુ શ્રૂયમાણેષુ સ્મર્યમાણેષુ વા તદ્ગુણાનુસન્ધાનાભ્યાસેન યો રત્યાત્મકો ગર્ધઃ સ કામઃ । પોતાને અનુકૂળ સુખના હેતુરૂપ અર્થ જેવામાં, સાંભળવામાં, કે સ્મરણમાં આવવાથી તેના યુક્તિ અનુસંધાનના અભ્યાસથી જે રતિરૂપી તૃષ્ણા તે કામ કહેવાય છે.

**કામભેદા:**—બાહ્યમ્યન્તરવાસનાભેદાન્નિવિધઃ કામઃ । બાહ્ય, આભ્યંતર, અને વાસના, એવા ભેદથી કામ ત્રણ પ્રકારનો છેઃ જેમ—પ્રાપ્ત કરેલા મોહક વિષે કામ તે બાહ્ય કામ; મનોરથરૂપ મોહકની ઇચ્છા તે આભ્યંતર કામ; અને રસતામાં પડેલાં તરણાં જેમ જનારને

અનાયાસે પ્રતીત થાય છે, તેમ અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલા પદાર્થોની ઇચ્છા તે વાસનારૂપ કામ કહેવાય છે.

**કામ્યત્વમ્**—તત્કલકામનાવદધિકારિકર્ત્તવ્ય-ત્વમ્ । તે તે જણની કામનાવાળા અધિકારીએ કર્ત્તવ્ય હોવાપણું તે કામ્યત્વ.

**કામ્યકર્મ**—જે કર્મ કરવાથી જણની પ્રાપ્તિ થાય, પણ જે કર્મ ન કરવાથી પ્રત્ય-વાય લાગે નહિ તેને કામ્ય કર્મ કહે છે. જેમ—જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તે જ્યોતિષ્ટામ યાગ કરે તો તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ રૂપ જળ મળે; પણ જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા નથી. તેને તે ન કરવાથી કાંઈપણ પાપ લાગતું નથી. એવા કર્મને કામ્યકર્મ કહે છે.

૨. સ્વર્ગાદિફલકામનાવદધિકારિકર્ત્તવ્યમ્ । સ્વર્ગાદિ ફળથી કામનાવાળા અધિકારીએ કરવા યોગ્ય કર્મ, તે કામ્યકર્મ.

૩. સ્વર્ગાદિષ્ટસાધનમ્ । સ્વર્ગ આદિ ઇષ્ટ સાધનરૂપ કર્મ તે કામ્યકર્મ.

**કાયત્વમ્**—દેહવ્યાપિ સ્વગિન્દ્રિયત્વમ્ । દેહમાં વ્યાપી રહેલું જે ત્વક ઇન્દ્રિય, તે પણું.

**કાયવ્યૂહઃ**—તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રભાવથી તત્ત્વ-જ્ઞાની પુરૂષ સંચિત કર્મો ભોગવી લેવાને એકે વખતે જે અનેક શરીરો ધારણ કરી છે, તે શરીરોનો સમુદાય તે કાયવ્યૂહ કહેવાય છે.

૨. યોગિરચિત્તયુગપદનેકશરીરત્વમ્ । યોગી-ઓ જે એકે વખતે અનેક શરીરો રચે છે તેને કાયવ્યૂહ કહે છે.

**કારકમ્**—વ્યાપારવત્કરણમ્ । વ્યાપાર-વાળું જે કારણ તે કારક કહેવાય.

૨. ક્રિયાજનકં કારકમ્ । ક્રિયાનું જે જનક હોય તે, ક્રિયાનું કારક.

૩. ક્રિયાજનકશક્તિમત્કારકમ્ । ક્રિયાને ઉત્પન્ન કરવાને જે શક્તિમાન હોય તે કારક કહેવાય છે.

**કારણમ્**—અનન્યયાસિદ્ધકાર્યનિયતપૂર્વવૃત્તિ-કાણમ્ । જે પદાર્થ અનન્યયાસિદ્ધ વસ્તુઓથી



(૭૬)

ભિન્ન હોય છે, તથા નિયમ પૂર્વક કાર્યની પૂર્વ ક્ષણમાં રહે છે તે પદાર્થ તે કાર્યના પ્રતિ કારણ કહેવાય છે. જેમ, દંડ, ચક્ર, કુલાલ, કપાલ, આદિક કારણો, ઘટના પ્રતિ અન્યથાસિદ્ધ જે રાસભાદિક તેમનાથી ભિન્ન છે, તથા ઘટરૂપ કાર્યની પૂર્વ ક્ષણ વિષે નિયમ પૂર્વક હોનારાં પણ છે, માટે તે દંડાદિક ઘટનાં કારણ કહેવાય છે. એજ રીતે પટરૂપ કાર્યનાં કાંદો, તંતુ, સાળ, આદિક કારણ કહેવાય છે.

૨. કાર્યાવ્યવહિતનિયતપૂર્વવૃત્તિ કારણમ્ । જે પદાર્થ કાર્યની ઉત્પત્તિથી અવ્યવહિત પૂર્વકાળમાં નિયમે કરીને વર્તે છે, તે પદાર્થ કારણ કહેવાય છે.

**કારણગુણોત્પન્નત્વમ્**—સ્વાશ્રયસમવાયિ-માત્રસમવેતજાતીયગુણજન્યત્વંકારણગુણોત્પન્નત્વમ્ । રૂપાદિક ગુણોના આશ્રયભૂત જે પટાદિક દ્રવ્ય છે, તે પટાદિકોના સમવાયિ કારણરૂપ જે તંતુ આદિક અવયવ છે, તે તંતુ આદિક અવયવ માત્ર વિષે સમવેત જે રૂપાદિક આર ગુણ છે, તે રૂપાદિક ગુણ તે પટાદિક અવયવી નિઠ રૂપાદિક આર ગુણોના રૂપત્વાદિક ધર્મે કરીને સન્નતીયજ હોય છે. એવા તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિક આર ગુણવડે યથાક્રમે તે પટાદિક અવયવીના રૂપાદિક આર ગુણ જન્ય હોય છે. અર્થાત્ તે અવયવી નિઠ રૂપાદિક ગુણોનું તે અવયવ નિઠ રૂપાદિક ગુણ અસમવાયિ કારણ હોય છે. એ રીતે તે પટાદિક અવયવીઓના રૂપાદિક દ્વાદશ ગુણો વિષે યથાક્રમે તંતુ આદિક અવયવોના રૂપાદિક દ્વાદશ ગુણો વડે જન્યત્વ છે. એજ તે રૂપાદિક દ્વાદશ ગુણોમાં કારણ ગુણોત્પન્નત્વ છે.

**કારણતાપ્રકારૌ**—કારણતા બે પ્રકારની છે:—દ્વેષોપધાયકત્વરૂપ કારણતા, અને (૨) સ્વરૂપ યોગ્યત્વરૂપ કારણતા.

**કારણતાવચ્છેદક ધર્મ:**—જે ધર્મ કારણતાના ન્યૂત અથવા અધિક દેશમાં નથી રહેતો, પણ તે કારણની અશેષરના દેશમાં રહે

છે તે ધર્મ. અર્થાત્ સંપૂર્ણ કારણમાં રહેલો ધર્મ તે કારણતાવચ્છેદક ધર્મ કહેવાય છે.

**કારણપ્રકારૌ**—કારણ બે પ્રકારનું હોય છે:—(૧) સાધારણ અને (૨) અસાધારણ કારણ, તેમાં સમવાયિ તથા અસમવાયિ કારણ—અન્ને કારણો—અસાધારણ હોય છે; અને નિમિત્ત કારણ સાધારણ અને અસાધારણ અન્ને પ્રકારનાં હોય છે.

૨. ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ એવા પણ કારણના બે પ્રકાર છે.

**કારણમાત્રવિભાગજન્યવિભાગ:**—જે વિભાગ કારણ માત્રના વિભાગ વડે જન્ય હોય તે. જેમ—ઘડાનાં બે કપાલો ઘડાનાં કારણ હોય છે, તેમનો પરસ્પર વિભાગ થવો તે કારણ માત્ર વિભાગ; આ વિભાગથી તે કપાલોનો પૂર્વ દેશ સાથે વિભાગ થાય છે, માટે તે કારણ માત્ર જન્ય વિભાગ કહેવાય છે.

**કારણાધ્યાસ:**—અદ્ભુત વિષે અવિદ્યા રૂપી અધ્યાસ તે. ( અવિદ્યા જગતનું કારણ છે માટે તેને કારણાધ્યાસ કહે છે. )

**કારિકા**—અભ્યાસરત્વે સતિ વદ્યર્થજ્ઞાપકઃ શ્લોકઃ કારિકા । થોડા અક્ષરોમાં ઘણો અર્થ જણાવનારો શ્લોક, તે કારિકા.

**કાર્યમ્**—પ્રાગભાવપ્રતિયોગિ કાર્યમ્ । જે પદાર્થ પ્રાગભાવનો પ્રતિયોગી હોય તે પદાર્થ કાર્ય કહેવાય છે. જેમ, ઘટાદિકોની ઉત્પત્તિની પહેલાં કપાલાદિકોમાં ‘ અહીં ઘટ થશે ’ પ્રત્યાદિક પ્રતીતિનો વિષય જે ઘટાદિકોનો પ્રાગભાવ છે, તે પ્રાગભાવનું પ્રતિયોગીપણું તે ઘટાદિકમાં છે, તેજ તે ઘટાદિકનું કાર્યપણું છે.

૨. કૃતિ સંઘટ્ટં કાર્યમ્ । કૃતિના સંબંધવાળું જે હોય તે કાર્ય.

૩. કૃતિયોગ્યત્વે સત્યલૌકિકમ્ । જે કૃતિ યોગ્ય હોઈને અલૌકિક હોય તે.

૪. વર્તમાનાવસ્થોપપાદકત્વં કાર્યત્વમ્ । પદાર્થની વર્તમાન અવસ્થાનું ઉપપાદનપણું તે કાર્યત્વ.

( ૭૭ )

૫. (વેદાન્તમતે) કારણ્વામિતવસ્ત્વમિન્ન-  
ત્વમ્ । કારણતા રૂપે માનેલી વસ્તુથી અભિન્ન.  
પણું તે કાર્યત્વ.

૬. કૃતિસામ્યત્વે સતિ કૃત્યુદ્દશત્વમ્ । કૃતિ  
વડે સાધ્ય હોઇને જે કૃતિનું ઉદ્દેશ્ય  
હોય તે કાર્ય.

૭. કાલત્રયાનન્વિતત્વે સતિ પ્રવૃત્ત્યમાવ  
વિરોધિત્વમ્ । ત્રણે કાળના સંબંધવાળું ન છતાં  
જે પ્રવૃત્તિના આભાવનું વિરોધિ હોય તે કાર્ય.

૮. નિયતપશ્ચાદ્માવિત્વમ્ । કારણની પછી  
નિયમે કરીને જે થવાપણું તે કાર્યત્વ.

૯. આયક્ષણસમ્બન્ધિત્વમ્ । પહેલી ક્ષણના  
સંબંધવાળું તે કાર્ય.

૧૦. પુરૂષના પ્રયત્નરૂપ કૃતિવડે સાધ્ય  
જે ક્રિયા તે કાર્ય.

**કાર્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધઃ**—કારણના  
અધિકરણમાં જે સંબંધથી કાર્ય રહે છે તે  
કાર્યતાવચ્છેદક સંબંધ કહેવાય. જેમ,—દ્રવ્યનું  
આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ થવામાં ઉદ્ભૂતરૂપ એ કારણ  
છે. હવે ઘટરૂપ અધિકરણમાં આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ  
વિષયતારૂપ સંબંધથી રહી છે, (નેત્રના પ્રત્ય-  
ક્ષનો વિષય ઘટો છે માટે.) અને તેજ ઘટરૂપ  
અધિકરણમાં ઉદ્ભૂતરૂપ સમવાય સંબંધથી  
રહે છે. માટે એ વિષયતારૂપ સંબંધ એ  
કાર્યતાનો અવચ્છેદક સંબંધ છે. (અને સમ-  
વાય સંબંધ એ કારણતાવચ્છેદક સંબંધ છે.)

**કાર્યાધ્યાસઃ**—અવિદ્યાજન્ય અંતઃકર-  
ણાદિરૂપ અધ્યાસ તે. કાર્યાધ્યાસ. (અંતઃકર-  
ણાદિ અવિદ્યાનું કાર્ય હોવાથી તેને કાર્યા-  
ધ્યાસ કહે છે.

૨. દોષસંપ્રયોગ સંસ્કારજન્ય જ્ઞાનવિષયત્વમ્ ।  
દોષના સંપ્રયોગથી (સંબંધથી) પ્રાપ્ત થયેલા  
સંસ્કારથી જન્ય જ્ઞાનનું જે વિષયત્વ તે  
કાર્યાધ્યાસ.

**કાર્યાન્વિત**—કાર્યના સંબંધવાળું.

**કાર્યાવિદ્યા**—અન્ય વસ્તુમાં અન્યની  
બુદ્ધિ તે કાર્યાવિદ્યા. આ કાર્યાવિદ્યાજ  
પુર્યષ્ટકમાં કહેલી અવિદ્યા બાણુની. જેમકે,  
દેહાદિકમાં આત્મત્વાદિ બુદ્ધિરૂપ જે પ્રાતિજ્ઞાન  
છે તે કાર્યાવિદ્યા છે.

**કાર્યાવિદ્યા પ્રકારઃ**—કાર્યાવિદ્યાના ચાર  
ચાર પ્રકાર છે:—(૧) અનિત્ય સ્વર્ગાદિમાં  
નિત્યબુદ્ધિ; (૨) અશુચિ દેહાદિમાં શુચિબુદ્ધિ;  
(૩) પીડા વગેરે દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ; અને  
(૪) અનાત્મ દેહાદિકમાં ‘હું’ એવી આત્મબુદ્ધિ.

**કાર્યૈક્યસંગતિઃ**—એકકાર્યાનુકૂલત્વે કાર્યૈ-  
ક્યસંગતિઃ । એક કાર્યનું જે અનુકૂલપણું તેનું  
નામ કાર્યૈક્યસંગતિ છે. જેમ, વ્યાપ્તિ  
તથા પક્ષધર્મતા એ બંને એકજ અનુમિતિ-  
રૂપ કાર્યનાં જનક હોય છે, માટે વ્યાપ્તિના  
નિરૂપણ પછી જે પક્ષધર્મતાનું નિરૂપણ છે  
તે કાર્યૈક્ય સંગતિ વડે છે.

**કાલઃ**—વિમુત્તે સતિ દિગ્સમવેતપરત્વાસમ-  
વાયિકારણ કાલઃ । જે દ્રવ્ય વિભુ હોય, તથા  
દિશા વિષે અસમવેત એવું જે પરત્વનું અસમ-  
વાયિ કારણ છે, તેનું જે અધિકરણ હોય તે  
દ્રવ્ય કાળ કહેવાય છે. જેમ, નાના ભાઇની  
અપેક્ષાથી મોટાભાઈમાં કાલિક પરત્વ રહે છે.  
તે પરત્વ ગુણનું સમવાયિ કારણ મોટાભાઈનું  
શરીર છે, તે મોટાભાઈના શરીર સાથે કાળનો  
જે સંયોગ સંબંધ છે, તે પરત્વ ગુણનું અસમ-  
વાયિ કારણ છે, અને તે સંયોગરૂપ અસમ-  
વાયિ કારણનો તે કાળ આધાર છે તથા  
વિભુ પણ છે, માટે ઉપર કહેલું કાળનું લક્ષણ  
સંભવે છે.

૨. પરત્વાનાશ્રયત્વે સતિ વિજાતીયપરત્વાસમ-  
વાયિકારણસંયોગાશ્રયઃ કાલઃ । પૃથ્વી, જળ,  
તેજ, વાયુ, અને મન, એ પાંચ મૂર્ત દ્રવ્યો-  
વિષેજ પરત્વ તથા અપરત્વ એ બે ગુણો રહે  
છે. આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા, એ  
ચાર વિભુ દ્રવ્યોમાં એ બંને ગુણ રહેલા  
નથી. માટે કાળ એ પરત્વ ગુણનો અનાશ્રય

(૭૮)

પણ છે. વળી કનિષ્ઠ ભાષીની અપેક્ષાએ જ્યેષ્ઠ ભાષામાં વિજ્ઞાતીય પરત્વ રહે છે. અર્થાત્ દૈશિક પરત્વથી વિલક્ષણ કાલિક પરત્વ રહે છે, હવે એ જ્યેષ્ઠ ભાષાના શરીર સાથે કાળનો જે સંયોગ સંબંધ છે, તે સંયોગ પેલા વિજ્ઞાતીય પરત્વનું અસમવાયિ કારણ છે. તે સંયોગના આશ્રયરૂપ તે કાળ છે. માટે, જે દ્રવ્ય પરત્વ ગુણનું આશ્રય ન હોવા છતાં વિજ્ઞાતીય પરત્વના અસમવાય કારણરૂપ સંયોગના આશ્રય હોય, તે કાળ, કહેવાય. એવી રીતે ઉક્ત લક્ષણ ઘટે છે.

૩. અતીતાદિવ્યવહારહેતુઃ કાલઃ । અતીત (ભૂત), ભવિષ્યત્, અને વર્તમાન, એવા પ્રકારના વ્યવહારનો જે હેતુ હોય છે, તે કાળ કહેવાય છે.

૪. અતીતાદિવ્યવહારાસાધારણં કારણં કાલઃ । ભૂત વગેરે વ્યવહારનું જે અસાધારણ કારણ તે કાળ.

**કાલગુણાઃ**—કાળમાં (૧) સંખ્યા, (૨) પરિણામ, (૩) પૃથક્ત્વ, (૪) સંયોગ, અને (૫) વિભાગ, એવા પાંચ ગુણો રહેલા છે.

**કાલત્રયમ્**—ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, એ ત્રણ પ્રકારનો કાળ કહેવાય છે. (અને એ ત્રણ પ્રકારના કાળ વડે જડ વસ્તુઓ પરિચ્છેદ પામે છે.)

**કાલદ્રવ્યમ્**—કાલ દ્રવ્ય એક છે, નિત્ય છે અને વિશુ છે.

**કાલપરિચ્છેદઃ**—ધ્વંસપ્રાગભાવપ્રતિયોગિત્વં કાલપરિચ્છેદઃ । પ્રાગભાવનું તથા પ્રધ્વંસાભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું તે કાલપરિચ્છેદ જાણવો. જેમ ઘડાનો પોતાની ઉત્પત્તિથી પૂર્વે કપાલોમાં પ્રાગભાવ રહેલો છે; તથા નાશ પછી કપાલોમાં પ્રધ્વંસાભાવ રહેલો છે. તે બંને અભાવનું જે પ્રતિયોગીપણું ઘટમાં છે, જે કાલપરિચ્છેદ કહેવાય છે.

૨. ચત્કિચિત્કાલચ્છિત્ત્વમ્ કાલપરિચ્છેદઃ । કોઇ પદાર્થનું જે થોડોક (કેટલોક) કાળ ન રહેવાપણું તે કાલપરિચ્છેદ.

**કાલિક અપરત્વમ્**—કાલસંયોગાસમવાયિકારણક્રમપરત્વં કાલિકાપરત્વમ્ । કાળનો સંયોગ છે અસમવાય કારણ જેવું એવું જે અપરત્વ, તે કાલિકાપરત્વ કહેવાય છે. (કાલિકાપરત્વ શબ્દ જુઓ.)

**કાલિકાપરત્વમ્**—કાલસંયોગાસમવાયિકારણકં પરત્વં કાલિકાપરત્વમ્ । કોઇ પણ જન્ય દ્રવ્ય કોઇ પણ કાળમાં જ રહેલું હોય છે, માટે તે જન્યદ્રવ્ય કાળસંયોગવાળું કહેવાય છે. તે કાળસંયોગ છે અસમવાયિ કારણ જેનું એવું જે પરત્વ તે કાલિક પરત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે છોકરાંઓમાં મોટા હોય તે કાલિક પરત્વ કહેવાય અને નાનો હોય તે કાલિક અપરત્વવાળો કહેવાય.

**કાવ્યમ્**—રમણીયાર્થપતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ । રમણીય એટલે ક્ષોદાત્તર એવા અર્થનો પ્રતિપાદક શબ્દ તે કાવ્ય. (રસંગાધર)

૨. રસાત્મકં વાક્યં કાવ્યમ્ । રસાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય. (સા. દ.)

૩. આનન્દવિશેષજનકંવાક્યં કાવ્યમ્ । કોઈ એક જાતનો ખાસ આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર વાક્ય તે કાવ્ય.

૪. નિર્દોષા લક્ષણવતી સરીતિર્ગુણભૂષણા । સાલકારરસાનેકકૃતિર્વાક્યં કાવ્યનામભાક્ ॥ કાવ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા દોષો વગરની, તેમાં કહેલાં લક્ષણોવાળી, તેમાં કહેલી રીતિઓવાળી, તેમાં કહેલા કાવ્ય ગુણોવાળી, તેમાં કહેલા શબ્દાલંકાર તથા અર્થાલંકારવાળી, તેમાં કહેલા રસવાળી તથા તેમાં કહેલી વૃત્તિઓવાળી તે જે વાણી તેને કાવ્ય કહે છે. (કાવ્યાદર્શ.)

**કાષ્ઠમૌનમ્**—દ્વિજિતેનાપિ સ્વામિપ્રાયાસક્રાશનમ્ । મેષા (નિશાની) વડે પણ પોતાના અભિપ્રાયનો પ્રકાશ નહિ કરવારૂપ મૌન તે કાષ્ઠમૌન; લાકડાથી પેઠે મૌન રાખવું તે.

**કિન્તુ**—પૂર્વવાક્યસંકોચજ્ઞાપનમ્ । પૂર્વના વાક્યમાં કહેલા અર્થનો સંક્ષેપ જણાવવો તે. અથવા—

( ૭૯ )

૨. પ્રાગુક્તવિદ્યાર્થમ્ । પૂર્વે કહેલા અર્થથી વિરુદ્ધ અર્થ જણાવો તે. ( કિન્તુ=પણ ).

**કીર્તનમૈથુનમ્**—ભોગ્ય માનેલી સ્ત્રીઓના ગુણનું કથન કરવું તે.

**કુટીચકઃ**—એ એક સંન્યાસનો પ્રકાર છે. આ સંન્યાસીઓ સંન્યાસ લીધા પછી ધરમાંજ આશ્રમ કરીને રહે છે, માટે તેઓ 'કુટીચક' કહેવાય છે.

**કુતર્કઃ**—શ્રુતિથી વિરોધી તર્ક.

**કુબજશક્તિઃ**—જે શક્તિ જાતિસામાન્ય વિષે તો જ્ઞાત થઇને ઉપયોગી થાય થાય છે; અને વ્યક્તિ વિષે તો સ્વસ્થપથીજ ઉપયોગી થાય છે—જ્ઞાત થઇને નહિ—તે કુબજશક્તિ કહેવાય છે.

**કુમ્ભકઃ**—પીતસ્ય વાયુશ્વતુઃ ષષ્ઠિમાત્રામિઃ સંયમનમ્ । નાકવડે ખેંચેલા શ્વાસવાયુને ચોસક માત્રા સુધી રોકી રાખવો તે કુમ્ભક. ( એક હસર અક્ષરને બોલાતાં જોટલો કાળ લાગે તેને એક માત્રા કહે છે. )

૨. અન્તઃસ્તમ્ભવૃત્તિઃ । વાયુને શરીરની અંદર સ્થિર રહેવા દેવો તે.

**કૂર્મવાયુઃ**—આંખોને ઉઘાડવા તથા મીચવામાં મદદ કરનાર વાયુ.

**કુકલવાયુઃ**—ઊંઠ આણનારો વાયુ.

**કૃતઘ્નત્વમ્**—કૃતોપકારસ્વાપકારક્ત્વમ્ । જેણે ઉપકાર કર્યો હોય તેનો અપકાર કરવાપણું.

**કૃતજ્ઞત્વમ્**—કૃતોપકારજ્ઞાતૃત્વમ્ । કરેલા ઉપકારને જાણવાપણું.

**કૃતનાશઃ**—કૃતયોઃ પુણ્યપાપયોર્ભોગમન્તરેણ નાશઃ । વેદ વિહિત યોગદાનાદિ ક્રિયાઓ કરીને સંપાદન કરેલો જે ધર્મ; તથા વેદ નિષિદ્ધ હિંસાદિ ક્રિયાઓ કરીને સંપાદન કરેલો જે અધર્મ, તે ધર્માધર્મના ફળરૂપ સુખદુઃખ ભોગવ્યા વિનાજ તે ધર્માધર્મનો નાશ, તે કૃતનાશ કહેવાય છે.

**કૃતિઃ**—( પ્રયત્ન શબ્દ જુઓ. )

**કૃતિસાધ્યઃ**—જે કાર્ય પ્રયત્ન રૂપ કૃતિ વડે સાધ્ય હોય તે કાર્ય.

**કૃતોપાસ્તિઃ**—ઉપાસ્યસાક્ષાત્કારપર્યન્તોપાસ્તિઃ । આત્મ સાક્ષાત્કાર થતા પહેલાં જેણે સગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં સુધી ઉપાસના કરી છે, એવો જ્ઞાનવાન મનુષ્ય 'કૃતોપાસ્તિ' કહેવાય છે. ( એનેજ મુખ્યાધિકારી પણ કહે છે. )

**કૃપા**—સ્વાર્થમનપેક્ષ્ય પરદુઃખપ્રહારેષ્ઠા કૃપા । સ્વાર્થની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય બીજાના દુઃખનો નાશ કરવાની ઇચ્છા તે કૃપા કહેવાય.

**કૃષ્ણકર્મ**—શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પાપ કર્મ.

**કેલિમયુનમ્**—ભોગ્ય બુદ્ધિથી સ્ત્રીઓની સાથે ઘટાદિક ક્રીડા કરવી તે.

**કેવલપ્રારબ્ધમ્**—ફલાહિસંધિ વિના કરેલાં કર્મથી ઉપજેલું પ્રારબ્ધ.

**કેવલપ્રકૃતિઃ** ( સાંખ્યમતે )—પ્રધાન. કેમકે તે ક્રાંતની વિકૃતિ ( કાર્ય ) નથી.

**કેવલલક્ષણા**—શક્યસાક્ષાત્સમ્બન્ધઃ કેવલ-લક્ષણા । પદના શક્ય અર્થની સાથે લક્ષ્યમાણ અર્થનો જે સાક્ષાત્ સંબંધ તે કેવલ લક્ષણા. એના જઠર, અજઠર અને અને જઠરજઠર, એવા ત્રણ ભેદ છે. ( તે તે શબ્દ જુઓ ).

**કેવલવિકૃતિઃ**—( સાંખ્યમતે ) આકા-શાદિ પાંચ મહાભૂત તથા ઓત્રાદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયો, એ સોળ તત્ત્વો અનુક્રમે તત્ત્વમાત્રાઓ અહંકારનું કાર્ય હોવાથી કેવળ વિકૃતિ કહેવાય છે, કેમકે તેઓ ક્રાંતનાં પ્રકૃતિ (ઉપાદાન) નથી.

**કેવલવ્યતિરેકિ અનુમાનમ્**—અસત્સપક્ષઃ કેવલવ્યતિરેકિ । જે અનુમાનમાં ક્રાંત પણ સપક્ષ હોતો નથી, તે કેવળવ્યતિરેકિ અનુમાન કહેવાય છે. જે—“પૃથિવી ઇતરેભ્યો મિચતે, ગન્ધ-વત્ત્વાત્, ચદેતરેભ્યો ન મિચતે ન તદ્ગન્ધવત્, યથા જલમ્, ન ચેયં તથા, તસ્માન્ । ”—“પૃથ્વી જલાદિક ઇતર પદાર્થોથી ભેદવાળી છે, ગંધ-ગુણવાળી હોવાથી, જે જે પદાર્થ જલાદિક

( ૮૦ )

ધતર પદાર્થોમાં ભેદવાળો નથી હોતો તે તે પદાર્થ ગંધવાળો પણ નથી હોતો, જેમ જળ. તે ધતર ભેદવાળું નથી માટે ગંધવાળું પણ નથી. આ પૃથ્વી તેવી એટલે ગંધના અભાવવાળી નથી ( પણ ગંધવાળી છે ), માટે ( અર્થાત્ ગંધવાળી છે તેથી ) તેવી નથી, એટલે ધતર ભેદના અભાવવાળી નથી પણ ધતર ભેદના ભાવવાળી છે, અર્થાત્ ધતર પદાર્થોથી ભેદવાળી છે.

આ અનુમાનમાં પૃથ્વી માત્ર પક્ષ છે; અને જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિશ્, આત્મા, મન, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, એ તેર પદાર્થોના જે તેર અન્યોન્યાભાવરૂપ ભેદ છે તે તેર ભેદ સાધ્ય છે. એ તેર ભેદ એકલી પૃથ્વીમાંજ એકઠાં રહે છે; પૃથ્વીરૂપ પક્ષથી ભિન્ન કોઇ પણ પદાર્થ તે તેર ભેદરૂપ સાધ્યવાળો નથી. અને નિશ્ચય સાધ્યવાનનેજ સપક્ષ કહે છે. ( સપક્ષ શબ્દ જુઓ. ) માટે આ અનુમાન તેવા સપક્ષના અભાવવાળું હોવાથી 'કેવળ વ્યતિરેકિ' કહેવાય છે.

૨. અન્યવ્યાપ્તિ શૂન્યત્વે સત્તિ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિમત્ત્વમ્. જેમાં હેતુની અન્યવ્યાપ્તિ ન હોય પણ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ હોય તે કેવળ વ્યતિરેકિ.

૩. જે અનુમાનના સાધ્યનું તથા હેતુનું કોઇ પણ જગોએ સહચાર દર્શન હોય નહિ, પરંતુ તે સાધ્ય તથા હેતુના અભાવનું સહચાર દર્શન હોય, તો તે અનુમાન કેવલવ્યતિરેકિ કહેવાય. જેમ—“ પૃથ્વી બીજા દ્રવ્યોથી ભિન્ન છે; ગંધવાળી છે તેથી; જે દ્રવ્ય ગંધવાળું નથી હોતું તે પૃથ્વી પણ નથી હોતું, જેમ પાણી વગેરે.

**કેવલવ્યતિરેકિલિङ્ગમ્**—વ્યતિરેકમાત્ર વ્યાપ્તિ લિङ્ગમ્ કેવલવ્યતિરેકિ. જે લિંગમાં સાધ્યની કેવળ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિજ હોય છે. અન્યવ્યાપ્તિ હોતી નથી—તે લિંગ કેવળ વ્યતિરેક કહેવાય છે. જેમ—“ પૃથ્વી ફરેન્દ્રો

મિચતે, ગન્ધવત્ત્વાત્ ”—“ પૃથ્વી જલાદિક ધતર પદાર્થોના ભેદવાળી છે, ગંધવાળી છે તેથી. ” આ અનુમાનમાં ગંધવત્ત્વરૂપ હેતુમાં ધતરભેદરૂપ સાધ્યની કેવળ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ જ છે. ( વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ શબ્દ જુઓ ), માટે એ કેવળ વ્યતિરેકિ લિંગ છે એમાં ‘સપક્ષે સત્ત્વ’ હોતું નથી.

**કેવલાન્વયિ અનુમાનમ્**—અસદ્વિપક્ષઃ કેવલાન્વયિ. જે અનુમાનમાં કોઇ વિપક્ષ હોતો નથી, તે અનુમાન કેવલાન્વયિ કહેવાય છે. જેમ—ઘટઃ અભિધેયઃ, પ્રમેયત્વાત્, પટત્વ, ( આ ઘડો અભિધેય છે, પ્રમેય હોવાથી, જે જે પદાર્થ પ્રમેય હોય છે તે તે પદાર્થ અભિધેયજ હોય છે, જેમ પટ પ્રમેય હોવાથી અભિધેય પણ છે. ( અહીં ધૃશ્વરની પ્રમાણ વિષયત્વનું નામ અભિધેયત્વ છે. ) તે અભિધેયત્વ તથા પ્રમેયત્વનો કોઇ પણ પદાર્થમાં અત્યંતાભાવ રહેતો નથી, ( ધૃશ્વરની ઇચ્છારૂપ પદશક્તિના વિષયત્વનું નામ અભિધેયત્વ છે. ) પણ દ્રવ્યાદિક સર્વ પદાર્થ તે અભિધેયત્વવાળા તથા પ્રમેયત્વવાળા છે. અને જે પદાર્થમાં સાધ્યના અભાવનો નિશ્ચય હોય છે, તે પદાર્થને વિપક્ષ કહે છે. ( વિપક્ષ શબ્દ જુઓ. ) માટે ઉક્ત અનુમાન વિપક્ષના અભાવવાળું હોવાથી કેવલાન્વયિ છે.

૨. અલ્યન્તામાવાપ્રતિયોગિત્વં કેવલાન્વયિત્વમ્. જે અનુમાનના સાધ્યનો કોઇ જગોએ પણ અત્યંતાભાવ ન હોય તે અનુમાન કેવલાન્વયિ કહેવાય. જેમ—“ ઘડો અભિધેય છે, પ્રમેય હોવાથી. ” એમાં અભિધેયત્વ અને પ્રમેયત્વ સર્વત્ર હોવાથી તેનો અત્યંતાભાવ નથી.

**કેવલાન્વયિલિङ્ગમ્**—અન્યવ્યાપ્તિલિङ્ગં કેવલાન્વયિ. જે હેતુરૂપ લિંગમાં સાધ્યની કેવળ અન્યવ્યાપ્તિજ રહે છે—વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ રહેતી નથી—તે લિંગ કેવલાન્વયિ કહેવાય છે. જેમ ‘ઘડોઽભિધેયઃ, પ્રમેયત્વાત્, પટત્વ. ’ ( ઘડો અભિધેય છે, પ્રમેય છે તેથી, પટની પેડે. ) આ અનુમાનમાં પ્રમેયત્વરૂપ હેતુમાં

(૮૧)

અભિધેયત્વરૂપ સામ્યની કેવળ અન્વય વ્યાપ્તિજ છે. અતિરેકવ્યાપ્તિ નથી—માટે એ પ્રમેયત્વરૂપ લિંગ કેવલાન્વયિ કહેવાય છે. (અન્વયવ્યાપ્તિ શબ્દ જુઓ.) આ લિંગમાં વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તિ હોતી નથી.

**કેવલાયોગવ્યવચ્છેદ:**—જેમ, ‘શંખ ઘોળાજ હોય છે.’ એમાં શંખ રાતો કે પીળો હોતો નથી, અને કેવળ ઘોળાપણુનો ‘જ’ શબ્દથી નિર્ણય કર્યો છે માટે એ કેવલાયોગ-વ્યવચ્છેદ છે.

**કૈવલ્યમ્**—વિદ્યાયા નિરસ્તાવિદ્યાતત્કાર્ય બ્રહ્માવાપ્તિ: । ( નિઃશ્રેયસ્ એ કેવલ્યનું બીજું નામ છે. ) વિદ્યાવડે અવિદ્યા અને તેનું કાર્ય જગત એ સહુનો બાધ કરીને બ્રહ્માવાની પ્રાપ્તિ તે કેવલ્ય. સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ અને આત્મસુખની પ્રાપ્તિ, એવા બે પ્રકાર કેવલ્યના છે; અથવા જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ એવા બે પ્રકાર કેવલ્યના છે.

**કૈવલ્યમોક્ષ:**—(પાતંજલમતે) -કલેશાદિકનું આધારભૂત જે ચિત્ત છે, તે ચિત્તનો વિલય થયે પુરુષનું જે પોતાના વાસ્તવ અસંગ નિર્વિકાર રૂપે અવસ્થાન છે, તેજ પુરુષનો મોક્ષ છે.

**કૈશોરાવસ્થા**—૬શથી પંદર વર્ષની વયને કૈશોર અવસ્થા કહે છે.

**કોશ:**—શબ્દાર્થપ્રતિપાદક: । શબ્દના અર્થને પ્રતિપાદન કરનાર ( સંગ્રહરૂપ ગ્રંથ. )

૨. શબ્દાર્થનિર્વચનપરિજ્ઞાનમ્ । શબ્દના અર્થની નિરુક્તિનું જ્ઞાન.

૬. અસિકોશવદાત્માચ્છાદકત્વં કોશત્વમ્ । તરવારનું મ્યાન ( કોશ ) જેમ તરવારને ઢાંકે છે, તેમ આત્માને ઢાંકનારા હોવાપણું તે કોશત્વ.

**કોશપચ્ચક્રમ્**—તરવારને જેમ મ્યાન ( કોશ ) ઢાંકે છે તેમ આત્માને ઢાંકનારા કોશ પાંચ છે: (૧) અન્નભય કોશ, એટલે સ્થૂલ શરીર; (૨) પ્રાણુભય કોશ—પાંચ પ્રાણુ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો; (૩) મનોભય કોશ—પાંચ

કર્મેન્દ્રિયો સહિત મન; (૪) વિજ્ઞાનભય કોશ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોસહિત બુદ્ધિ; અને (૫) આનંદભય કોશ—કારણ શરીર અથવા સુષુપ્તિ.

**કોશિકાષટ્કમ્**—(૧) ત્વક, (૨) માંસ, (૩) રક્ત, (૪) મેદ, (૫) મળમ, અને (૬) હાડકાં. એ છ સ્થૂલદેહના ઘટક પદાર્થોને ‘પટકોશિકા’ કહે છે.

**કોપીનમ્**—પુરુષલિંગાવરકો વલ્લભલ્લ: । પુરુષના ગુણ સ્થાનને ઢાંકનાર વસ્ત્રનો ચોદરડો તે કોપીન.

૨. કુસ્તિતસ્ય પીનસ્ય માંસસ્યાવરણમ્ । નિહિત અને પુષ્ટ માંસને ઢાંકવાનું સાધન તે કોપીન.

૩. એકહસ્તપ્રવિસ્તારં કરદ્વંદ્વસમાયતમ્ । વિલમ્બિતવૃત્તીયાંશં ગુણાચ્છદનમીરિતમ્ ॥ એક હાથ પહોળું, બે હાથ લાંબું, અને તેનો ત્રીજો ભાગ લટકતો રહે એવું ગુણાચ્છાદન હોવું જોઈએ એમ કહેલું છે.

**કૌમારમ્**—દાંત આવે ત્યારથી તે પાંચ વર્ષનું વય થતાં સુધીની અવસ્થા.

**ક્રમ:**—ચિન્ત્યમાનાર્થસમપ્રાપ્તિ: । ઇચ્છિત અર્થની પ્રાપ્તિ.

૨. પૌર્વાપર્યરૂપ: ક્રમ: । આ પૂર્વે જોઈએ અને આ તેની પછી જોઈએ, એ નિયમને ક્રમ કહે છે.

૩. પૂર્વાપરાવસ્થાનમ્ । પ્રથમ અને પછી એવી ગોઠવણી કે સ્થિતિ.

૪. સામર્થ્યહેતુકવ્યાપાર: । સામર્થ્યરૂપ હેતુથી કરાતો વ્યાપાર.

**ક્રમનિગ્રહ:**—ઇદ્રિયોને વિષયોથી રોકવી તે નિગ્રહ કહેવાય છે; યજ્ઞાત્કારથી ઇદ્રિયોને રોકવી તે હકનિગ્રહ કહેવાય છે; અને શાસ્ત્રમાં કહેલા ક્રમે કરીને રોકવી તે ક્રમનિગ્રહ કહેવાય છે.

**ક્રમસૃષ્ટિ:**—એ નામનો એક વાદ અથવા મત. આ મતને સૃષ્ટિદષ્ટિવાદ કહે છે. એ

(૮૨)

મતમાં આકાશાદિક તેમ માતાપિતાદિક સર્વ પોતપોતાના કારણમાંથી ક્રમે કરીને ઉત્પન્ન થાય છે એમ માન્યું છે.

**ક્રિયા**—સંયોગવિભાગયોરસાધારણો હેતુઃ । સંયોગ અને વિભાગનો આસાધારણ હેતુ તે ક્રિયા.

૨. કરણવ્યાપારનિષ્પાદક્રિયા । ઇદ્રિયાદિક કરણના અથવા વાંસલા અદિક સાધનના વ્યાપાર વડે ને ઉત્પન્ન થાય તે ક્રિયા.

**ક્રિયાનિવૃત્તિમૈથુનમ્**—સ્ત્રી સાથે સંભોગ.

**ક્રિયાશક્તિઃ**—ક્રિયાની જનક શક્તિ.

૨. સત્વગુણુવડે નહિ અભિભવ પામેલા ને રજોગુણુ અને તમેગુણુ તે ક્રિયાશક્તિ કહેવાય છે.

**ક્રિયાશક્તિવ્યાપારૌ**—ક્રિયાશક્તિના બે વ્યાપાર છે: (૧) આવરણુ શક્તિ અને (૨) વિલેપ શક્તિ.

**ક્રીડા**—વાહસાધનસાપેક્ષાક્રીડા—ને બહારનાં સાધનની અપેક્ષા રાખે છે તે ક્રીડા (રમત).

**ક્રોધઃ**—દ્વિધર્મસાધનીભૂતચેતનવિષયકદ્રેષઃ ક્રોધઃ । દુઃખાદિ રૂપ દ્રિષ્ટ (અણુગમતા—દ્રેષ કરાવવા) અર્થની સાધનભૂત ને ચેતન વસ્તુ છે, તે ચેતન વસ્તુવિષયક ને દ્રેષ છે, તેનું નામ ક્રોધ.

૨. પરાનિશ્ચયમિલાષઃ । ખીળનું અનિષ્ટ કરવાનો અભિલાષ તે ક્રોધ.

૩. અનિષ્ટવિષયદ્રેષહેતુકઃ ક્રોધઃ । ને વિષય પોતાને અનિષ્ટ હોય તે વિષે દ્રેષરૂપ હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલો મનોવિકાર તે ક્રોધ.

૪. કામિતાર્થવિધાતજન્યો વુદ્ધિક્રોધઃ । ઇચ્છેલા અર્થનો નાશ થવાથી ઉપજેલો ને બુદ્ધિમાં ક્ષોભ તે ક્રોધ.

૫. આત્મનઃ પ્રતિકૂલેષુ દુઃખેષુ દુઃખહેતુષુ દૃશ્યમાનેષુ શ્રૂયમાણેષુ સ્પર્શમાણેષુ વા તત્તદોષાનુ-સંધાનાધ્યાસેન યઃ પ્રજ્વલનાત્મકો મન્યુઃ સ ક્રોધઃ । પોતાને પ્રતિકૂલ એવાં દુઃખ કે દુઃખના

હેતુઓ જોવામાં, સાંભળવામાં કે સ્પર્શમાં આવતાં તે તે હોષોના અનુસંધાનરૂપ અધ્યાસથી ને પરિતાપ ઉપજાવે એવો મન્યુ નામે ચિત્તવિકાર ઉપજે છે તે ક્રોધ.

**ક્રોધનિવૃત્ત્યુપાયઃ**—ક્રોધની નિવૃત્તિનો ઉપાય દયા, અહિંસા અને ક્ષમા છે.

**ક્રેશઃ**—બાષ્પાલક્ષણઃ ક્રેશઃ । પીડારૂપ લક્ષણવાળો મનોવિકાર તે ક્રેશ.

૨. અવિદ્યાઅન્યતમત્વં ક્રેશત્વમ્ । અવિદ્યાદિ પાંચમાંથી ગમે તે એક ક્રેશ કહેવાય છે.

**ક્રેશપञ્ચકમ્**—યોગદર્શનમાં આ પ્રમાણે પાંચ ક્રેશ કહ્યા છે; (૧) અવિદ્યા, (૨) અસ્મિતા, (૩) રાગ, (૪) દ્રેષ, અને (૫) અભિનિવેશ. (તે તે શબ્દ જુઓ.)

**ક્ષત્રિયવિશોવદ્વત્સંન્યાસઃ**—અપરોક્ષાત્મવિદ્વિહિતત્વે સતિ સસાધનવૈધાક્ષિક્રમેષુ નિષ્ફલત્વબુદ્ધિદાહ્યેન તદાસ્થારાહિત્યમ્ । અપરોક્ષાત્માનાનીને શાસ્ત્રે ને દંડ ધારણાદિની આજ્ઞા કરી છે, તેમ છતાં પણ સાધનસહિત તમામ વિધિયુક્ત કર્મોમાં નિષ્ફલત્વ બુદ્ધિદેહ થયેલી હોવાથી તેમાં આસ્થા રહિતપણું તેને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યનો વિદ્વત્સંન્યાસ કહે છે.

**ક્ષ્ણણઃ**—નિમેષક્રિયાવચ્છિન્નસ્ય ક્ષણત્વ ચતુર્થોભાગઃ । નિમેષણુ (આંખ મોંચકારો) રૂપ ક્રિયાવડે અવચ્છિન્ન ને કાળ તેનો ચોથો ભાગ તે ક્ષણ.

૨. (બૌદ્ધમતે) સ્વાધેયપદાર્થપ્રાગભાવાના-ધારઃ સમયઃ । જેટલો સમય પોતાના પર આધાર રાખતા પદાર્થના પ્રાગભાવનો આધાર ન હોય તેટલો સમય તે ક્ષણ. અર્થાત્ ને સમય પદાર્થના પ્રાગભાવ વખતે હોતો નથી, પણ પ્રાગભાવનો નાશ થતાં તરતજ હોય છે તે ક્ષણ કહેવાય છે.

**ક્ષણિકત્વમ્**—તૃતીયક્ષણવૃત્તિધ્વસપ્રતિયોગિત્વં ક્ષણિકત્વમ્ । શબ્દ અને જ્ઞાનાદિકનો ત્રીજા ક્ષણમાં રહેલો ને ધ્વંસ છે, તે ધ્વંસનું તે શબ્દ અને જ્ઞાનાદિકમાં ને

( ૮૩ )

પ્રતિયોગિપણું છે, તે (શબ્દ અને જ્ઞાના-  
દિક્ષા) ક્ષણિકત્વ છે.

૨. ક્ષણાન્તરાસમ્બન્ધિત્વે સતિ ક્ષણસમ્બ-  
ન્ધિત્વમ્ । જેનો બીજી ક્ષણ સાથે સંબંધ ન  
છતાં ક્ષણની સાથે સંબંધ હોય, એવા  
સંબંધીપણને ક્ષણિકત્વ કહે છે.

૩. ઉત્પત્તિક્ષણાનન્તરક્ષણશ્રુતિધ્વસપ્રતિયોગિ-  
ત્વમ્ । ઉત્પત્તિ ક્ષણની પછીની ક્ષણમાં રહેલું  
જે ધ્વસનું પ્રતિયોગિત્વ તે ક્ષણિકત્વ.

૪. જે પદાર્થનો પોતાની ઉત્પત્તિક્ષણથી  
પછીની ક્ષણ સાથે સંબંધ ન હોય તે પદાર્થ  
ક્ષણિક કહેવાય. (યોગાચાર્ય ઔદ્ધોને મને  
તમામ ભાવ પદાર્થો ક્ષણિક છે.)

**ક્ષણિકવિજ્ઞાનપ્રકાશ:**—ક્ષણિક વિજ્ઞા-  
નના બે પ્રકાર છે; આલયવિજ્ઞાન અને  
પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાન.

**ક્ષમા**—આકુષ્ટસ્ય તાઙ્ઘિતસ્ય વાડવિકૃત-  
ચિત્તતા । કોઈ ગાળો દે કે મારે તથાપિ  
ચિત્તમાં વિકાર ન ઉપજવાપણું તે ક્ષમા;

૨. સત્યપિ સામર્થ્યે પરિમલ્હેતું પ્રતિ  
ક્રોધસ્યાનુલ્પત્તિર્વા । અથવા, પોતાની અવહેલના  
કરનારને શિક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય છતાં પણ  
તેના પ્રતિ જે ક્રોધની ઉત્પત્તિ ન થવી તે ક્ષમા.

**ક્ષયતાપ:**—પુણ્યકર્મક્ષયે પતનમીતિજન્યસ્તાપઃ ।  
પુણ્યકર્મનો ક્ષય થવાથી સ્વર્ગાદિ લોકમાંથી  
નીચે પડવાના ભયથી જે પરિતાપ થવો તે  
ક્ષયતાપ કહેવાય છે.

**ક્ષેપક:**—અન્યદુઃકૃતાંશસ્ય તદ્વ્યન્યમધ્યે  
સન્નિવેશકઃ । અંશકર્તાએ જે અંશ અંશમાં  
લખ્યા નથી, તે અંશને તે અંશમાં ગોડવી દે  
તેવો તે ક્ષેપક.

૨. એની રીતે જે ક્ષેપક કરે તે પણ  
ક્ષેપક કહેવાય છે.

**ક્ષેમ:**—સ્થિતરક્ષણમ્ । જે હોય તેનું  
રક્ષણ કરવું તે.

૨. લઘ્વપરિપાલનમ્ । પ્રાપ્ત કરેલાનું  
રક્ષણ કરવું તે.

સ્વ

**સ્વપણનમ્**—શબ્દાર્થાનિર્વચનીયતા પ્રતિપા-  
દકમ્ । શબ્દાર્થની અનિર્વચનીયતાનું પ્રતિ-  
પાદક તે ખંડન.

૨. પરમતપદાર્થનિરાકળત્વે સતિ સ્વમતદ્રોષ-  
પરિહારઃ । બીજાએ માનેલા પદાર્થનું નિરા-  
કરણ કરીને (તે પદાર્થને ખોટા કરાવીને) પોતાના મતમાં વાદીએ કહેલા દોષોના પરિ-  
હાર કરવા તે ખંડન.

**સ્વપણપ્રલય:**—જન્યદ્રવ્યાનધિક્ષણકાલઃ । જે  
કાળમાં કોઈ કોઈ જન્ય દ્રવ્ય રહેતું નથી તે  
કાળ ખંડપ્રલય કહેવાય.

**સ્વિલકાપણકૃત્વમ્**—કર્મોપાસનબ્રહ્મકાળક્રમેષુ  
ત્રિષ્વપિ યદ્વક્તવ્યમવશિષ્ટં તસ્ય સર્વસ્યામિધાનેન  
પ્રકીર્ણત્વમ્ । કર્મકાંડ, ઉપાસના કાંડ, અને  
બ્રહ્મકાંડ, એ ત્રણે કાંડોમાં જે કાંઈ  
કહેવાનું આકી રહી ગયું હોય તે સર્વ જેમાં  
કહેલું હોવાથી જે પ્રકીર્ણપણું તે સ્વિલકાંડ.

૨. પરિશિષ્ટ.

**જ્ઞ્યાતિપાંચકમ્**—જ્ઞ્યાતિ એટલે ભ્રમ-  
જ્ઞાન. એ ભ્રમજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન જૂઠા જૂઠા  
શાસ્ત્રકારો જૂઠી જૂઠી રીતે કરે છે. તે  
જ્ઞ્યાતિ મળાને પાંચ જ્ઞ્યાતિઓ છે માટે તેને  
જ્ઞ્યાતિપાંચક કહે છે. એ પાંચ જ્ઞ્યાતિઓ  
આ પ્રમાણે છે:—

(૧) આત્મજ્ઞ્યાતિ—વિજ્ઞાનવાદી ઔદ્ધોને  
મતે.

(૨) અસતજ્ઞ્યાતિ—શૂન્યવાદી ઔદ્ધોને  
મતે.

(૩) અજ્ઞ્યાતિ—સંજ્ઞાને મતે.

(૪) અન્યથાજ્ઞ્યાતિ—નૈયાયિકોને મતે.

(૫) અનિર્વચનીયજ્ઞ્યાતિ—વેદાન્તીઓને  
મતે.

ગ

**ગન્ધ:**—પ્રાણપ્રાણશ્રુતિગુણત્વવ્યાપ્યજાતિમાન  
ગન્ધઃ । ઘ્રાણ ઈન્દ્રિયવડે ગ્રાહ્ય વસ્તુમાં  
રહેનારી એવી જે ગુણત્વ ભવિતિની વ્યાપ્ય



## (૮૪)

નતિ છે, તે નતિવાળો (ગંધત્વવાળો) ગુણ ગંધ કહેવાય છે.

૨. ઘ્રાણગ્રાહ્યા ગુણો ગન્ધઃ । ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય વડે ગ્રહણ કરાતો જે ગુણ તે ગંધ.

૩. પૃથિવીમાત્રવૃત્તિગુણત્વસાક્ષાદ્વ્યાપ્ય જાતિમત્ત્વં ગન્ધત્વમ્ । માત્ર પૃથ્વીમાંજ રહેનાર જે ગુણત્વ તે જેમાં સાક્ષાત્ વ્યાપક હોય એવા પદાર્થનું (ગંધ ગુણનું) જે નતિમાન પણ તે ગંધત્વ કહેવાય.

**ગન્ધગુણપ્રકારૌ**—(૧) સારભ અને

(૨) અસૌરભ, એવા બે પ્રકારનો ગંધ ગુણ છે. તે એકથી પૃથ્વીમાં રહે છે અને નિત્યજ હોય છે.

**ગમનમ્**—(કર્મ) અનિયતોત્તરદેશસંયોગાસ-મવાધિકારણં કર્મ ગમનમ્ । મૂર્ત દ્રવ્યનો નિયમથી રહિત (ગમે તે તરફ) ઉત્તર દેશ સાથે (પ્રથમના સ્થાનને છોડીને પછીના સ્થાન સાથે) સંયોગ થાય છે, તે સંયોગનું અસમવાયિ કારણ જે તે મૂર્ત દ્રવ્યનું કર્મ છે, તે કર્મને ‘ગમન’ કહેવામાં આવે છે. (વસ્તુ પ્રથમ જે સ્થળે હોય તે સ્થળને પૂર્વ દેશ કહે છે, અને ત્યાંથી જે ખીજે સ્થળે જાય તેને ઉત્તર દેશ કહે છે. પૂર્વ અને ઉત્તરનો પહેલાનો અને પછીનો, એવો અર્થ સામાન્યતઃ કરવો.)

**ગર્વઃ**—અભિમાનાત્મિકા ચિત્તવૃત્તિઃ । અભિમાનરૂપ ચિત્તની વૃત્તિ.

**ગાથા**—સુભાષિતત્વેન સર્વેર્ગીયમાના । સુભાષિતપણાને લીધે સર્વ ક્ષેત્ર જેને ગાય છે તે ગાથા.

**ગીતમ્**—સ્વરતાલપ્રામભેદરાગરાગાન્નુભૂષિતમ્ । સંસ્કૃતં વા પ્રાકૃતં વા ગીતં ગીતવિદો વિદુઃ ॥૧૧॥ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત જે કાંઈ સ્વર, તાલ, આભેદ, રાગ અને રાગનાં અંગોવાળું હોય તેને ગાયન ગણનારા ગીત કહે છે.

**ગુણઃ**—દ્રવ્યકર્મેભિન્નત્વે સતિ સામાન્યવાન ગુણઃ । જે પદાર્થ દ્રવ્ય તથા કર્મથી ભિન્ન હોય તથા સમવાય સંબંધથી નતિરૂપ

સામાન્યવાળો હોય, તે પદાર્થ ગુણ કહેવાય છે. અથવા—

૨. દ્રવ્યત્વવ્યાપકતાવચ્છેદકસત્તામિજ્ઞાતિમાન ગુણઃ । દ્રવ્યત્વ નતિની અવચ્છેદક (એટલે સમાન દેશમાં રહેલી) અને સત્તા નતિથી ભિન્ન એવી ગુણત્વ નતિવાળો પદાર્થ તે ગુણ. દ્રવ્યત્વ નતિ પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાં રહે છે; અને ગુણ પણ પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાં રહે છે, માટે ગુણ એ દ્રવ્યત્વ નતિનો વ્યાપક કહેવાય છે, અને તે રૂપાદિક ગુણમાં રહેલી જે દ્રવ્યત્વ નતિની વ્યાપકતા, તે વ્યાપકતાની અવચ્છેદક ગુણત્વ નતિ છે, અને તે ગુણત્વ નતિ સત્તા નતિથી ભિન્ન પણ છે. એવી ગુણત્વ નતિ રૂપાદિક સર્વ ગુણોમાં સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે ગુણનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

૩. દ્રવ્યસમવેતમાત્રવૃત્તિ—નિત્યાનિત્યવૃત્તિ પદાર્થ-વિમાજકોપાધિમાન ગુણઃ । દ્રવ્ય સમવેત માત્રમાં રહેનારો, તથા નિત્ય અને અનિત્યમાં રહેનારો, એવો જે પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિ છે, તે ઉપાધિવાળો પદાર્થ ગુણ કહેવાય છે. જેમ, રૂપાદિક એવીશ ગુણ યથાયોગ્ય પૃથ્વી આદિક નવ દ્રવ્યોમાંજ સમવાય સંબંધથી રહે છે, માટે તે રૂપાદિક ગુણ દ્રવ્ય સમવેત કહેવાય છે, એવા દ્રવ્ય સમવેત રૂપાદિક ગુણોમાંજ ગુણત્વ નતિ સમવાય સંબંધથી રહે છે—ગુણથી ભિન્ન ખીજા ક્ષેત્ર પદાર્થમાં રહેતી નથી માટે ગુણત્વ નતિ દ્રવ્યસમવેત માત્ર વૃત્તિ કહેવાય છે. વળી તે ગુણત્વ નતિ નિત્ય દ્રવ્યોમાં રહે છે, તેમ અનિત્ય દ્રવ્યોમાં પણ રહે છે, માટે તે નિત્યાનિત્યવૃત્તિ કહેવાય છે, અને તે ગુણત્વ નતિ પદાર્થ વિભાજક ઉપાધિરૂપ પણ છે. (પદાર્થવિમાજક ઉપાધિ શબ્દ બુદ્ધિ.) માટે ગુણનું આ લક્ષણ સંભવે છે.

૮. ગુણત્વજાતિમાન ગુણઃ । જે પદાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને ગુણત્વ નતિવાળો હોય તે ગુણ કહેવાય છે.

(૮૫)

૫. નિર્ગુણત્વે નિષ્ક્રિયત્વે સત્તિ સામાન્યવામ્  
ગુણઃ । જે ગુણરહિત અને ક્રિયારહિત છતાં  
સામાન્ય (ગુણત્વ જાતિસામાન્ય) વાળો હોય  
'ગુણ' કહેવાય.

**ગુણઃ**—અન્ય શાસ્ત્રોવાળાઓની 'ગુણ' શબ્દની પરિભાષા નીચે લખી છે:—

(૧) શબ્દશાસ્ત્રીઓ—અ, એ, ઓ એ અક્ષરોને ગુણ કહે છે.

(૨) સાંખ્યો—સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ને ગુણ કહે છે.

(૩) મીમાંસકો—હવનમાં ઉપયોગી જે દર્શી આદિક દ્રવ્ય છે તેને ગુણ કહે છે.

(૪) યોગશાસ્ત્રમાં—શબ, દમ, તિત્ક્ષા વગેરેને ગુણ કહે છે.

(૫) ધર્મશાસ્ત્રમાં—અકૃપણતા, અસ્પૃહતા વગેરેને ગુણ કહે છે.

કાવ્યશાસ્ત્રીઓ—શ્લેષાદિકને ગુણ કહે છે.

વૈદ્યો—આરોગ્યાદિકને ગુણ કહે છે.

**શિદ્ધીઓ**—ચિત્રાદિક કાચીની કુશળતાને ગુણ કહે છે.

**સામાન્ય લોકો**—સત્યવચન, આર્જવ, વગેરેને ગુણ કહે છે.

**ભોક્ષવાદીઓ**—અધન કરનારી વસ્તુને તથા દોરીને પણ ગુણ કહે છે.

**ગુણત્રયમ્**—(૧) સત્ત્વ, (૨) રજસ્ અને (૩) તમસ્, એવા ત્રણ પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો છે.

**ગુણપદાર્થઃ**—ગુણ પદાર્થ ચોવીસ પ્રકારનો છે:—(૧) રૂપ, (૨) રસ, (૩) ગંધ, (૪) સ્પર્શ, (૫) સંખ્યા, (૬) પરિમાણ, (૭) પૃથક્ત્વ, (૮) સંયોગ, (૯) વિભાગ, (૧૦) પરત્વ, (૧૧) અપરત્વ, (૧૨) ગુરુત્વ, (૧૩) દ્રવત્વ, (૧૪) સ્નેહ, (૧૫) શબ્દ, (૧૬) બુદ્ધિ, (૧૭) સુખ, (૧૮) દુઃખ, (૧૯) ઇચ્છા, (૨૦) દ્રેષ, (૨૧) પ્રયત્ન, (૨૨) ધર્મ, (૨૩) અધર્મ, અને (૨૪) સંસ્કાર, એ ચોવીસ પદાર્થ ગુણ કહેવાય છે.

**ગુણવાદઃ**—પ્રમાણાન્તરવિરુદ્ધાર્થજ્ઞાપકઃ શબ્દઃ

ગુણવાદઃ । પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણુથી વિરુદ્ધ જે અર્થ છે, તે અર્થનું મોઘક જે વાક્યને ગુણવાદ કહેવાય છે. જેમ—“આદિત્યો યુપઃ યજમાનઃ પ્રસ્તરઃ ।” (યજ્ઞમાં પશુને આંધવાનો જે લાકડાનો થાંભલો હોય છે, તેને યુપ કહે છે.) “આ યુપ એ સૂર્ય છે, અને આ યજમાન એ દર્ભનો કસો છે.” આ વાક્ય યુપ અને આદિત્યના અભેદનું પ્રતિપાદન કરે છે; અને યજમાન તથા દર્ભના કસોના અભેદનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ બંનેનો અભેદ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી આધિત છે; માટે એવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી વિરુદ્ધ અભેદ અર્થનું મોઘક હોવાથી એ વાક્ય ‘ગુણવાદ’ નામે અર્થવાદ કહેવાય છે. (ઉદાહરણમાં આપેલા ગુણવાદનું તાત્પર્ય એ છે કે, યુપ સૂર્યના જેવો ચળકતો છે અને યજમાન દર્ભના કક્ષા જેવો પવિત્ર છે.) અથવા—

૨. પ્રમાણાન્તરવિરોધ સત્યર્થવાદો ગુણવાદઃ ।

શ્રીજ્ઞ પ્રમાણુથી વિરુદ્ધ હોયને જે અર્થવાદેષ વાક્ય હોય તે ગુણવાદ.

**ગુણવિભાજક ઉપાધિઃ**—જે ધર્મોને

લીધે રૂપાદિ ગુણના વિભાગ કરાય છે તે ધર્મ ગુણવિભાજક ઉપાધિ કહેવામાં આવે છે.

**ગુણોપસંહાર**—મિનશાસ્ત્રાગતાનાં ગુણાના-

મજ્ઞાનાં વિશેષણાનાં વા એકબુદ્ધિયુપારોહણમ્ । જૂદી જૂદી શાખાઓમાં કહેલા ગુણો, અંગો કે વિશેષણોને એક અર્થમાં લાગુ કરવાં કે ઉમેરી ક્ષેપાં કે એક બુદ્ધિમાં (જ્ઞાનમાં) આરૂઢ કરવાં તે ગુણોપસંહાર કહેવાય છે.

**ગુરુત્ત્વમ્**—આચપતનાસમવાયિકારણ ગુરુત્ત્વમ્

જે ગુણ આચપતનનું અસમવાયિ કારણ હોય છે તે ગુણ ગુરુત્વ કહેવાય છે.

૨. આચપતનાસમવાયિકારણવૃત્તિગુણત્વવ્યાપ્ય

જાતિમદગુરુત્ત્વમ્ । આચપતનના અસમવાયિ કારણમાં રહેનારી તથા ગુણત્વ જાતિની વ્યાપ્ય એવી જાતિ (ગુરુત્ત્વ) વાળો ગુણ તે ગુરુત્વ.

(૮૬)

૩. ધૃત્વિત્વત્તિપ્રત્યક્ષવિષયાવૃત્તિગુણત્વસાક્ષાદ્યાપ્ય જાતિમદ્ગુરુત્વમ્ । પૃથ્વી ત્રિષે વર્તનાઈ જે ગુરુત્વ છે, તે ગુરુત્વમાં ગુરુત્વભતિ રહે છે માટે તે પૃથ્વીવૃત્તિ વૃત્તિ કહેવાય છે. તથા તે ગુરુત્વનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી માટે તે માટે તે પ્રત્યક્ષના વિષયરૂપ રૂપાદિ ગુણોમાં અવૃત્તિ (ન રહેનાર) પણ છે. એવી ગુણત્વ ભતિની સાક્ષાત વ્યાપ્ય જે ગુરુત્વત્વ ભતિ, તે ભતિવાળો ગુણ તે ગુરુત્વ.

૪. જલવૃત્તિવૃત્તિપ્રત્યક્ષવિષયાવૃત્તિગુણત્વસાક્ષાદ્યાપ્યજાતિમદ્ગુરુત્વમ્ । જળમાં રહેનારા ગુરુત્વમાં રહેનારી અને પ્રત્યક્ષ વિષય રૂપાદિમાં ન રહેનારી, એવી ગુણવત્તી સાક્ષાત વ્યાપ્ય જે ગુરુત્વ ભતિ, તે ભતિવાળો ગુણ તે ગુરુત્વ. (લક્ષણ ૩ બું બુઓ.)

૫. હિતોપદેષ્ટૃત્વમ્ ગુરુત્વમ્ । હિતનો ઉપદેશ કરવાપણું તે ગુરુત્વ.

૬. સંશયાપનોદકત્વં ગુરુત્વમ્ । સંશયને દૂર કરવાપણું તે ગુરુત્વ.

**ગુરુત્વગુણ:**—આ ગુણ રતી, માસો, તોસો, ઇલાદિ ભેદ વડે અનેક પ્રકારનો હોય છે. એ ગુણ પૃથ્વી તથા જળમાં રહે છે. તેમાં પણ પરમાણુરૂપ પૃથ્વી તથા પરમાણુરૂપ જળમાં ગુરુત્વ નિત્ય હોય છે, તથા દ્રવ્યણુકાદિ રૂપ પૃથ્વીમાં કે જળમાં અનિત્ય હોય છે. ગુરુત્વ ગુણ અતીન્દ્રિય છે.

**ગૃહાભાવણમૈથુનમ્**—એકાંત દેશમાં ભોગ્યમુદ્ધિથી સ્ત્રીઓ સાથે ભાષણ કરવું તે.

**ગૃહસ્થાશ્રમ:**—વૈવાહિકન વિધિનાકૃતપત્ની-પરિગ્રહ: । વિવાહવિધિ વડે સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરીને જે આશ્રમમાં રહેવામાં આવે છે તે આશ્રમ. ૨. વિવાહવિધિથી સ્ત્રી પરણ્યા પછી શ્રોતસ્માર્ત કર્મનું અનુષ્ઠાન જે આશ્રમમાં થાય છે તે આશ્રમ.

**ગૃહસ્થાશ્રમપ્રકાર:**—ગૃહસ્થાશ્રમના ચાર પ્રકાર છે: (૧) વાર્તાક, (૨) યાયાવર, (૩)

શાલીન, (૪) ધોર સંન્યાસિક. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં બેવાં )

**ગોચર:**—જ્ઞાનનિરૂપિતો વિષય: । જ્ઞાનવડે વ્યક્ત થયેલો વિષય.

**ગોત્રમ્**—પુત્રપૌત્રપ્રસૂતિક્રમપત્યમ્ । પુત્ર, પૌત્ર, આદિકમાંનું સંતાન.

**ગોત્રિકકર્મ** (જૈનમતે)—‘હું આહતની શિષ્યપરંપરાના ગોત્રમાં પ્રવિષ્ટ થયો છું.’ એ પ્રકારના જ્ઞાનના હેતુભૂત કર્મને ગોત્રિક કર્મ કહે છે.

૨. સ્ત્રીના ઉદરમાં મિત્ર થયેલા વીર્ય તથા રજની તત્વજ્ઞાનને અનુકૂળ જે દેહાકાર પરિણામ શક્તિ તે ગોત્રિકકર્મ કહેવાય છે.

**ગોત્વમ્**—ગવેતરાવૃત્તિત્વે સતિ સકલગો-વ્યક્તિવૃત્તિત્વમ્ । ગાયથી બીજા પશુમાં જે ન રહેતાં સધળી ગાયરૂપ વ્યક્તિઓમાં રહેતું હોય તે. (સામાન્ય રૂપ ભતિ. અધી ભતિઓ માટે આ ઉદાહરણરૂપ શબ્દ છે.)

**ગૌણપ્રયોજનમ્**—અન્યેચ્છાધીનેચ્છા વિષ-યત્વમ્ । બીજાની ઇચ્છાને અધીન ઇચ્છાનો વિષય હોવાપણું.

**ગૌણાત્મા**—પુત્ર, સ્ત્રી, વગેરે ગૌણાત્મા કહેવાય છે.

**ગૌણીવૃત્તિ**—શક્યાર્થસાદૃશ્યરૂપેણશક્યાર્થ-બોધપ્રકાશિકા વૃત્તિ: ગૌણીવૃત્તિ: । પદના શક્ય અર્થનું જે સાદૃશ્ય છે તે સાદૃશ્ય રૂપ વડે અશક્ય અર્થના બોધની હેતુ જે વૃત્તિ, તે ગૌણીવૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ ‘સિંહો દેવદત્ત: । (દેવદત્ત સિંહ છે.)’ આ વચનથી સિંહનો અને દેવદત્ત નામે પુરૂષનો અભેદ પ્રતીત થાય છે, તે સંભવતો નથી, માટે ‘સિંહ’ પદના ગૌણીવૃત્તિથી શ્રોતા પુરૂષને સિંહના જેવા દેવદત્ત છે, એવો ભોધ થાય છે. એમાં સિંહ પદનો શક્ય અર્થ જે મુગ-રાજ નામે પશુ વિશેષ છે, તેનામાં રહેલા જે શરતા, કૂરતાદિક ધર્મ છે, તે ધર્મ દેવ-દત્તમાં પણ છે, એજ દેવદત્તમાં સિંહનું

## (૮૭)

સાદૃશ્ય છે. એ સાદૃશ્યરૂપ વડે તે દેવદત્ત પુરૂષનો ભેદ સિંહ શબ્દની ગૌણી વૃત્તિથી જ થાય છે. સિંહ શબ્દની શક્તિવૃત્તિથી કે લક્ષણવૃત્તિથી થતો નથી, માટે એ ગૌણીવૃત્તિ શક્તિ તથા લક્ષણથી ભિન્ન માનવી જોઈએ. (કેટલાક આચાર્યો ગૌણીવૃત્તિનો સમાવેશ લક્ષિતલક્ષણમાં કરે છે.)

૨. લક્ષ્યમાણગુણયોગેન સ્વાર્થાદન્યત્રવૃત્તિ-ગૌણીવૃત્તિ: । લક્ષ્યમાણ (લક્ષણ રૂપે જણાતા) ગુણના યોગથી શબ્દના પોતાના અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં જે વૃત્તિ તે ગૌણીવૃત્તિ.

૩. ગુણમધિકૃત્ય પ્રવૃત્તા ગૌણીવૃત્તિ: । ગુણને અનુલક્ષીને પ્રવૃત્ત થયેલી વૃત્તિ તે ગૌણીવૃત્તિ.

**ગૌરવમ્**—(‘લાઘવ’ શબ્દ જુઓ.)

**ગ્રન્થઃ**—અલૌકિકપ્રયોજનોદેશેન પ્રવૃત્તવાક્ય સમુદાય: । અલૌકિક એવા એક પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને પ્રવૃત્તિ થયેલો જે વાક્યનો સમુદાય તે ગ્રન્થ.

**ગ્રહણમ્**—શિષ્યકૃતપ્રશ્નાક્ષેપવાક્યાર્થનાં સયો-વધારણસામર્થ્યમ્ । શિષ્યે કરેલા પ્રશ્ન અથવા આક્ષેપ વાક્યોના અર્થને તત્કાળ સમજાવવાનું સામર્થ્ય. ૨. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન.

**ગ્રાહ્યત્વમ્**—લૈકિકપ્રત્યક્ષરૂપયોગ્યત્વમ્ । લૌકિક પ્રત્યક્ષરૂપને યોગ્ય હોવાપણું નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણયોગ્ય હોવાપણું.

**ઘ**

**ઘટત્વમ્**—સ્વાશ્રયઘટભિન્નાધિકરણવૃત્તિ-જાતિ: । પોતાના આશ્રયરૂપ જે ઘટ તેનાથી ભિન્ન અધિકરણમાં નહિ રહેનારૂં જાતિ સામાન્ય તે ઘટત્વ (આ ઉદાહરણરૂપ લક્ષણ છે.)

**ઘટકત્વમ્**—પ્રત્યેકવિષયતાવ્યાપકવિષયતા-નિરૂપકત્વમ્ । પ્રત્યેક વિષયતામાં વ્યાપક એવી વિષયતાને જણાવવાપણું. જેમ પ્રત્યેક પટરૂપ વિષયની વિષયતામાં વ્યાપક તંતુની વિષયતાનું નિરૂપકત્વ એ પટનું ઘટકત્વ છે.

**ઘાતિકર્મપ્રકારાઃ**—(જનમતે) ઘાતિકર્મ ચાર પ્રકારનું છે: (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨)

દર્શનાવરણીય, (૩) મોહનીય, (૪) અંતરાય કર્મ. એ ચાર પ્રકારનાં કર્મ શ્રેયનો નાશ કરનારાં છે માટે એમને ઘાતિકર્મ કહે છે.

**ગ્રાણમ્**—ગન્ધોપલબ્ધિસાધનમિન્દ્રિયમ્ । ગન્ધ-જ્ઞાનનું સાધન ઇન્દ્રિય તે ગ્રાણ.

**ચ**

**ચક્રક્રમ્**—(દોષઃ) પૂર્વસ્ય પૂર્વાપેક્ષિતમધ્ય-માપેક્ષિતોત્તરોપેક્ષિતત્વં ચક્રક્રમ્ । પૂર્વને અપેક્ષિત જે મધ્યમ છે, તે મધ્યમને અપેક્ષિત જે ઉત્તર છે, તે ઉત્તરને વળી જે પૂર્વની અપેક્ષા તેનું નામ ચક્રક્રમ અથવા ચક્રિકા નામે દોષ અથવા બીજી રીતે કહીએ તો પહેલાને બીજાની બીજાને ત્રીજાની અને ત્રીજાને પાછી પહેલાની અપેક્ષા તે ચક્રિકા.

૨. ત્રિતયાદિસિદ્ધાવવ્યવધાનેન ત્રિતયાચપેક્ષા । પહેલું બીજું અને ત્રીજું એ ત્રણની સિદ્ધિ કરવાને તે ત્રણની જે અપેક્ષા તે ચક્રિકા.

**ચક્ષુઃ**—રૂપોપલબ્ધિસાધનમિન્દ્રિયમ્ । રૂપનું જ્ઞાન થવાનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તે ચક્ષુ.

**ચરમત્વમ્**—સ્વસજાતીયવર્ધ્યપ્રાગભાવનધિ-કરણત્વમ્ । પોતાના સજાતીય પદાર્થના પ્રાગભાવનું જે અધિકરણ નહિ હોવાપણું તે. અર્થાત્ જે પદાર્થ છેવટનો હોય તેમાં કોઈનો પ્રાગભાવ રહે નહિ એ રૂપ છે.

**ચરમસ્મૃતિઃ**—જે સ્મૃતિની પછી બીજી કોઈ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય નહિ તે ચરમસ્મૃતિ કહેવાય છે. એ ચરમસ્મૃતિ ભાવનાખ્ય સંસ્કારનો નાશ કરે છે. કવચિત્ વિલક્ષણ રોગાદિથો, અથવા કાળે કરીને પણ સ્મૃતિનો નાશ થવાથી ભાવનાખ્ય સંસ્કારનો પણ નાશ થાય છે.

**ચાન્દ્રાયણવિધિઃ**—एकैकं वर्द्धयेत्पिण्डं शुद्धे कृष्णे च हासयेत् । इन्द्रक्षयेन भुञ्जीत एष चान्द्रायणे विधिः ॥૧॥ શુકલપક્ષમાં એકએક આસ વધારતા જવું અને કૃષ્ણપક્ષમાં એક-

(૮૮)

એક ગ્રાસ ઘટાડતા જરૂં, તથા અમાવાસ્થાને દિવસે ભોજન કરવું, એવા ચાન્દ્રાયણ વ્રતનો વિધિ છે.

**ચાર્વાકત્વમ્**—બૃહસ્પતિશિષ્યત્વે સતિ દેહાત્મવાદિત્વમ્ । બૃહસ્પતિના શિષ્ય હોઇને જે દેહાત્મવાદીપણું તે.

**ચિકિત્સા**—વ્યાધિનિવારણે વ્યાપારઃ—વ્યાધિને મટાડવારૂપ જે વ્યાપાર તે ચિકિત્સા.

**ચિકીર્ષા**—પ્રવૃત્તિહેતુરિચ્છા ચિકીર્ષા । પુરૂષની પ્રવૃત્તિની હેતુભૂત જે ઇચ્છા વિશેષ, તેને ચિકીર્ષા કહે છે.

૨. સમ્પાદનેચ્છા ચિકીર્ષા । સંપાદન કરવાની ઇચ્છાને ચિકીર્ષા કહે છે.

**ચિત્**—જ્ઞાન. જે જ્ઞાન સ્વરૂપ હોય તેને 'ચિદાત્મા' કહે છે.

**ચિત્તમ્** (બૌદ્ધમતે)—આશય; આલય-વિજ્ઞાન; 'હું, હું' એવા નિર્વિકલ્પક જ્ઞાનાની ધારા.

૨. (વેદાન્તમતે) અનુસન્ધાનાત્મકવૃત્તિ-મદન્તઃકરણમ્ । સ્મરણરૂપ વૃત્તિવાળું અંતઃકરણ તે ચિત્.

**ચિદાભાસઃ**—ચિત્પ્રતિબિम्બઃ । ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ.

૨. ચિદ્રક્ષણરહિતત્વે સતિ ચિદ્વદ્રાષ્ટમાનત્વમ્ । ચૈતન્યનાં લક્ષણથી રહિત હોઇને જે ચૈતન્યની પેઠે ભાસમાન થતું હોય તે.

**ચિન્માત્રવાસના**—જગતમાં અસ્તિ (છે), માતિ (જણાય છે), પ્રિય (અમુક વસ્તુ અમુકને પ્રિય છે), નામ, અને રૂપ, એવા પાંચ અંશ છે. તેમાંથી છેલ્લા બે કલ્પિત હોવાથી મિથ્યા છે, એવા નિશ્ચયથી પહેલા ત્રણ રૂપે હુંજળ બધે પરિપૂર્ણ હું એવી ભાવના.

**ચેતનમ્**—નિલ, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સત્ય, પરમાનંદ અને અદ્વય, એ સાત સ્વરૂપવાળું બ્રહ્મ 'ચેતન' કહેવાય છે.

**ચેષ્ટા**—હતાહિતપ્રાપ્તિપરિહારાર્થા ક્રિયા ચેષ્ટા । હિતની પ્રાપ્તિ માટે અથવા અહિતની નિવૃત્તિ

માટે જે એક પ્રકારની ક્રિયા કરવી તેને ચેષ્ટા કહે છે.

૨. શરીરતદવ્યવસમવેતા યા કચ્ચિદ્વિ-શિષ્ટા ક્રિયા સા ચેષ્ટા । શરીર અને તેના અવયવોમાં સમવેત એવી ગમે તે વિશિષ્ટ ક્રિયા તે ચેષ્ટા કહેવાય છે.

**ચેષ્ટાપ્રમાણમ્**—( આ પ્રમાણ ત્રાંત્રિકે માને છે.) જે પુરૂષો પરસ્પર મળીને, હાથ વગેરેની આવી ચેષ્ટાથી તમારે આ અર્થ જાણવો, એ પ્રમાણ ચેષ્ટાનો સંકેત કરે છે, તે પુરૂષને તે ચેષ્ટાથી તે તે અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. એવા વિગતીય જ્ઞાનનું એ ચેષ્ટા કરણ છે. માટે એ વિગતીય પ્રમાણ કરણ હોવાથી 'ચેષ્ટા' પણ એક પ્રમાણ છે.

**ચૈત્તિકમ્**—(બૌદ્ધમતે)—આલયવિજ્ઞાનથી ભિન્ન સઘળું જગત્ ચૈતિક કહેવાય છે. એનેજ 'મુદ્ધિમોદ્ય' પણ કહે છે.

છ

**છલમ્**—વક્તૃતાત્પર્યાવિવચાર્યકલ્પનેન દ્રવણ-મિથ્યાનં છલમ્ । વક્તા પુરૂષના તાત્પર્યના અવિપશ્યુત અર્થની કલ્પના કરીને વક્તા પુરૂષને દૂષણનું કથન, તેનું નામ છલ. જેમ કોઇ વક્તાએ કહ્યું કે “અયં પુરુષઃ નેપાળદા-ગતઃ નવકમ્બલત્વાત્” “આ માણસ નેપાળથી આવ્યો છે, નવકમ્બલ (નવીન કામળા)વાળો છે તેથી.” આમાં 'નવકમ્બલ' એમાં નવ પદ છે, પદ વડે નવીનપણ્યનો બોધ કરવાનું વક્તાનું તાત્પર્ય છે. પણ વક્તાની અવિપશ્યુત નવત્વ સંખ્યારૂપ અર્થની કલ્પના કરીને પ્રતિવાદી કહે છે કે, એ ગરીબ માણસ પાસે નવ કામળા છેજ કયાં? માટે તમે કહો છો તે યથાર્થ નથી. આવી રીતે અસિદ્ધિ દોષનું કથન તે છલ કહેવાય છે. એ છલ ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) વાકછલ, (૨) સામાન્ય-છલ, અને (૩) ઉપચારછલ.

(૧) વાકછલ—જે પદના બે શક્ય અર્થ સંભવતા હોય, અને એક શક્ય અર્થનો

( ૮૯ )

નિર્ણય કરાવનાર વિશેષના અભાવથી વક્તાના તાત્પર્યના અવિપયીભૂત શક્ય અર્થની કલ્પના કરીને તે વક્તા પ્રતિ જે દૂષણનું કથન તેનું નામ વાદ્યુલ છે. ઉપર આપેલું ઉદાહરણ વાદ્યુલનું છે.

૨. સામાન્ય છલ—સામાન્ય અને વિશેષ બંનેમાંથી સંભવે તેવા અર્થના અભિપ્રાયથી કથન કરેલું જે વચન છે, તે વચનના અતિ સામાન્ય યોગથી અસંભવિત અર્થકલ્પની કલ્પના કરીને વક્તા પુરૂષ પ્રતિ જે દૂષણનું કથન છે, તેનું નામ સામાન્ય છલ છે. જેમ-કેષુ પુરૂષે “બ્રાહ્મણાઽયં વિદ્યાચરણસમ્મનઃ”-“આ બ્રાહ્મણુ વિદ્યાચરણુવડે સંપન્ન છે.” આવું વચન કહ્યું. આ વચન સાંભળીને પ્રતિવાદી, ‘આ વક્તા પુરૂષ બ્રાહ્મણુત્વરૂપ હેતુ વડે વિદ્યાચરણુને સિદ્ધ કરે છે, એવી કલ્પના કરીને તે વક્તા પુરૂષપ્રતિ કહે છે કે, બ્રાહ્મણુત્વરૂપ હેતુથી વિદ્યાચરણુની સિદ્ધિ સંભવતી નથી; કેમકે ઉપનયન સંસ્કારથી રહિત વ્રાત્ય બ્રાહ્મણુ વિષે બ્રાહ્મણુત્વ છતાં પણ વિદ્યાચરણુનો અભાવ જોવામાં આવે છે. એનું નામ સામાન્યછલ છે.

૩. ઉપચારછલ—શક્તિવૃત્તિવડે કે લક્ષણુ વૃત્તિ વડે પ્રયોગ કરેલા શબ્દમાં તેનાથી ખીણ વૃત્તિ વડે જે પ્રતિષેધ તે ઉપચારછલ. જેમ-“મઘ્વાઃ ક્રોશન્તિ”-“માંચડાઓ બોલી રહ્યા છે.” એ વચનમાં મઘ (માંચડા) પદમાં મંચસ્થ પુરૂષ વિષે લક્ષણુવૃત્તિના અભિપ્રાયથી વક્તા બોલ્યો છે. એમ છતાં મઘ પદની શક્તિવૃત્તિનો અંગીકાર કરીને શ્રોતા પુરૂષ તે વક્તા પુરૂષપ્રતિ કહે છે કે, માંચડા નથી બોલેતા, પુરૂષ બોલે છે; માટે તમારું કહેવું અસત્ય છે. આ ઉપચારછલ છે.

એજ રીતે અહં શબ્દની આત્મા વિષે શક્તિવૃત્તિના અભિપ્રાયથી ઉચ્ચારણુ કર્યો જે “અહં નિત્યઃ” એવો શબ્દ છે; તે અહં શબ્દની શરીર વિદુ લક્ષણુવૃત્તિની કલ્પના કરીને

શ્રોતા પુરૂષ વક્તાને કહે કે, અમુક માતા-પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલો તું શી રીતે નિત્ય હોઈ શકે! એનું નામ ઉપચારઅલ છે.

૨. શબ્દશક્તિવ્યવયેન પ્રતિષેધહેતુઃ છલમ્ । શબ્દની વૃત્તિનો ફેરફાર કરવાથી વક્તાના તાત્પર્યનો નિરાસ કરવાના હેતુરૂપને છલ (ઉદાહરણુ ઉપચાર છલમાં આવ્યું છે તેજ અહીં સમજવું.)

જ

જટઃ—અપરિચિન્નાસમ્યવદનપરઃ । અમર્યાદ અને અસમ્ય બોલનાર તે જટ. (મૈત્ર્યુપનિપત્ત રીકામાં રામતીર્થ.)

જહઃ—વેદપ્રહણાસમર્થઃ । વેદ ગ્રંથણુ કરવામાં અસમર્થ તે જહ.

૨. અસ્વપ્રકાશત્વં જહત્વમ્ । પોતાના રૂપનો પ્રકાશ નહિ કરવાપણું તે જહત્વ. અથવા જે પોતે જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશવાળું ન હોય તે-ગજણુવારૂપ શક્તિ વગરનું તે જહ.

જનકત્વમ્—અનન્યથાસિદ્ધત્વે સતિ નિયતપૂર્વવૃત્તિત્વમ્ । જે અન્યથાસિદ્ધ ન હોઈને નિયમે કરીને પૂર્વકાળમાં રહેતું હોય તે જનક-ઉત્પાદક-ઉત્પન્ન કરનાર.

જનનમ્-જન્મ—આવશરીપ્રાણસંયોગઃ । શરીર અને પ્રાણુનો આઘ સંયોગ તે જનન અથવા જન્મ.

૨. આત્મનિદેહમન્બન્ધઃ—આત્મામાં દેહનો સંબંધ તે જન્મ.

૩. અપૂર્વશરીરેન્દ્રિયાદિસમ્બન્ધઃ । પૂર્વે ન હોય એવા શરીર અને ઇન્દ્રિયાદિનો સંબંધ તે જન્મ.

૪. સ્વાદૃષ્ટોપનિબદ્ધશરીરપ્રદાનમ્ । પોતાના અદૃષ્ટવડે અવશ્ય પ્રાપ્ત થયેલા શરીરનું ગ્રહણ કરવું તે જન્મ.

જયઃ—શત્રુપરાજ્ઞમુક્તીકરણમ્ । શત્રુને પરાજીત કરવો તે જય. ૨ ઉત્કર્ષ થવો-વૃદ્ધિ પામવી. ૩ પુરાણુાદિક શ્રેયસ્કર વિષય પણ

(૯૦)

પણ 'જય' કહેવાય છે. જેમ—“તતોજયમુદીયેત્”  
—“પછી જયનું કથન કરતું.”

**જરાયુજમ્**—માતાના ઉદરમાં બાળકનું  
આવરણ કરનાર જે એક પ્રકારનું ચર્મ હોય  
છે તેને ‘જરાયુ’ કહે છે. એ જરાયુ સહિત  
જે શરીર ઉત્પન્ન થાય તેને જરાયુજ શરીર  
કહે છે. મનુષ્ય, ગાય, ઘોડો, ભેંસ, ઇત્યાદિનાં  
શરીર ‘જરાયુજ’ છે,

**જલગતગુણાઃ**—જલમાં રહેલા ગુણો  
નીચે પ્રમાણે ચોદ છે:—(૧) રૂપ, (૨) રસ,  
(૩) સ્પર્શ, (૪) સંખ્યા, (૬) પારમાણુ,  
(૬) પૃથક્ત્વ, (૭) સંયોગ, (૮) વભાગ, (૯)  
પરત્વ, (૧૦) અપરત્વ, (૧૧) ગુરત્વ, (૧૨)  
દ્રવત્વ, (૧૩) રોહ, અને (૧૪) વેગ. એ ચોદ  
ગુણો જળમાં રહે છે.

**જલદ્રવ્યમ્**—જલ નામનું દ્રવ્ય એ પ્રકાર  
નું છે: (૧) નિત્યજલ, અને (૨) અનિત્ય  
જલ. તેમાં પરમાણુરૂપ જલ નિત્ય છે, અને  
દ્રવ્યલુકાર્દ કાર્યરૂપ જલ અનિત્ય છે. અનિત્ય  
જલના ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) જલીય શરીર,  
(૨) જલીય ઇન્દ્રિય, અને (૩) જલીય વિષય.  
જલીય શરીર અચોનિજ છે અને તે વરુણ  
લોકમાં છે; રસનું ગ્રાહક રસન ઇન્દ્રિય તે  
જલાય ઇન્દ્રિય છે; અને નદી, સમુદ્ર વગેરે  
જલીય વિષય છે.

**જલલક્ષણમ્**—શીતસ્પર્શજલમ્ । જે દ્રવ્ય  
સમવાય સંબંધે કરીને શીતસ્પર્શવાળું હોય  
છે તે જળ કહેવાય છે. (જળમાં જે ઉષ્ણતા  
દેખાય છે તે ઉષ્ણ દ્રવ્યના સંયોગ સંબંધથી  
હોય છે, સમવાય સંબંધથી નહિ.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-  
તિમ્ત્ જલમ્ । શીતસ્પર્શના સમાનાધિકરણ  
એવા દ્રવ્યત્વ વડે વ્યાપ્ય જે જલત્વ જાતિ,  
તે જાતિવાળું જે દ્રવ્ય તે જળ કહેવાય છે.

૩. જલત્વજાતિમ્ત્ જલમ્ । જે દ્રવ્ય સમ-  
વાય સંબંધે કરીને જલત્વ જાતિવાળું હોય  
તે જલ કહેવાય છે.

**જલીયવિષયઃ**—શીતસ્પર્શવદ્વિષયો જલી-  
વિષયઃ । જે વિષય સમવાય સંબંધે કરીને  
શીતસ્પર્શવાળો હોય છે તે વિષય જલીય-  
વિષય કહેવાય છે.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-  
મદ્વિષયો જલીયવિષયઃ । શીતસ્પર્શનું સમા-  
નાધિકરણ હોઇને દ્રવ્યત્વનું વ્યાપ્ય જે જલત્વ,  
તે જલત્વ જાતિવાળો વિષય તે જલીય વિષય  
કહેવાય છે.

**જલીયશરીરમ્**—શીતસ્પર્શવદ્દરીરં જલી-  
યશરીરમ્ । જે શરીર સમવાય સંબંધે કરીને  
શીતસ્પર્શવાળું હોય છે, તે શરીર જલીય-  
શરીર કહેવાય છે.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જા-  
તિમ્ત્ શરીરં જલીયશરીરમ્ । શીતસ્પર્શનું સમા-  
નાધિકરણ અને દ્રવ્યનું વ્યાપ્ય જે જલત્વ  
જાતિ. એ જાતિવાળું શરીર તે જલીય શરીર.

**જલીયેન્દ્રિયમ્**—શીતસ્પર્શવદિન્દ્રિયં જલી-  
યેન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય સમવાય સંબંધે કરીને  
શીતસ્પર્શવાળું હોય તે ઇન્દ્રિય જલીયેન્દ્રિય  
કહેવાય છે.

૨. શીતસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-  
મદિન્દ્રિયં જલીયેન્દ્રિયમ્ । શીતસ્પર્શનું સમા-  
નાધિકરણ અને દ્રવ્યનું વ્યાપ્ય જે જલત્વ  
તે જલત્વ જાતિવાળું ઇન્દ્રિય તે જલીયેન્દ્રિય  
કહેવાય છે.

**જલપઃ**—ઉભયપક્ષસ્થાપનવતી વિજિગીષુકથા  
જલપઃ । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્ને ભ્યાં પોત-  
પોતાના પક્ષને સ્થાપન કરીને પરસ્પરને જીતવા  
માટે જે પ્રતિવાદીતરૂપ વાદરૂપ કથા કરે તેનું  
નામ જલપ.

૨. પરમતનિરાકરણત્વે સતિ સ્વમતસ્થાપન-  
રૂપા વિજિગીષોઃ કથા જલપઃ । પ્રતિપક્ષીના  
મતનું ખંડન કરીને પોતાના મતનું સ્થાપન  
કરવારૂપ જે પરસ્પર જીતવાની ઇચ્છાવાળા  
વાદીપ્રતિવાદીની કથા તે જલપ કહેવાય છે.

(૯૧)

**જહદજહલક્ષણા**—શક્યતાવચ્છેદકપરિ-  
ત્યાગેન વ્યક્તિમાત્રબોધે પ્રયોજિકાલક્ષણા । પદની  
શક્યતાનો અવચ્છેદક જે ધર્મ છે, તેનો પરિ-  
ત્યાગ કરીને વ્યક્તિ માત્રના બોધનો હેતુ  
એવી જે લક્ષણા તે જહદજહલક્ષણા કહેવાય  
છે. એને કોઈ ભાગત્યાગ લક્ષણા પણ કહે  
છે. જેમ-વેદાન્તીઓના મતમાં “તત્ત્વમસિ”  
(તે તું છે) એ વાક્યમાં જહદજહલક્ષણા છે.  
એમાં સર્વજ્ઞત્વ વિશિષ્ટ ચેતન એ તત્ત્વ પદનો  
શક્ય અર્થ છે. અને અલ્પજ્ઞત્વ વિશિષ્ટ ચેતન  
એ ત્વં પદનો શક્ય અર્થ છે. એ બન્ને શક્ય  
અર્થોનો અભેદ બની શકતો નથી. માટે સર્વ-  
જ્ઞત્વરૂપ શક્યતાવચ્છેદક ધર્મનો ત્યાગ કરવાથી  
તત્ત્વ પદની ચેતન માત્ર વિષે લક્ષણા થાય છે;  
એજ રીતે અલ્પજ્ઞત્વરૂપ શક્યતાવચ્છેદક  
ધર્મનો પરિત્યાગ કરવાથી ત્વં પદની પણ  
ચેતનમાત્ર વિષે લક્ષણા થાય છે. તે ચેતનોનો  
પરસ્પર અભેદ સંભવે છે. માટે તત્ત્વ પદની  
તથા ત્વં પદની જે ચેતન માત્રમાં લક્ષણા  
છે, તે લક્ષણા જહદજહલક્ષણા કહેવાય છે.

નૈયાયિકા જહદજહલક્ષણાનું ઉદાહરણ  
“સોડયં દેવદત્તઃ”-“તે આ દેવદત્ત” એ  
વાક્યથી આપે છે. અહીં પણ ‘તે’ દેશકાલ  
વિશિષ્ટ દેવદત્ત ‘તે’ પદનો શક્ય અર્થ છે;  
અને ‘આ’ દેશકાલ વિશિષ્ટ દેવદત્ત શબ્દનો  
શક્ય અર્થ છે. એ બન્ને વિશિષ્ટોની એકતાનો  
અસંભવ હોવાથી, તે બન્ને વિશેષણ અંશનો  
પરિત્યાગ કરીને તે બન્ને પદોની દેવદત્ત નામે  
પુરૂષ વ્યક્તિમાં લક્ષણા કરવામાં આવે છે.

૨. વાચ્યાર્થેકદેશત્યાગનૈકદેશવૃત્તિઃ જહદજહ-  
લક્ષણા । વાચ્યાર્થના એક દેશના ત્યાગ કરવા  
વડે અર્થની જે એક દેશમાં વૃત્તિ તે જહદ-  
જહલક્ષણા કહેવાય છે.

**જહલક્ષણા**—લક્ષ્યતાવચ્છેદકરૂપેન લક્ષ્ય-  
માત્રબોધપ્રયોજિકા લક્ષણા જહલક્ષણાઃ । લક્ષ્યતા  
વચ્છેદરૂપે લક્ષ્યમાત્રના બોધની હેતુભૂત જે  
લક્ષણા છે, તે જહલક્ષણા કહેવાય છે. જેમ

“ગંગાયાં ઘોષઃ”-“ગંગામાં ગૌશાળા છે.”  
એ વચનમાં ‘ગંગા’ પદની જે શક્યસંબંધરૂપ  
‘તીર’ વિષે લક્ષણા છે, તે લક્ષણા તીરત્વરૂપ  
લક્ષ્યતાવચ્છેદક રૂપે તે તીરરૂપ લક્ષ્યમાત્રના  
બોધની હેતુ હોય છે. માટે ગંગા પદની તીર  
વિષે લક્ષણા તેજહલ લક્ષણા કહેવાય છે.

એજ પ્રમાણે “મચ્છા કોશન્તિ”  
(માળાઓ ખૂમો પાડે છે) અહીં જડ માળાઓ  
(ખેડૂતોએ ખેતરમાં ઉભા કરેલા માંચડા)માં  
શબ્દ કરવાપણું સંભવતું નથી. માટે માળા  
પદની માળા ઉપર ઉભેલા પુરૂષ વિષે લક્ષણા  
કરવામાં આવે છે તે પણ જહલ લક્ષણા છે.

૨. શક્યાર્થ મન્તર્માવ્યત્વે સતિ અર્થાન્તર  
પ્રતીતિઃ । શક્યાર્થનો ત્યાગ કર્યા છતાં જે  
બીજા અર્થની પ્રતીતિ તે જહલ લક્ષણા  
જેમ, “લિપં મુક્ષ” “ઝેર ખા” એ ઉદાહરણમાં  
વાક્યના સ્વાર્થને (શક્યાર્થને) છોડીને શત્રુને  
ઘેર ભોજન કરવાની નિવૃત્તિરૂપ અર્થાન્તરની  
પ્રતીતિ થાય છે, તે જહલ લક્ષણા છે.

૩. શક્યાર્થપરિત્યાગેન તત્ત્વમ્બન્ધ્યર્થાન્તરે  
વૃત્તિઃ । પદના શક્ય અર્થનો પરિત્યાગ કરીને  
તે શક્ય અર્થના સંબંધવાળા અન્ય પદાર્થમાં  
જે તે પદની લક્ષણાવૃત્તિ છે. તેનું નામ  
જહલક્ષણા જેમ “ગંગા ઉપર ગામ છે.”  
તેમાં ગંગા પદનો શક્યાર્થ જે જલપ્રવાહ  
છે, તેનો ત્યાગ કરીને જલપ્રવાહના સંયોગ  
સંબંધવાળો તેનો કાંઠો છે, તેમાં ‘ગંગા’ પદની  
લક્ષણા કરવી તે જહલક્ષણા છે.

**જાગ્રજ્ઞાગ્રત્**—પ્રમાણાનપણું.

**જાગ્રત્સુષુપ્તિ**—જાગ્રદવસ્થામાં ધ્રમાદિના  
સ્તબ્ધીમાવઃ । જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રમાદિકવડે  
જે જડ જેવા થવાપણું તે સ્થિર થઈ જવાપણું  
તે જાગ્રત્સુષુપ્તિ કહેવાય છે.

**જાગ્રત્સ્વપ્ન**—શુક્તિરજતાદિધ્રમઃ । છીંપમાં  
રૂપાનો જેમ ભ્રમ થાય છે. તેવો ભ્રમ.

**જાગ્રદવસ્થા-જાગરિતમ્**—ઇન્દ્રિયજન્યાન્ત-  
કરણવૃત્ત્યવસ્થા । ઇન્દ્રિયોવડે અંતઃકરણની વૃત્તિ  
જેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે અવસ્થા.



(૯૨)

૨. દિગ્ગણધિષ્ઠાતુ દેવતાનુગૃહીતૈરિન્દ્રિયૈઃ શબ્દાદિવિષયોનુભવાવસ્થાઃ । શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોનાદિશા વગેરે દેવતાઓ વડે અનુગૃહીત એવાં શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વડે શબ્દાદિ વિષયોનો અનુભવ જે અવસ્થામાં થાય છે તેને જગદ્રવસ્થા અથવા જગરિત કહે છે.

૩. હિન્દિયૈરર્થોપલક્ષિઃ । ઇન્દ્રિયોવડે પદાર્થની ઉપલક્ષિ (જ્ઞાન) જેમાં થાય છે તે અવસ્થા તે જગદ્રવસ્થા એના ત્રણ ભેદ છે: (૧) જગત્ત્વજગત્, (૨) જગત્સ્વપ્ન, (૩) જગત્સુષુપ્તિ. (તે તે શબ્દો જોવા.)

**જાતરૂપધરવિદ્વત્સંન્યાસઃ**—જન્મ-મૃત્યો હોય તેવી સ્થિતિમાં રહેવારૂપ સંન્યાસ; વસ્ત્રાદિક સર્વપરિગ્રહના ત્યાગરૂપ સંન્યાસ; અવધૂત દશા.

**જાતિઃ**—જે ધર્મ કારણુતાનો અવચ્છેદક (સમાન દેશમાં રહેનારો) હોય, અથવા કાર્ય-તાનો અવચ્છેદક હોય, અથવા પ્રતિબંધતાનો કે પ્રતિબંધકતાનો અવચ્છેદક હોય, અથવા પદશક્ત્યતાનો અવચ્છેદક હોય, તે ધર્મના જાતિપણમાં જે કોઈ જાતિઆધક દોષ ન હોય તો તે ધર્મ ‘જાતિ’ કહેવાય છે. પણ જે કોઈ જાતિઆધક દોષ હોય તો તે ધર્મ ‘ઉપાધિ’ કહેવાય છે—‘જાતિ’ કહેવાતો નથી. જેમ આકાશત્વાદિક ધર્મોના જાતિપણમાં એક વ્યક્તિવૃત્તિવરૂપ દોષઆધક છે, માટે આકાશત્વ એ જાતિ નથી પણ ઉપાધિ છે. તેમજ વિશુત્વાદિક ધર્મોના જાતિપણમાં સંકરદોષઆધક છે (સંકર શબ્દ જુઓ.) માટે વિશુત્વ પણ ઉપાધિ છે. ગુણત્વ ધર્મના જાતિપણમાં એવો કોઈ જાતિઆધક દોષ નથી, માટે ‘ગુણત્વ’ એ જાતિ છે હુંકામાં એક વ્યક્તિમાં રહેશે ધર્મ તે ઉપાધિ અને બહુ વ્યક્તિમાં રહેશે ધર્મ તે જાતિ.

૨. અનેક વ્યક્તિઓમાં જે એક ધર્મ-પ્રકારક એકાકાર પ્રતીતિ થાય છે, તે પ્રતી-તિનો વિષય તે જાતિ જેમ—ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, વિષુત, વગેરેમાં આ તેજ છે, આ

તેજ છે, એવા પ્રકારની એક ધર્મપ્રકારક એકાકાર પ્રતીતિ તે સર્વ તેજોમાં અનુગત થઈને રહેલી હોય છે અને તે તેજસ્વ જાતિને વિષય કરે છે, માટે એ તેજસ્વ એ જાતિ કહેવાય છે.

૩. અનેક વ્યક્તિઓમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેનારોજ જે નિત્યધર્મ છે તેને જાતિ કહેવાય છે.

૪. અનુગતવુદ્ધિવ્યવહારહેતુભૂતાપરસામાન્યમ્ । દરેક પદાર્થમાં અનુગત એવી બુદ્ધિના વ્યવહારનું હેતુપર જે અપર સામાન્ય કહેવાય છે તે જાતિ જેમ—‘ઘટ’ પદાર્થમાં ‘આ ઘટ, આ ઘટ’ એવી ઘટવરૂપ બુદ્ધિ દરેક ઘટમાં અનુગત છે. એવી બુદ્ધિના વ્યવહારનું હેતુભૂત જે ‘ઘટત્વ’ તે અપર સામાન્ય અથવા જાતિ કહેવાય છે. (સત્તા’ને અપર સામાન્ય કહે છે.)

૫. પદાર્થમાં ભાવરૂપ સામાન્યપણે રહેશે ધર્મ. જેમ, ઘટમાં ઘટત્વ, પટમાં પટત્વ, વગેરે. અને જાતિસામાન્ય કહે છે.

૬. અનિર્વચનીયબહુપદાર્થઘટિતધર્માન્યતરધર્મે-રૂપોપાધિમિત્ત્વે સતિ નિત્યત્વે સત્યનેકવ્યક્તિવૃત્તિ-ધર્મત્વં જાતિત્વમ્ ।

(મણિપ્રમાયામ્ ।)

અનિર્વચનીય એવા બહુ પદાર્થોમાં રહેલા ધર્મમાંના હરકોઈ એક ધર્મરૂપ અને ઉપાધિથી ભિન્ન હોઈને, તેમજ નિત્ય હોઈને અનેક વ્યક્તિઓમાં વર્તનારો જે ધર્મ તે જાતિ. જેમ ‘ઘટત્વ’ એ માયાનું કાર્ય હોવાથી અનિર્વચનીય છે, તેમજ તે બહુ વ્યક્તિઓમાં રહેલું પણ છે. તે બહુ વ્યક્તિઓ પૈકી એક ઘટવ્યક્તિમાં રહેશે ઘટત્વ ધર્મ ઉપાધિથી ભિન્ન હોઈને નિત્ય પણ છે. માટે ઘટત્વ ધર્મ એ જાતિ છે.

**જાતિબાધકદોષાઃ**—વ્યક્તેરમેદસ્તુલ્યત્વં સંકરોથાનવસ્થિતિઃ । રૂપહાનિરસમ્બન્ધો જાતિ-વાધકસદ્ગ્રહઃ ॥૧૧॥ (૧) વ્યક્તિનો અમેદ, (૨) તુલ્યત્વ, (૩) સંકર, (૪) અનવસ્થા, (૫)

## (૯૩)

રૂપહાનિ, અને (૬) અસંબંધ, એ છ દોષ જાતિઆધક ગણાય છે. અર્થાત્ એ છમાંનો એકાદ દોષ હોય તો તે પદાર્થનું જાતિપણું કહેવાતું નથી.

**જાતિરૂપધર્મ:**—દ્રવ્યમાં ‘દ્રવ્યત્વ’ એ જાતિ અથવા સામાન્ય ધર્મ રહેલો છે. એવીજ રીતે ગુણમાં ગુણત્વ જાતિ અને કર્મમાં કર્મત્વ જાતિ છે. અર્થાત્ જે ધર્મ દારણ્યતા અને કાર્યતાનો, પ્રતિબંધક અને પ્રતિબંધનો, અથવા પદની શક્યતાનો અવરોધક હોય, અને તે ધર્મના જાતિપણામાં કોઈ દોષ આધક ન હોય તો તે ધર્મ જાતિ-રૂપ ધર્મ કહેવાય છે.

**જાત્યુત્તરમ્**—(લેખ:) અસદુત્તર જાતિ: । અસત્ ઉત્તરનું નામ જાતિ છે. પ્રતિવાદી એવો ઉત્તર આપે કે જેથી સ્વપક્ષ સાધકતાની પેઠે પર પક્ષની પણ સાધકતા થાય, અને પરપક્ષની સાધકતા વડે સ્વપક્ષનો વ્યાધાત પણ થાય. એવું જે સ્વપક્ષ વ્યાધાતકપણું છે એજ તે ઉત્તરમાં અસતપણું છે. માટે જાત્યુત્તરમનું એવુંજ લક્ષણ થાય કે—

૨. સ્વવ્યાધાતકમુત્તર જાતિ: । પોતાના વચનમાં વ્યાધાત દોષ આવે, અથવા પોતાના પક્ષની સિદ્ધિનો વ્યાધાત થાય, તેનું નામ જાતિ. એ જાતિ ચોવીસ પ્રકારની છે. જેમ, (૧) સાધમ્યસમા, (૨) વૈધમ્યસમા, (૩) ઉત્કર્ષસમા, (૪) અપકર્ષસમા, (૫) વર્ણ્યસમા, (૬) અવર્ણ્યસમા, (૭) વિકરપસમા, (૮) સાધ્યસમા, (૯) પ્રાપ્તિસમા, (૧૦) અપ્રાપ્તિસમા, (૧૧) પ્રસંગસમા, (૧૨) પ્રતિદેશાન્તસમા, (૧૩) અનુપત્તિસમા, (૧૪) સંશયસમા, (૧૫) પ્રકરણસમા, (૧૬) હેતુસમા, (૧૭) અર્થાત્પત્તિસમા, (૧૮) અવિશેષસમા, (૧૯) ઉપપત્તિસમા, (૨૦) ઉપલબ્ધિસમા, (૨૧) અનુપલબ્ધિસમા, (૨૨) નિત્યસમા, (૨૩) અતિત્વસમા, અને (૨૪) કાર્યસમા. (એ સઘળાનાં લક્ષણો ગૌતમ ન્યાયશાસ્ત્રમાં જોવાં. આ કોશમાં ફક્ત પહેલી બે જાતિઓનાં

લક્ષણો નમુના માટે લખ્યાં છે તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

૩. સંદર્ભેનૂપણાસમર્થ વા જાત્યુત્તરમ્ । વિષયનો સંદર્ભ જોતાં જે ઉત્તર દૂષણ આપવાને અસમર્થ હોય તે જાત્યુત્તર કહેવાય.

૪. છલાદિભિન્નનૂપણાસમર્થમુત્તર વા । છલ નામના દોષ સિવાય બીજી રીતે દૂષણ આપવાને અસમર્થ એવો ઉત્તર તે જાત્યુત્તર. (છલનો સમાવેશ જાતિમાં નથી થતો પણ તેની એક સ્વતંત્રજ ગણના છે.)

**જિજ્ઞાસા**—જાણવાની ઇચ્છા.

૨. જિજ્ઞાસાદિબુદ્ધિસિદ્ધયે પ્રવૃત્તિકા ઇચ્છા । અજ્ઞાત પદાર્થોદિનો ભોધ થવા માટે પ્રવૃત્ત કરનારી ઇચ્છા તે જિજ્ઞાસા.

**જિજ્ઞાસુ:**—જાણવાની ઇચ્છાવાળો.

૨. આત્મજ્ઞાનાથી મુમુક્ષુ.

**જિતેન્દ્રિય**—શ્રુત્વા સ્પૃહાણ દૃષ્ટ્વા ચ મુક્ત્વા જ્ઞાત્વા ચ યો નર: । નહૃણ્યતિ લ્યયતિ વા સ વિજ્ઞેયો જિતેન્દ્રિય: ॥૧૧॥ જે પુરૂષ કોઈ પદાર્થને સાંભળીને, અડકીને, જોઈને, ખાઈને કે જાણીને હર્ષ કે ગ્લાનિ પામતો નથી તેને જિતેન્દ્રિય જાણવો.

**જીવ:**—સુખાદિસમવાયિકારણ જીવ: । મુખાદિનું જે સમવાયિ કારણ તે જીવ. (ન્યાયમતે).

૨. (વેદાન્ત મતે) અવિદ્યાવચ્છિન્નં ચૈતન્યં જીવ: । અવિદ્યાથી પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે જીવ.

૩. અવિદ્યાપ્રતિબિંબિતં ચૈતન્યં જીવ: । અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે જીવ.

૪. અવિદ્યોપહિતં ચૈતન્યં જીવ: । અવિદ્યાની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે જીવ.

૫. ચૈતન્યં જીવ: । ચૈતન્ય એજ જીવ.

૭. અન્તઃકરણોપહિતં ચૈતન્યં જીવ: । અન્તઃકરણની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે જીવ.

૭. અન્તઃકરણાવચ્છિન્નં ચૈતન્યં જીવ: । અન્તઃકરણથી અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે જીવ.

(૯૪)

૮. વ્યઠિસ્થૂલસૂક્ષ્મકારણશરીરત્રયોપહિતો જીવઃ।  
વ્યઠિ એવાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અને કારણ ૩૫  
ત્રણ શરીરોની ઉપાધીવાળો તે જીવ. એના  
વિશ્વ, તૈજસ, અને પ્રાણ એવા ત્રણ ભેદ છે.  
સ્થૂલ ઉપાધિવાળો તે વિશ્વ, સૂક્ષ્મ ઉપાધિવાળો  
તે તૈજસ અને કારણ ઉપાધિવાળો પ્રાણ  
કહેવાય છે.

૯. ( પાતંજલ મતે ) ક્લેશ, કર્મ, આશય  
અને વિપાકના સંબંધવાળો તે જીવ.

**જીવઃ**—( જૈન મતે ) ભોક્તાને જીવ કહે  
છે. એને જીવાસ્તિકાય એટલે જીવ પદાર્થ  
કહે છે. એ જીવ ત્રણ પ્રકારનો છે:— ( ૧ )  
નિત્યસિદ્ધ જીવ; ( ૨ ) મુક્તજીવ; અને ( ૩ )  
બદ્ધજીવ. તેમાં—

( ૧ ) અહત્ આદિક જીવો નિત્યસિદ્ધ  
જીવ કહેવાય છે.

( ૨ ) અહત્ આદિક નિત્યસિદ્ધ જીવોના  
શિષ્યપણામાં રહેલા જીવો મુક્તજીવ કહેવાય છે.

( ૩ ) આ કાળના જીવો બદ્ધજીવો  
કહેવાય છે.

**જીવનમ્**—આત્માનો મનની સાથે જે  
સંયોગ સંબંધ, તેનું નામ જીવન.

૨. પ્રાણધારણાનુકૂલો વ્યાપારો જીવનમ્ ।  
પ્રાણને ધારણ કરવાને અનુકૂળ વ્યાપાર  
તે જીવન.

**જીવનમુક્તઃ**—સ્વરૂપજ્ઞાનેનાજ્ઞાનતત્કાર્યસ-  
ચિત્તકર્મસંશયવિપર્યયાદૌ બાધિતે સત્યચિત્તલબ્ધ-  
રહિતો જીવમુક્તઃ । પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાન  
વડે અજ્ઞાન તથા તેનું કાર્ય જે સંચિત્ત કર્મ  
તથા સંશય વિપર્યય આદિ, એને સર્વનો  
આધ કરીને સર્વ બંધથી રહિત થયો હોય તે  
જીવ-મુક્ત કહેવાય છે.

૨. સ્વસ્મિન્ સ્વદૃશ્યાઽધ્યાસાપ્રતિભાસે સતિ  
ચાવત્પ્રારબ્ધં બાધિતચિત્તાદિમત્ત્વં જીવન્મુક્તત્વમ્ ।  
પોતાની દૃષ્ટિથી પોતાનામાં અધ્યાસનો પ્રતિ-  
ભાસ ન થતો હોયને ત્યાંસુધી પ્રારબ્ધ હોય

ત્યાંસુધી આધિત ચિત્તાદિવાળા હોવાપણું તે  
જીવ-મુક્તત્વ.

૬. સ્વતઃ પરતઃચ વ્યુત્થાનાવ્યુત્થાનરૂપંચમી-  
ષ્ટયાદિભૂમિકવત્ત્વં જીવન્મુક્તત્વમ્ । પાંચમી ભૂમિકા  
માં યોગી પોતાની પોતાની મેળે સમાધિમાંથી  
વ્યુત્થાન કે અવ્યુત્થાન પામે છે, તથા છઠી  
ભૂમિકામાં યોગી પોતાની મેળે વ્યુત્થાન કે  
અવ્યુત્થાન પામતો નથી, પણ ખીજની મદદથી  
વ્યુત્થાન કે અવ્યુત્થાન પામે છે. એવી પાંચમી  
કે છઠી ભૂમિકાવાળા હોવાપણું તે જીવ-મુક્ત  
ત્વ કહેવાય છે.

**જીવનમુક્તિઃ**—સ્વસ્મિન્ સ્વદૃશ્યા સતતાધ્યા-  
પ્રતિભાસે સતિ ચાવત્પ્રારબ્ધં સ્વચિત્તાવસ્થિતિઃ ।  
પોતાની દૃષ્ટિથી પોતાનામાં નિરંતર અધ્યાસનો  
ભાસ ન હોયને ત્યાંસુધી પ્રારબ્ધ હોય ત્યાં  
સુધી પોતાના ચિત્ત વગેરેની સ્થિતિ કાયમ  
રહે તે અવસ્થા તે જીવ-મુક્તિ.

૨. શ્રવણાદિમુક્તપન્નસાક્ષાત્કારસ્ય વિદ્વત્સંન્યા-  
સિનઃ કર્તૃત્વાચ્ચિત્તલબ્ધપ્રતિભાસનિવૃત્તિઃ । શ્રવણા-  
દિકથી જેને અક્ષ સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવા  
વિદ્વત્સંન્યાસીને જીવત અવસ્થામાં જે કર્તૃત્વ  
ભોક્તૃત્વાદિ ૩૫ સધળા બંધનોની પ્રતીતિની  
નિવૃત્તિ, તેનું નામ જીવ-મુક્તિ.

**જીવનમુક્ત્યધિકારી**—શ્રવણાદિકથી જેને  
અક્ષસાક્ષાત્કાર થયો છે, એવો ચિત્તની  
વિશ્રાંતિની ઇચ્છાવાળો વિદ્વત્ સંન્યાસી  
જીવ-મુક્તિનો અધિકારી છે.

**જીવાત્મનો યોગ્યવિશેષગુણઃ**—જ્ઞાન,  
સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ અને પ્રયત્ન, આ  
છ ગુણો જીવાત્માના યોગ્ય વિશેષ ગુણો  
કહેવાય છે. એટલે તે મન વડે પ્રત્યક્ષ થવા  
યોગ્ય વિશેષ ગુણો છે ( ધર્મ, અધર્મ અને  
ભાવનાપ્ય સંસ્કાર એ જે કે જીવાત્માના  
વિશેષ ગુણો તો છે, પણ તે પ્રત્યક્ષ યોગ્ય  
નથી. )

**જીવાત્મગતગુણઃ**—જીવાત્મામાં યુદ્ધિ,  
સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ,

## (૬૫)

ભાવનાખ્ય સંસ્કાર, સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ અને વિભાગ, એવા ચૌદ ગુણ રહેલા છે.

**જીવાત્મા**—જન્યજ્ઞાનાવધિકરણ જીવાત્મા । જે દ્રવ્ય એવા જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્નનું સમવાય સંબંધે કરીને અધિકરણ હોય તે દ્રવ્ય જીવાત્મા કહેવાય છે.

૨. વિમુક્તે સત્તિ જ્ઞાનાસમવાયિકારણસંયોગ-શ્રયે જીવાત્મા । જે દ્રવ્ય વિમુ હોય, તથા જ્ઞાનના અસમવાયિ કારણરૂપ જે સંયોગો, તેનો આશ્રય હોય, તે દ્રવ્ય જીવાત્મા કહેવાય છે.

૩. સુખદુઃખાદિસમવાયિકારણ જીવાત્મા । સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન અને ભાવનાખ્ય સંસ્કાર, એ છ ગુણોનું જે સમવાયિ કારણ તે જીવાત્મા.

**જીવાશ્રયાપ્રમા**—અનધિગતાબધિતવિષયા કારાન્તઃકરણવૃત્તિવિમ્બિતા ચિત્ત જીવાશ્રયે પ્રમા । (પહેલાં) અજ્ઞાત અને આધર્મી રહિત એવા વિષયના આકારની અંતઃકરણની વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત ચૈતન્ય તે જીવાશ્રયા પ્રમા.

**જ્ઞાતિપરતસ્ત્વમ્ (પ્રમાત્વમ્)**—જ્ઞાનાત્ર-ગ્રાહકસામગ્રીમિત્રસામગ્રીગ્રાહ્યત્વં જ્ઞાતિપરતસ્ત્વમ્ । કેવળ જ્ઞાનની ગ્રાહક જે સામગ્રી છે, તે સામગ્રીથી ભિન્ન સામગ્રી વડે જે ગ્રાહ્યત્વ છે, એજ તે એજ પ્રમાત્વમાં જ્ઞાતિ પરતસ્ત્વ છે. એનેજ પરતોગ્રાહ્યત્વ પણ કહે છે.

**જ્ઞાતિસ્વતસ્ત્વમ્ (પ્રમાત્વમ્)**—દોષા-ભાવસહકૃતયાવત્સ્વાશ્રયપ્રાહક સામગ્રીગ્રાહ્યત્વં જ્ઞાતિ-સ્વતસ્ત્વમ્ । (લક્ષણમાંના સ્વ શબ્દ વડે પ્રમાત્વ નું પ્રકટ કરવું.) એ પ્રમાત્વનું આશ્રયભૂત જે પ્રમાજ્ઞાન છે, તે પ્રમાજ્ઞાનની ગ્રાહક જેટલી જેટલી સામગ્રી છે, અર્થાત્ એ પ્રમાત્વના આશ્રયભૂત પ્રમાત્જ્ઞાનને વિષય કરનારા જ્ઞાનની જનક જેટલી જેટલી દોષાભાવ સહકૃત સામગ્રી છે, તે સામગ્રીવડે જે ગ્રાહ્યત્વ છે, અર્થાત્ તે સામગ્રીજન્ય જ્ઞાનનું જે વિષયત્વ છે, એજ પ્રમાત્વ વિષે

જ્ઞાતિસ્વતસ્ત્વ છે. તાત્પર્ય કે—દોષાભાવસહકૃત સામગ્રી વડે જન્ય જે જે જ્ઞાન તે પ્રમાત્વના આશ્રયભૂત પ્રમાજ્ઞાનને વિષય કરે છે, તે સર્વજ્ઞાન પ્રમાત્વને પણ વિષય કરે છે. એજ તે પ્રમાત્વમાં સ્વતોગ્રાહ્યત્વ છે તથા જ્ઞાતિ-સ્વતસ્ત્વ છે.

**જ્ઞાતત્વમ્**—જ્ઞાનમાસ્યત્વમ્ । જ્ઞાનવડે જળવાપણું.

૨. જ્ઞાનનિવર્ત્યાજ્ઞાનાવિષયત્વમ્ । જ્ઞાનથી દૂર થઈ શકે એવા અજ્ઞાનનો વિષય નહિ હોવાપણું.

**જ્ઞાતસત્તા**—જ્ઞાન થાય તેજ વખતે જે વિષયની સત્તા છે તે જ્ઞાતસત્તા કહેવાય છે.

**જ્ઞાતા**—વિષયચૈતન્યમિબ્યંજકાન્તઃકરણ-જ્ઞાનયોઃ પરિણામાત્મકશ્ચયુપહિતં ચૈતન્યમ્ । વિષય ચૈતન્યની અભિવ્યંજક જે અંતઃકરણ અને અજ્ઞાનની પરિણામરૂપ વૃત્તિ, એ વૃત્તિની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે જ્ઞાતા.

**જ્ઞાનમ્**—વિષયચૈતન્યમિબ્યંજકાન્તઃકરણ-જ્ઞાનયોઃ પરિણામરૂપાવૃત્તિઃ । વિષય ચૈતન્યની અભિવ્યંજક એવી અંતઃકરણ અને અજ્ઞાનના પરિણામ રૂપ વૃત્તિ તે જ્ઞાન.

૨. પ્રત્યગાત્મને દેહાદિતિરિક્તત્વપ્રકારકો, દેહાદૌ વા પ્રત્યગાત્મારિક્તપ્રકારકો નિશ્ચયો જ્ઞાનમ્ । પ્રત્યગ્ આત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે, અથવા દેહાદિ પ્રત્યગાત્માથી ભિન્ન છે, એ પ્રકારનો નિશ્ચય તે જ્ઞાન.

૩. જીવબ્રહ્મણોરભેદનિશ્ચયો જ્ઞાનમ્ । જીવ અને બ્રહ્મા અભેદનો નિશ્ચય તે જ્ઞાન.

૪. ઊર્ધ્વપ્રકાશત્વં જ્ઞાનત્વમ્ । પદાર્થને પ્રકાશ કરવાપણું તે જ્ઞાનત્વ.

૫. અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે જ્ઞાન થાય માટે વૃત્તિને પણ જ્ઞાન કહે છે.

૬. જ્ઞાતિ, સંવિત્, એ પણ જ્ઞાનનાં નામ છે.

૭. વૃત્તિ અવચિન્ન ચૈતન્ય તે જ્ઞાન. મતલબ કે મનની વૃત્તિ ચૈતન્યના જેટલા

(૯૬)

દેશમાં વ્યાપ્ત હોય તેટલા દેશના વૃત્તિવાળા ચૈતન્યને જ્ઞાન કહે છે. જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે: (૧) પરોક્ષ જ્ઞાન અને (૨) અપરોક્ષ જ્ઞાન. વળી બીજી રીતે એના પાંચ ભેદ છે: (૧) સંશય, (૨) ધારાવાદિક, (૩) કાર્યજ્ઞાન, (૪) અહાર્યજ્ઞાન, અને (૫) સ્મૃતિ.

**જ્ઞાનગતપ્રત્યક્ષમ્**—તત્ત્વવ્યવહારાનુકૂલચૈતન્ય-સ્ય તત્ત્વદર્શનમિદઃ। તે તે વ્યવહારને અનુકૂળ ચૈતન્યનો તે તે અર્થની સાથે અભેદ તે જ્ઞાનગત પ્રત્યક્ષ કહેવાય.

૧. અપરોક્ષાર્થગાચરવ્યવહારજનકવ્યોગ્યજ્ઞાન ત્વમ્। અપરોક્ષ એવા અર્થ વિષે વ્યવહાર કરી શકવાને યોગ્ય જે જ્ઞાનપણું તે જ્ઞાનગત પ્રત્યક્ષ કહેવાય.

૨. અયોગ્યપ્રમાણાજન્યત્વે સતિ વર્તમાન-યોગ્યવિષયચૈતન્યભિન્નત્વમ્। જે પ્રત્યક્ષ, અયોગ્ય પ્રમાણથી ન ઉપજેલું હોય અને તે સાથે વળી તે વર્તમાન એવા યોગ્ય વિષય ચૈતન્યથી અભિન્ન હોય, તે જ્ઞાનગત પ્રત્યક્ષ કહેવાય.

**જ્ઞાનગતાપરોક્ષમ્**—(ઉપલો ૧૭૬ ગુઓ.)

**જ્ઞાનદણ્ડત્વમ્**—અજ્ઞાનતત્ત્વાર્થદમનહેતુત્વમ્।

અજ્ઞાન અને તેના કાર્યના દમનનું હેતુપણું.

**જ્ઞાનનિવર્ત્યત્વમ્**—જ્ઞાન વડે નિવૃત્ત થવાપણું; અજ્ઞાનનો નાશ.

**જ્ઞાનફલમ્**—વર્તમાનલિજ્જપ્તેહનિવૃત્તિઃ। વર્તમાન એવા લિંગ દેહનો નાશ અને જ્ઞાનનું ફળ છે. અથવા—

૨. માવિજન્માનાત્મમઃ। હવે પછી થવાના જન્મનો અનારંભ.

૩. અવિવાનિવૃત્તિઃ। અવિદ્યા અથવા અનાદિ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ.

**જ્ઞાનલક્ષણસન્નિકર્ષઃ**—સ્વવિષયવિષયક-પ્રત્યક્ષજ્ઞાનજનકો જ્ઞાનવિશેષઃ। જે વસ્તુ જે જ્ઞાનનો વિષય હોય છે, તે વસ્તુ માત્રને વિષય કરનારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું જે જ્ઞાનજનક હોય

છે, તે જ્ઞાનને જ્ઞાનલક્ષણ સન્નિકર્ષ કહે છે. જેમ-જે મનુષ્યે પૂર્વે બહુ વાર ચંદનના સૌરભ (સુગંધી) ગંધનું દ્રાણ ઇદ્રિય વડે પ્રત્યક્ષ કર્યું છે. તે પુરૂષને દૂરથી ચંદનનો કકડો જોઇને ‘આ ચંદનના લાકડાનો કકડો સુરભિ ગંધવાળો છે’ એ પ્રકારનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે; તેમાં ચંદનના કકડા સાથે તો ચક્ષુ ઇદ્રિયનો સંયોગ સંબંધ થાય છે, માટે ‘ચંદનનો કકડો’ એ અંશમાં તો તે પ્રત્યક્ષ લૌકિકજ્ઞ હોય છે; અને તે દૂર દેશવૃત્તિ ચંદનખંડ સાથે દ્રાણ ઇદ્રિયનો સંયોગ સંબંધ તો છે નહિ, કેમ કે જેમ ચક્ષુ ઇદ્રિય પોતાના ગોલકમાંથી નીકળીને દૂરદેશ વૃત્તિ પદાર્થ સાથે સંબંધ પામે છે, તેમ દ્રાણાદિક ઇદ્રિયો પોતાના ગોલકમાંથી નીકળીને દૂર દેશ વૃત્તિ પદાર્થ સાથે સંબંધ પામતા નથી. પણ દ્રાણાદિક પોતાના ગોલક સાથે સંબંધવાળા પદાર્થોનાજ ગંધાદિકને ગ્રહણ કરે છે, માટે દ્રાણ ઇદ્રિયના સંયુક્ત સમવાય સંબંધ વડે તે ચંદનના સૌરભનું પ્રત્યક્ષ સંભવનું નથી. જો કે ચક્ષુ ઇદ્રિયનો તે સૌરભ ગંધ સાથે સંયુક્ત સમવાય સંબંધ છે, તથાપિ ચક્ષુ ઇદ્રિયના સન્નિકર્ષમાં ગંધ ગુણના પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા નથી. માટે ‘સુગંધવાળો ચંદનનો કકડો’ એ ઉક્ત ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષને સારભગંધ અંશમાં લૌકિક પ્રત્યક્ષ રૂપતા સંભવતી નથી, પણ અલૌકિક પ્રત્યક્ષ રૂપતાજ કહેવી પડશે. તેમાં, ચંદનખંડને જોઇને પૂર્વે અનુભવ કરેલા સૌરભ ગંધના સંસ્કાર ઉદ્દ્યુક્ત (જન્ય) થાય છે. તે ઉદ્દ્યુક્ત સંસ્કારથી તે સૌરભ ગંધનું સ્મરણ થાય છે. એ સૌરભગંધક વિષયક સ્મૃતિજ્ઞાન એજ તે ચક્ષુ ઇદ્રિયનો સૌરભ ગંધ સાથે જ્ઞાન લક્ષણ સન્નિકર્ષ છે. એ જ્ઞાનલક્ષણ સન્નિકર્ષ વડે સૌરભ ગંધનું અલૌકિક ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

એજ રીતે રજ્જુમાં ‘આ સર્પ છે’ એ પ્રકારનું ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ બ્રાંતિ-

( ૯૭ )

૩૫ આક્રુપ પ્રત્યક્ષમાં દૂર દેશ વૃત્તિ સર્પજ દોષને લીધે તે રજ્જુ દેશમાં પ્રતીત થાય છે. અહીં, દૂર દેશ વૃત્તિ સર્પની સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો સંયોગ સંબંધ તો સંભવતો નથી, પણ સર્પના સાદૃશ્ય દર્શનથી પૂર્વદૃષ્ટ સર્પના સંસ્કાર ઉદ્ભવેલ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલી જે સર્પની સ્મૃતિ છે, તે સ્મૃતિજ્ઞાનજ મનુષ્યના ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો દૂર દેશ વૃત્તિ સર્પની સાથે જ્ઞાનલક્ષણસન્નિકર્ષ છે. એ જ્ઞાન લક્ષણ સન્નિકર્ષ વડેજ દોષને લીધે સર્પનું રજ્જુ દેશમાં આક્રુપ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જે કદાચિત્ એ જ્ઞાન લક્ષણ ન માનીએ, તો રજ્જુમાં આ સર્પ છે, શુક્તિમાં આ રજત છે, મરુભૂમિમાં આ જળ છે, એ પ્રકારે સર્પ રજતાદિક વિષયક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન નહિ થાય તેથી બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે જ્ઞાન લક્ષણ સન્નિકર્ષ અવશ્ય માનવો પડશે.

**જ્ઞાનશક્તિ:**—જ્ઞાનની જનક શક્તિ. અથવા રજેગુણ અને તમેગુણથી નહિ અભિભવ પામેલો જે સત્ત્વગુણ તે જ્ઞાનશક્તિ. ૨. બ્રહ્મ છે અને પ્રકાશે છે એવા બ્યવહારનું કારણ તે જ્ઞાનશક્તિ.

**જ્ઞાનાત્મા:**—જ્ઞાત્વોપાધ્યહંકારાવચ્છિન્નં ચૈતન્યમ્ । જ્ઞાતવની ઉપાધિ જે અહંકાર, તે વડે અવચ્છિન્ન જે ચૈતન્ય તે જ્ઞાનાત્મા.

**જ્ઞાનાધ્યાસ:**—અતસ્મિન્સત્ત્વદ્વિજ્ઞાનાધ્યાસઃ । અમુક વસ્તુની અધિકરણતાને યોગ્ય અધિકરણમાં જે અન્ય વસ્તુની યુદ્ધિ તે જ્ઞાનાધ્યાસ જેમ,—છાંપમાં રૂપાની યુદ્ધિ, આત્મામાં અનાત્મ જગતની યુદ્ધિ, વગેરે.

**જ્ઞાનાવરણીય કર્મ** (જૈનમતે)—આર્હત-દર્શનજન્ય જ્ઞાનથી મુક્તિ નથી થતી, એવા નિશ્ચયનું હેતુભૂત જે કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

**જ્ઞાનેન્દ્રિયમ્**—જ્ઞાનકરણમિન્દ્રિયમ્ । જ્ઞાનનું કરણ ( સાધન ) જે ઇન્દ્રિય તે જ્ઞાનેન્દ્રિય.

૨. અપ્રત્યક્ષપદ્ધત્ત્વમહાભૂતકાર્યત્વે સતિ શબ્દાશુભલ્લિધ સાધનમ્ । અપ્રત્યક્ષ પાંચ મહાભૂતનું

કાર્ય હોઇને શબ્દાદિના જ્ઞાનનું જે સાધન હોય તે જ્ઞાનેન્દ્રિય.

૩. સાત્ત્વિકાહંકારકાર્યત્વે સતિ રૂપાદિવિવચાલેચનકરણમ્ । સાત્ત્વિક અહંકારનું કાર્ય હોઇને જે રૂપાદિને જાણવાનું સાધન હોય તે જ્ઞાનેન્દ્રિય.

**જ્ઞાનેન્દ્રિય પञ્ચકમ્**—શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુ રસન અને ઘ્રાણ એ પાંચ સાધનો હોવાથી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય કહેવાય છે.

**જ્ઞાનેન્દ્રિયાણાં દેવતા:**—શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયનો દેવતા દિશા, ત્વક્નો વાયુ, ચક્ષુનો સૂર્ય, રસનનો વરણ, અને ઘ્રાણના અશ્વિનીકુમારો, એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયાના દેવતા કહેવાય છે.

**જ્યેષ્ઠત્વમ્**—જ્ઞાનની વિષયતા તે જ્યેષ્ઠત્વ. **જ્યોતિષમ્**—સૂર્યાદિગત્યાદિ પ્રતિપાદકો ગ્રંથઃ । સૂર્યાદિક ગ્રંથો વગેરેની ગતિ વગેરેનું પ્રતિપાદન કરનારો ગ્રંથ તે જ્યોતિષ.

૨. વેદાજ્ઞત્વે સતિ સૂર્યાદિગ્રહગત્યાદિકાલજ્ઞાનસાધનમ્ । જે વેદનું એક અંગ હોઇને સૂર્યાદિ ગ્રંથોની ગતિ આદિક કાલ જ્ઞાનનું સાધન હોય તે જ્યોતિષ.

ટ

**ટિપ્પણી**—મૂલટીકાન્યતરવ્યાખ્યારૂપા ટિપ્પણી । મૂળ ગ્રંથ કે ટીકા એ એમાંથી ગમે તે એકની વ્યાખ્યા રૂપ જે હોય તે ટિપ્પણી કહેવાય.

**ટીકા**—વિષમપદવ્યાખ્યારૂપા ટીકા । ગ્રંથમાંના કઠિન કઠિન શબ્દોની વ્યાખ્યાને ટીકા કહે છે.

ત

**તટસ્થ:**—વાદિપ્રતિવાદિસાવાત્ત્રાપન્નઃ । વાદ ચાલતો હોય ત્યાં જે વાદી ન હોય કે પ્રતિવાદી પણ ન હોય તે તટસ્થ; તિરાહિત; ઉદાસીન.

**તટસ્થત્વમ્**—તદ્વિનિત્વે સતિ તદ્વોધકત્વમ્ । વસ્તુથી બિન્નપણે હોઇને જે તે વસ્તુનું ઓધકપણું તે તટસ્થત્વ.

**તટસ્થલક્ષણમ્**—કાદાચિત્ત્વે સતિ વ્યવર્તકમ્ । જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્ય અર્થમાં

(૯૮)

કોષક વખત દેખાતું હોય, અને એવી રીતે પોતાના લક્ષ્ય અર્થને ખીળ પદાર્થોથી ભિન્ન કરી અતાવતું હોય તે તટસ્થ લક્ષણ કહેવાય. જેમ—‘ગંધવત્ત્વ’ એ પૃથ્વીનું તટસ્થ લક્ષણ છે. કેમકે પરમાણુરૂપ પૃથ્વીમાં નૈયાયિકો ગંધવત્ત્વ માનતા નથી, પણ કાર્યરૂપ પૃથ્વીમાં માને છે, માટે એ લક્ષણ પોતાના લક્ષ્યરૂપ પૃથ્વીમાં કોષક વખત હોઇને જળ વગેરેથી પૃથ્વીને ભિન્ન કરી અતાવે છે, માટે એ તટસ્થ લક્ષણ છે.

૨. યાવદ્લક્ષ્યકાલમનવસ્થિતત્ત્વે સતિ વ્યવર્ત-ક્ત્વમ્ । જેટલો કાળ લક્ષ્ય પદાર્થ રહે છે તેટલો કાળ ન રહેનારું હોઇને જે લક્ષ્યને ખીળ અલક્ષ્ય પદાર્થોથી જુદું પાડી અતાવે છે, તે તટસ્થ લક્ષણ. જેમ—દેવદત્તનું તિલકાદિક એ દેવદત્તનું તટસ્થ લક્ષણ છે, કેમકે ગ્યાંસુધી દેવદત્તનું શરીર રહે ત્યાંસુધી તિલકાદિક રહેતાં નથી, પણ દેવદત્તના લક્ષ્યકાળમાં તે ખીળઓથી દેવદત્તને ભિન્ન કરી ઓળખાવે છે.

**તત્ત્વમ્**—(વેદાન્તમાં) બ્રહ્મ અને આત્માનું એકત્વ એજ તત્ત્વ છે.

**તત્ત્વજ્ઞાનમ્**—આત્માને દેહ અને ઇન્દ્રિ-યોથી ભિન્ન કરીને જાણવો તેને તત્ત્વજ્ઞાન કહે છે.

૨. इदं सर्वं द्वैतमजातमद्वितीये चिदानन्दा-त्मनि मायया कल्पितत्वान्मयैव, आत्मैवैकः, परमा-र्थसत्यः, सच्चिदानन्दाद्वयोऽहमस्मीति ज्ञानम् । આ સર્વ જગતરૂપ દ્વૈત થયુંજ નથી, અને અદ્વિતીય ચિદાત્મામાં માયા વડે કલ્પિત હોવાથી તે મિથ્યાજ છે; પરમાર્થ સત્ય તો એક આત્માજ છે. એ સચ્ચિદાનંદ અદ્વય આત્મા હું છું, એવું જ્ઞાન તે તત્ત્વજ્ઞાન.

૩. तत्त्वपदयोरभेदगोचरान्तःकरणवृत्तिस-त्त्वज्ञानम् । તત્ત્વ પદાર્થ અને ત્વં પ્રદાર્થના અભેદનો સાક્ષાત્કાર કરનારી જે અંતઃકરણની વૃત્તિ તે ‘તત્ત્વજ્ઞાન’.

**તત્ત્વપદાર્થઃ**—‘તત્ત્વમસિ’ એ સામવેદનું મહાવાક્ય છે. એમાંના તત્ત્વ અને ત્વં પદનો

અર્થ. એટલે જેને ઉદ્દેશીને એ પદો કહેવાં છે તે વસ્તુ તે તત્ત્વપદાર્થ.

**તત્ત્વપદાર્થશોધનમ્**—યદવ્યવૃત્તં તત્ત્વ-નાત્મા; યદન્વચિત્તાત્મેતિ નિશ્ચયઃ । જે જે આત્માથી ભિન્ન હોય તે તે અનાત્મા છે; અને જે જે આત્માના સંબંધવાળું—આત્મા સાથે એકરૂપ—છે તે તે આત્મા છે, એવો નિશ્ચય.

**તત્ત્વમાનસાભૂમિકા**—નિદિવ્યાસનામ્યાસેન મનસ એકાવ્રતયા સૂક્ષ્મવસ્તુગ્રહણયોગ્યતા । નિદિધ્યાસનના અભ્યાસથી મનની એકાવ્રતા થવાથી સૂક્ષ્મ વસ્તુને ગ્રહણ કરવાની મનની યોગ્યતા.

**તત્ત્વવ્યસનમ્**—શરીરપુષ્ટ્યાદ્યર્થ રસાયનમક્ષણા-દીચ્છાહેતુવ્યસનમ્ । શરીરની પુષ્ટિ વગેરેને માટે રસાયન ખાવા આદિકની ઇચ્છાના હેતુરૂપ જે વ્યસન તે.

**તત્ત્વત્ત્વમ્**—સદ્બુદ્ધિચરિત્ત્વે સતિ અનેકાર્ય-બોધક્ત્વમ્ । એક વાર બોલાયેલું હોઇને અનેક અર્થનું જે બોધક હોય તે.

**તન્માત્રા** (સાંખ્યમતે)—શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને તન્માત્રાઓ કહે છે. એ આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોનાં સૂક્ષ્મ રૂપ છે. એ તન્માત્રાઓ અહંકારની વિકૃતિ (કાર્ય) છે.

**તપઃ**—શીત ઉષ્ણાદિક દ્રઢ ધર્મોનું સહન તે તપ.

૨. કૃષ્ણ્યાંધ્રાયણાદિક વ્રત તે તપ.

૩. નિયમિત અને પવિત્ર અન્નભોજન તે તપ.

૪. શાસ્ત્રીયમાર્ગેણ કાર્યેન્દ્રિયશોષણં તપઃ । શાસ્ત્રે કહેલા માર્ગવડે શરીર અને ઇન્દ્રિયોનું શોષણ કરવું તે.

૬. મનસથેન્દ્રિયાણાધૈકાગ્ર્યં તપઃ । મન અને ઇન્દ્રિયોની એકાવ્રતા તે તપ.

**તમઃ**—પ્રકટમહત્ત્વોદ્ભૂતાનમ્ભૂતરૂપવત્તેજઃ સામાન્યામાવસ્તમઃ । જે તેજ પ્રકૃષ્ટ મહત્વ

(૯૯)

પરિણામવાળું છે તથા ઉદ્ભૂત અનભિભૂત રૂપવાળું છે, એવા તેજનો જે સામાન્ય અભાવ છે, અર્થાત્ એવા પ્રકારના સર્વ તેજનોનો જે અભાવ છે, તેનું નામ તમ છે.

૨. સ્પર્શરહિતત્વે સતિ રૂપવત્તેજોમાવઃ । સ્પર્શરહિત હોઇને જે રૂપવાળા તેજનો અભાવ તે તમ.

**તમોગુણઃ**—ગુસ્ત્રે સત્યાવરક્ત્વે સતિ મોહકત્વમ્ । ગુસ્ત્રવ હોઇને વળી જેમાં આવરણ કરવાપણું હોય, તથા તે સાથે મોહ કરવાપણું હોય તે તમો ગુણ.

૨. અન્નાન, જડતા, આળસ, પ્રમાદ, મોહ, વગેરેના કારણરૂપ ગુણ તે તમોગુણ.

**તર્કઃ**—વ્યાપ્યારોપેણ વ્યાપકારોપસ્તર્કઃ । વ્યાપ્યનો આરોપ કરવા પડે જે વ્યાપકનો આરોપ તે તર્ક. જેમ પર્વતમાં ધૂમાડાને જેતાં છતાં પણ જે માણસ પર્વતમાં અગ્નિ છે એમ માનતો નથી, તે માણસને પર્વતમાં અગ્નિ છે એમ મનાવવા માટે, તે પર્વતમાં જેણે અગ્નિ જોયો છે (જેને અગ્નિનું જ્ઞાન છે) એવો માણસ આ રીતે તર્ક કરે છે:—“પર્વતમાં જે અગ્નિ ન હોય તો ધૂમાડો પણ ન હોય.” કેમકે ધૂમ એ અગ્નિનું કાર્ય છે, અને કારણ વિના કાર્ય હોતું નથી. આવો તર્ક સાંભળીને શ્રોતા માણસ ધૂમાડાવાળા પર્વતમાં અગ્નિનો અંગીકાર કરે છે.

એમાં એમ સમજવાનું છે કે ત્યાં ત્યાં અગ્નિનો અભાવ છે, ત્યાં ત્યાં ધૂમનો પણ અભાવ હોય છે; જેમ પાણીના ધરા વગેરેમાં ધૂમના અભાવથી અગ્નિનો પણ અભાવ હોય છે તેમ અહીં અગ્નિનો અભાવ વ્યાપ્ય છે અને ધૂમાભાવ વ્યાપક છે. હવે પર્વતમાં અગ્નિના અભાવરૂપ વ્યાપ્યનો આરોપ કરીને ધૂમાભાવરૂપ વ્યાપકનો આરોપ કરવામાં આવે છે, એ આરોપ તર્ક કહેવાય છે. પર્વતમાં અગ્નિ અને ધૂમનો અભાવ ન છતાં અભાવ માનીને તર્ક કરવામાં આવે છે, માટે એ આરોપ કહેવાય છે.

જે કે તર્કનો વિપર્યય નામે અપર્યાય જ્ઞાનમાંજ સમાવેશ થઈ શકે છે તથાપિ વિપર્યય અનુમાન પ્રમાણનો અનુગ્રાહક (સમર્થન કરનાર) નથી થતો અને તર્ક તો અનુમાન પ્રમાણમાં વ્યભિચારની શંકાની નિવૃત્તિદારા અનુગ્રાહક થઈ શકે છે, માટે તર્કનું વિપર્યયથી પૃથક્ કથન કર્યું છે.

એ તર્ક વિષયપરિશોધક અને વ્યાપ્તિ-ગ્રાહક એમ બે પ્રકારનો છે તેમાં “જે આ પર્વત અગ્નિના અભાવવાળો હોત તો તે ધૂમાડાના પણ અભાવવાળો હોત” ઇત્યાદિ તર્ક તો વિષયપરિશોધક કહેવાય છે; અને ધૂમાડો જે અગ્નિના વ્યભિચારવાળો હોત (એટલે અગ્નિને છોડીને ખીખ કશામાંથી પણ ઉત્પન્ન થતો હોત) તો અગ્નિજન્ય ન હોત (ન કહેવાત.)” ઇત્યાદિ તર્ક તો વ્યાપ્તિ-ગ્રાહક તર્ક કહેવાય છે. અર્થાત્ એ તર્ક ધૂમાડામાં અગ્નિના વ્યભિચારની શંકા નિવૃત્ત કરીને અગ્નિની વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય કરાવે છે.

કેટલાક ગ્રંથકારો એ તર્કને અગિયાર પ્રકારનો માને છે. તે અગિયાર પ્રકારનાં નામ પ્રમાણે છે:—(૧) વ્યાધાત, (૨) આત્માશ્રય, (૩) ઇતરેતરાશ્રય, (૪) ચક્રિકા, (૫) અન-વરથા, (૬) પ્રતિઅંદી, (૭) કલ્પનાલાધવ, (૮) કલ્પનાગૌરવ, (૯) ઉત્સર્ગ, (૧૦) અપવાહ, અને (૧૧) વૈયાત્ય. એ તર્કનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

એ તર્કો પ્રતિવાદીની શંકામાં દોષ યતાવીને અનુમાન પ્રમાણને ઉપકારક થાય છે, માટે એ તર્ક કહેવાય છે. કોઇ ગ્રંથકારો એજ તર્કને ‘દોષ’ નામથી ઓળખાવે છે.

૨. અનિષ્ટપ્રસંગજતર્કઃ । જે યુક્તિ પ્રતિ-વાદીના ન ઇચ્છેલા અર્થની સિદ્ધિ કરે તે તર્ક. જેમ પર્વતમાં ધૂમાડાને દેખતાં છતાં પણ પ્રતિવાદી તેમાં અગ્નિ ન માનતો હોય તો કહેવું પડે કે, “જે આ પર્વતમાં અગ્નિ ન હોય તો તેનું કાર્યધૂમ પણ ન હોવો જોઇએ.”



( ૧૦૦ )

આ તર્ક છે. આમાં અગ્નિના અભાવરૂપ વ્યાપ્તિનું આરોપણ કરીને ધૂમાભાવરૂપ વ્યાપકનું આપાદન કર્યું છે. ( ‘ અનિષ્ટાપાદનસ્તર્કઃ ’ એવું પણ લક્ષણ કોષ ખોલે છે. અર્થ ઉપર કહી તેજ છે. )

**તર્કદૂષણાનિ**—તર્કના દૂષણો આ પ્રમાણે છે. ( ૧ ) આપાદાસિદ્ધિ, ( ૨ ) આપાદકાસિદ્ધિ, ( ૩ ) ઉભયાસિદ્ધિ, ( ૩ ) પ્રતિશિથિલમૂલતા, ( ૫ ) મિથરતર્કવિરોધ, ( ૬ ) ઇષ્ટાપત્તિ, અને ( ૭ ) વિપર્યયાપર્યવસાન, (આનાં લક્ષણો આકર ગ્રંથોમાંથી સમજી લેવાં.)

**તર્કપદાર્થઃ**—( ૧ ) આત્માશ્રય, ( ૨ ) અન્યોન્યાશ્રય, ( ૩ ) ચક્રિકા, ( ૪ ) અનવસ્થા અને ( ૫ ) પ્રમાણુઆધિતાર્થ પ્રસંગ, એમ પાંચ પ્રકારનો છે. તેમાં આત્માશ્રય, અન્યોન્યાશ્રય, અને ચક્રિકા, એ ત્રણ તર્ક તો ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને ગતિ, એવા ભેદથી ત્રણ ત્રણ પ્રકારના છે. વિશેષ વિસ્તાર ‘ તર્ક ’ શબ્દમાં જોવા. )

**તાત્પર્યમ્**—વકુરિચ્છા તાત્પર્યમ્ । ‘ આ પદથી શ્રોતા પુરૂષને આ અર્થનો બોધ થાયો ’ એ પ્રકારની વક્તાની ઇચ્છાને ઇચ્છાને તાત્પર્ય કહે છે. એ તાત્પર્ય શાબ્દબોધનો હેતુ છે. જો તાત્પર્ય શાબ્દબોધનો હેતુ ન હોય તો ‘ સૈન્ધવમાનય ’—( સૈન્ધવ લાવો ) આ એક પ્રકારના વાક્યથી કોઈ સ્થળમાં તો સૈન્ધવ પદ વડે શ્રોતા પુરૂષને ‘ લવણ ’ નો બોધ થાય છે અને કોઈ સ્થળમાં સૈન્ધવ પદ વડે ‘ ઘોડા ’ નો બોધ થાય છે તે ન થવો જોઈએ, પણ સર્વત્ર લવણતા કે સર્વત્ર ઘોડાનોજ બોધ થવો જોઈએ. તેથી, એ વિલક્ષણ બોધની સિદ્ધિ માટે તાત્પર્યજ્ઞાનને શાબ્દબોધનો હેતુ માનવો જોઈએ. એ એ તાત્પર્યજ્ઞાન શ્રોતા પુરૂષને પ્રકરણથી થાય છે. જેમ ભોજન પ્રકરણમાં એ સૈન્ધવ પદનો અર્થ લવણ સમજવો જોઈએ, તથા ગમન પ્રકરણમાં સૈન્ધવ પદનો અર્થ ઘોડો સમજવો જોઈએ.

૨. યામ્યત્વે સતિ તદિતરપ્રતીતીચ્છયાનુચરિ-

તત્ત્વમ્ । બીજા અર્થની પ્રતીતિ થવાની શબ્દમાં યોગ્યતા છતાં પણ તે ઇતર અર્થની પ્રતીતિ થાયો ’ એવી ઇચ્છાથી ન બોલાયલા હોવાપણું. એના એ ભેદ છેઃ વક્તૃતાત્પર્યમ્ અને શબ્દતાત્પર્યમ્ ( લક્ષણો તે તે સ્થાને જોવાં. )

**તાત્પર્યાનુપપત્તિઃ**—મુલ્યાર્થપ્રત્યાયને સતિ તાત્પર્યસ્યાનુપપન્નત્ત્વમ્ । જે શબ્દ કે વાક્ય મુખ્ય અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર છતાં જેમાંથી તાત્પર્યની સિદ્ધિનું ન થવાપણું તે.

**તાદાત્મ્યમ્**—તદ્વિન્નત્વે સતિ તદમિન્નસત્તાકત્ત્વમ્ । જે પદાર્થથી જે વસ્તુ ભિન્ન પ્રતીત થાય છે, અને જે પદાર્થની સત્તાથી જે વસ્તુની સત્તા ભિન્ન હોતી નથી, તે પદાર્થ વિષે તે વસ્તુનો સંબંધ, તેનું નામ તાદાત્મ્ય. જેમ ઘટાદિક વસ્તુઓનું પોતાના ઉપાદાન કારણરૂપ મૃત્તિકા વગેરે સાથે તાદાત્મ્ય છે.

ભેદસહિષ્ણુરભેદત્વં તાદાત્મ્યમ્ । ભેદને સહન કરનાર અભેદપણું તે તાદાત્મ્ય. અર્થાત્ ભિન્ન પ્રતીતિ થયા છતાં વસ્તુતઃ અભિન્નપણું તે તાદાત્મ્ય ત્રણ પ્રકારનું છેઃ ( ૧ ) ભ્રાંતિજ તાદાત્મ્ય, ( ૨ ) કર્મજ તાદાત્મ્ય, અને ( ૩ ) સહજ તાદાત્મ્ય.

**તાદાત્મ્યસમ્બન્ધઃ**—અભેદ નામે સ્વરૂપ સંબંધને તાદાત્મ્ય સંબંધ કહે છે. એ અભેદરૂપ તાદાત્મ્ય સંબંધ સર્વ પદાર્થોના પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે; પોતાના સ્વરૂપથી ભિન્ન પદાર્થમાં કોઈપણ વસ્તુનો તાદાત્મ્યસંબંધ રહેતો નથી. જેમ ઘડનો અભેદરૂપ તાદાત્મ્ય સંબંધ ઘટ સ્વરૂપમાંજ રહે છે; તે ઘટથી ભિન્ન એવા પટાદિકમાં રહેતો નથી. અને એજ પ્રમાણે પટનો અભેદરૂપ તાદાત્મ્ય સંબંધ પોતાના પટ સ્વરૂપમાંજ રહે છે; પટથી ભિન્ન ઘટાદિકમાં રહેતો નથી. એ પ્રકારે જેટલા દ્રવ્ય, ગુણાદિ પદાર્થો છે, તે સર્વ પદાર્થોનો અભેદ તાદાત્મ્ય રૂપ સંબંધ પોતાપોતાના સ્વરૂપમાંજ રહે છે, બીજા કોઈમાં રહેતો નથી. ૨. ભેદરહિત પદાર્થોનો સંબંધ તે તાદાત્મ્ય સંબંધ.

( ૧૦૧ )

**તાપ:**—પ્રતિકૂલવેદનીયસ્તાપ: । અમુક પદાર્થમાં જે પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન તે તાપ. એ તાપ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એવા બેદૃથી ત્રણ પ્રકારનો છે. (લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.)

**તામિસ્ર:**—દુઃખસાધને વિચમાનેપિ કિમપિ દુઃખં મે મામ્બુદિતિ વિપર્યયવિશેષ: । દુઃખનું સાધન વિદ્યમાન છતાં પણ મને કાંઈ પણ દુઃખ ન થાઓ, એવો એક પ્રકારનો વિપર્યય. ૨. દ્વેષ તે પણ તામિસ્ર કહે છે.

**તિતિશા**—શીતોષ્ણાદિદ્વંદ્વસહિષ્ણતા । શીત, ઉષ્ણ; સુખ; દુઃખ; માન; અપમાન; નિંદા; સ્તુતિ; ઇત્યાદિ દ્વંદ્વ ધર્મોનું જે સહન તે તિતિશા.

**તીવ્રતર વૈરાગ્યમ્**—પુનરાવૃત્તિસહિતં બ્રહ્મલોકાદિપર્યન્તં માસ્તિવતિ સ્થિરબુદ્ધ્યા વિષયજિહાસા । પુનરાવૃત્તિવાળા બ્રહ્મલોક પર્યંત જે લોક છે, તે સર્વલોક અમને પ્રાપ્ત ન થાઓ, એવા પ્રકારની સ્થિર બુદ્ધિ વડે તે સધળા વિષયોના ભાગની ઇચ્છા તે તીવ્રતર વૈરાગ્ય કહેવાય.

૨. અસ્મિન્ જન્મનિ પુત્રદારાદિ માસ્તિવતિ સ્થિરબુદ્ધ્યા વિષયજિહાસા । આ જન્મમાં અમને પુત્ર, સ્ત્રી, ધનાદિક પદાર્થ પ્રાપ્ત ન થાઓ, એવી સ્થિર બુદ્ધિ વડે તે વિષયોના ભાગની જે ઇચ્છા તે તીવ્રતર વૈરાગ્ય.

**તુરીયા (તુર્યા) વસ્થા**—બ્રહ્મધ્યાનાવસ્થસ્વ પુનઃપદાર્થાન્તરાડપરિસ્ફૂર્તિઃ । બ્રહ્મધ્યાનની અવસ્થામાં રહેલા પુરુષને ફરીને બીજા કોઈ પદાર્થની સ્ફુરણ ન થાય એવી અવસ્થા તે તુરીયાવસ્થા,

**તુલ્યત્વમ્**—સ્વમિત્રજાતિસમનિયતત્વં તુલ્યત્વમ્ । જેમ ઘટ અને કલશ એ બન્ને એકાર્થત્રાયક શબ્દો છે. તેમાં ‘આ ઘડો, આ ઘડો’ એવી અનુગત પ્રતીતિ થાય છે; તથા ‘આ કલશ, આ કલશ,’ એવી અનુગત પ્રતીતિ પણ થાય છે. આ બે પ્રકારની પ્રતીતિથી

એકજ ઘડામાં ઘટત્વ અને કલશત્વ એવા બે ધર્મ જણાય છે. પણ તે બન્ને ધર્મ જાતિરૂપ નથી પણ ઘટત્વ ધર્મજન જાતિરૂપ છે. કલશત્વ ધર્મના જાતિપણમાં તુલ્યત્વ દોષ બાધક છે. કેમકે સ્વ એટલે કલશત્વથી ભિન્ન જે ઘટત્વ જાતિ છે, તે ઘટત્વ જાતિનું સમનિયતપણું કલશત્વ ધર્મમાં રહેલું છે. જેટલી ઘટ વ્યક્તિઓમાં ઘટત્વ જાતિ રહે છે, તેટલી ઘટ વ્યક્તિઓમાં કલશત્વ ધર્મ પણ રહે છે; એજ કલશત્વ ધર્મમાં ઘટત્વનું સમનિયતપણું છે. (સમનિયતપણું એટલે નિયમે કરીને સમાન હોવાપણું) એ સમનિયતપણાને તુલ્યત્વ પણ કહે છે. એ તુલ્યત્વ દોષ કલશત્વ ધર્મના જાતિપણાને બાધક છે.

**તુલ્યબલોવિરોધઃ**—અન્યત્રાન્યત્ર લઘાવ-વકાશયોરેકત્ર યુગપત્ પ્રાપ્તિઃ । જૂદી જૂદી જગાએ રહેનારા બે પદાર્થ (બે વચનો, બે વાક્યો, છંદ) પોતપોતાના સ્થળમાં બળવાળા છતાં તે બન્ને એકે વખતે એક સ્થળમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે તુલ્યબલવિરોધ કહેવાય છે.

**તુષ્ટિ:**—મેઘયજ્વેતાવતાડલમિતિ બુદ્ધિઃ । ભોગ્ય પદાર્થોમાં આટલાથી બસ છે, એવી પૂર્ણતાવાળી બુદ્ધિ તે તુષ્ટિ-સંતોષ.

૨. અધિગતાદન્યત્ર તુચ્છત્વબુદ્ધિઃ । જે કાંઈ પ્રાપ્ત થયું છે, તે સિવાય બીજા પદાર્થમાં તુચ્છપણાની બુદ્ધિ.

**તુલાવિદ્યા (કાર્યાવિદ્યા)**—ઉપાધ્યવચ્છિન્ન-ચૈતન્યાચ્છાદિકાવિદ્યા । ઉપાધિથી અવચ્છિન્ન એવા ચૈતન્યને ઢાંકનારી અવિદ્યા તે તુલાવિદ્યા અથવા કાર્યાવિદ્યા કહેવાય છે. એ ચાર પ્રકારની છે: (૧) અનિત્ય બ્રહ્મલોકાદિ નિસ્તત્વબુદ્ધિ; (૨) અશુચિ એવાં પુત્ર સ્ત્રી વગેરેનાં શરીરમાં શુચિત્વ બુદ્ધિ; (૩) માળાઓ, ચંદન, સ્ત્રી આદિક દુઃખરૂપ છે, અને દુઃખનાં સાધનરૂપ છે, તેમાં સુખરૂપ તથા સુખના સાધનરૂપ બુદ્ધિ; અને (૪) અન્નમથાદિ અનાત્મા એ મિથ્યાત્મા છે, અને પુત્ર સ્ત્રી આદિક ગૌણાત્મા તે, તેમાં મુખ્યાત્માની બ્રાન્તિ.

( ૧૦૨ )

**તુષ્ણા:**—પ્રાપ્યમાણેષ્વર્થેષ્વતુષ્ણિઃ । પદાર્થો (અથવા ધનાદિ) પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ તેમાં અતુષ્ણિ.

૨. યાવદાપ્સિતદ્રવ્યપ્રાપ્તૌ સત્યામપિ પુનસ્ત-  
તોડધિકદ્રવ્યાકાંક્ષા । ઇચ્છા પ્રમાણે દ્રવ્ય મળ્યા છતાં પણ તેનાથી અધિક દ્રવ્યની આકાંક્ષા.

**તેજઃ**—ઉષ્ણસ્પર્શવત્તેજઃ । જે દ્રવ્ય સમ-  
વાય સંબંધે કરીને ઉષ્ણસ્પર્શવાળું હોય છે તે દ્રવ્ય તેજ કહેવાય છે.

૨. ઉષ્ણસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજા-  
તિમત્તેજઃ । ઉષ્ણસ્પર્શની સમાનાધિકરણ એવી અને દ્રવ્યત્વ જાતિની વ્યાપ્ય જે તેજ-  
સ્તવ જાતિ છે, તે તેજસ્તવ જાતિવાળું દ્રવ્ય તે તેજ કહેવાય છે.

૬. ચન્દ્રચામીકરસમવેત્ત્વે સતિ જ્વલનસમ-  
વેત્તે સામાન્યમ્ । જે સામાન્ય ચંદ્ર અને સોનામાં સમવેત્ત હોઇને અગ્નિમાં પણ સમવેત્ત છે તે તેજસ્તવ કહેવાય.

૪. તેજસ્ત્વજાતિમત્તેજઃ । જે દ્રવ્ય સમવાય સંબંધે કરીને તેજસ્તવ જાતિવાળું હોય તે તેજ કહેવાય છે.

૫. સ્ત્રીબાલકાદિમિર્મૂર્દૈરનમિમાઘ્યત્વં તેજસ્ત્વમ્ । મૂઠ એવાં સ્ત્રી અને બાળકો વગેરેથી અવ-  
ગણના ન કરી શકાવાપણું તે તેજસ્તવ.

**તેજોગતગુણા:**—રૂપ, સ્પર્શ સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, દ્રવત્વ, વેગ, એવા અગિયાર ગુણો તેજમાં રહે છે.

**તેજોદ્રવ્યમ્**—તેજ દ્રવ્ય એ પ્રકારનું છે:

(૧) નિત્યતેજ અને (૨) અનિત્ય તેજ. તેમાં પરમાણુરૂપ તેજ નિત્ય છે અને ડચણુકાદિ કાર્યરૂપ તેજ અનિત્ય છે.

અનિત્ય તેજ (૧) તૈજસ શરીર, (૨) તૈજસ ઇદ્રિય, અને (૩) તૈજસ વિષય, એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં તૈજસ શરીર અયોનિજ

છે અને તે સૂર્ય લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે; રૂપનું ગ્રહણ કરનાર ચક્ષુ ઇદ્રિય એ તૈજસ ઇદ્રિય કહેવાય છે; અને તૈજસ વિષય (૧) ભૌમ, (૨) દિવ્ય, (૩) ઔદર્ય, અને (૪) આકરજ, એમ ચાર પ્રકારનો છે. તેમાં પ્રસિદ્ધ અગ્નિનું નામ ભૌમ તેજ છે; વિદ્યુત્ વગેરે દિવ્ય તેજ છે, જડરાશિ એ ઔદર્ય (પેટમાંનું) તેજ છે; અને સુવર્ણાદિ એ આકરજ (ખાણમાંથી ઉપજેલું) તેજ છે.

અથવા, તેજમાં રૂપ અને સ્પર્શ ગુણો રહેલા છે તે ઉપરથી નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકાર થઇ શકે છે—

(૧) ઉદ્દભૂતરૂપ ઉદ્દભૂત સ્પર્શવાન—જેમ સૂર્ય, અગ્નિ, વગેરે. (ઉદ્દભૂત એટલે પ્રકટ, અને અનુદ્દભૂત એટલે અપ્રકટ, ગુપ્ત. )

(૨) અનુદ્દભૂત અનુદ્દભૂતસ્પર્શવાન—જેમ ચક્ષુ.

(૩) ઉદ્દભૂત રૂપ અનુદ્દભૂત સ્પર્શવાન—જેમ સુવર્ણ.

(૪) ઉદ્દભૂત સ્પર્શ અનુદ્દભૂત રૂપવાન—જેમ ઉષ્ણોદક.

**તૈજસમ્**—વ્યષ્ટિ લિંગ શરીરની ઉપાધિ-  
વાળું ચતન્ય. તેજના વિકારરૂપ અંતઃકરણની ઉપાધિવાળું હોવાથી તે તૈજસ કહેવાય છે.

**તૈજસજીવઃ**—વ્યષ્ટિસૂક્ષ્મકારણશરીરદ્વયોપહિતં ચૈતન્યમ્ । વ્યષ્ટિ એવાં સૂક્ષ્મ અને કારણ અને શરીરની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય.

**તૈજસવિષયઃ**—ઉષ્ણસ્પર્શદ્વિપ્રયસ્તૈજસ-  
વિષયઃ । જે વિષય સમવાય સંબંધ કરીને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળો હોય તે તૈજસ વિષય કહેવાય.

૨. ઉષ્ણસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-  
મદ્વિષયસ્તૈજસવિષયઃ । ઉષ્ણ સ્પર્શનું સમાના-  
ધિકરણ હોઇને, દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્ય જે તેજસ્તવ જાતિ, તે જાતિવાળો જે વિષય તે તૈજસ વિષય કહેવાય.

( ૧૦૩ )

એ તૈજસ વિષય ચાર પ્રકારનો છે:—  
(૧) ભૌમતેજ, (૨) દિવ્ય તેજ, (૩) ઔદ્ય તેજ અને (૪) આકરેજ તેજ.

**તૈજસશરીરમ્**—ઉષ્ણસ્પર્શવચ્છરીરં તૈજસ-શરીરમ્ । જે શરીર સમવાય સંબંધે કરીને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું હોય છે, તે તૈજસ શરીર કહેવાય છે. ( એવું ઉષ્ણ શરીર સૂર્યશોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. )

૨. ઉષ્ણસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્યજાતિ-મચ્છરીરં તૈજસશરીરમ્ । ઉષ્ણ સ્પર્શનું સમાના-ધિકરણ અને દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્ય એવી તેજસ્ત્વ જાતિવાળું શરીર તે તૈજસ શરીર કહેવાય.

**તૈજસેન્દ્રિયમ્**—ઉષ્ણસ્પર્શવદિન્દ્રિયં તૈજ-સેન્દ્રિયમ્ । જે ઇન્દ્રિય સમવાય સંબંધે કરીને ઉષ્ણ સ્પર્શવાળું હોય છે તે તૈજસ ઇન્દ્રિય કહેવાય છે.

૨. ઉષ્ણસ્પર્શસમાનાધિકરણદ્રવ્યત્વવ્યાપ્ય જાતિ-મદિન્દ્રિયં તૈજસેન્દ્રિયમ્ । ઉષ્ણ સ્પર્શનું સમા-નાધિકરણ અને દ્રવ્યત્વની વ્યાપ્ય તેજસ્ત્વ જાતિવાળી ઇન્દ્રિય તે તૈજસ ઇન્દ્રિય.

**ત્યાગઃ**—સ્વત્ત્વં સાતુકૂલવ્યાપારઃ । પદાર્થમાં પોતાના સ્વામિત્વના ધ્વંસને અનુકૂળ જે વ્યાપાર તે—પદાર્થની માલિકી છોડી દેવી તે.

**ત્રસરેણુઃ**—( ત્ર્યણુકમ્ )—પરમાણુષટ્કા-ત્મત્વે સતિ જ્ઞાનક્રત્યાત્મકરજઃ । છ પરમાણુરૂપ હોઈને ત્રણ દ્રવ્યજ્ઞાનક્રમક જે રજકણુ તે. ત્રસરેણુ અથવા ત્ર્યણુક કહેવાય છે.

**ત્રિગુણાત્મકમજ્ઞાનમ્**—સત્ય, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણરૂપ અજ્ઞાન. (અજ્ઞાન એટલે ભાવરૂપ અવિદ્યા. )

**ત્રિપુટી**—ત્રયાણાં પુટાનાં જ્ઞાનપ્રકારાણાં સમાહારઃ । ત્રણ પુટનો એટલે જ્ઞાનના પ્રકારોનો સમુદાય તે ત્રિપુટી.

**ત્રિવૃત્તકરણમ્**—ત્રીણિ ભૂતાનિ દ્વિધા વિદાર્ય પ્રતિભૂતમેકૈકમર્થ દ્વિધા પ્રસ્ફોચ્યેતરભૂતદ્વ-યેન યોજનમ્ । વેદમાં તેજ, જળ અને પૃથ્વી એ ત્રણ ભૂતોનું મિશ્રણ કહ્યું છે તેને ત્રિવૃત્તકરણ

કહે છે. એમાં એક ભૂતનો  $\frac{1}{2}$  + બાકીના બે ભૂતોમાંથી દરેકનો  $\frac{1}{2}$  (એટલે  $\frac{1}{2} + \frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1$ ) મળીને એક મિશ્રભૂત થાય છે. ( એવી રીતે ત્રણેનું સમજવું. ) એને ત્રિવૃત્તકરણ કહે છે.

**ત્રુટિઃ**—અવયવાદિહીનતા । એકાદ અવયવ અવયવ વગેરેનું આછાપણું—ખામી તે ત્રુટિ.

**ત્વક્**—સ્પર્શોપલબ્ધિસાધનમિન્દ્રિયમ્ । સ્પર્શના જ્ઞાનનું સાધન જે ઇન્દ્રિય છે ત્વક્ કહેવાય છે.

**દ**

**દમઃ**—બાહ્યેન્દ્રિયનિગ્રહો દમઃ । શ્રોત્ર વગેરે આજ્ઞા ઇન્દ્રિયોને શબ્દાદિક વિષયોથી રોકવી તે દમ.

૨. નિત્યનૈમિત્તિકકર્માતિરિક્તાનાં વ્યાપારાણાં બાહ્યેન્દ્રિયનિગ્રહઃ । નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ સિવાયના બીજા વ્યાપારોમાં આજ્ઞાન્દ્રિયોનો નિગ્રહ તે દમ.

૩. વ્રજ્ઞાનોપયોગિવ્યાપારાતિરિક્તબાહ્યેન્દ્રિય-વ્યાપારમાત્રનિરોધઃ । અજ્ઞાનને ઉપયોગી વ્યાપાર સિવાયના બીજા અથવા આજ્ઞાન્દ્રિયોના વ્યાપારોનો નિરોધ તે દમ.

**દમ્ભઃ**—વેષભાષાક્રિયાચાતુર્યાદિભિઃ સ્વમહ-ત્ત્વપ્રકાશનં દમ્ભઃ । વેષ, ભાષા, ક્રિયા, ચતુરાઇ વગેરેથી પોતાના મહત્ત્વને પ્રકટ કરવું તે દમ્ભ.

૨. પરેષામગ્રે સ્વધર્મજપધ્યાનાદીનાં પૂજા-હયાતિભાર્થ પ્રકટીકરણમ્ । બીજાઓના આગળ પોતાનાં ધર્મ, જપ, ધ્યાન, આદિકનું, પોતાની પૂજા તથા ખ્યાતિ થવાના હેતુથી પ્રકટ કરવું તે દમ્ભ.

૩. અધાર્મિકત્વે સતિ ધાર્મિકત્વહ્યાપનેષ્ઠા । પોતે અધાર્મિક છતાં ધાર્મિકપણું પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા તે દમ્ભ.

**દયા**—દુઃખિનં પ્રત્યનુજિવૃક્ષા । દુઃખીના તરફ અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છા.

૨. દુઃખિતેષુ ભૂતેષુ કૃપા । દુઃખીત પ્રાણીઓ ઉપર તે કૃપા તે દયા.

**દર્પઃ**—મર્ત્સનાદિષુ દૃઢબુદ્ધિઃ । તિરસ્કાર વગેરે કરવાની દૃઢ બુદ્ધિ તે દર્પ. અથવા

( ૧૦૪ )

૨. ધનસ્વજનવિદ્યાદિનિમિત્તશ્ચિત્તસ્યોત્તેકા વા ।  
ધન, સ્વજન, અને વિદ્યા વગેરેના નિમિત્તથી  
મનમાં જે ગર્વ થયો તે દર્પ.

**દર્શનમ્**—વિચારપ્રયોજક જ્ઞાનમ્ । વિચારના  
હેતુરૂપ જ્ઞાન તે દર્શન.

૨. યથાર્થતયા જ્ઞાયતે પદાર્થોડનેનેતિદર્શનમ્ ।  
જેનાથી પદાર્થનું યથાર્થપણું જ્ઞાન થાય તે  
(શાસ્ત્ર) દર્શન કહેવાય છે.

**દર્શનાવરણીયકર્મ** (જૈનમતે)—આહત  
દર્શન (શાસ્ત્ર) અપ્રમાણુ છે એવા નિશ્ચયના  
હેતુભૂત કર્મ તે દર્શનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે.

**દાનમ્**—સ્વસ્વત્વત્યાગાનુકૂલવ્યાપારઃ । પોતાના  
સ્વામિત્વના ત્યાગને અનુકૂળ વ્યાપાર તે દાન.

૨. ગૌહિરણ્યાદીનાં સ્વકીયાનાં મૂલ્યગ્રહણં  
વિના શાસ્ત્રોક્તવર્ત્મના સ્વસ્વત્વપરિત્યાગપરસ્વતા  
પાદનત્યાગત્વં દાનમ્ । ગાય કે સુવર્ણ વગેરે  
જે પોતાની માલકોનાં હોય, તેના ઉપરથી  
મૂલ્ય લીધા સિવાય શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી પોતાની  
માલકી ઉઠાવી લઇને બીજાની માલકી કરી  
આપવા માટે તે ગાય સોના વગેરેનો ત્યાગ  
કરવો તે દાન.

**દાષાન્તિકમ્**—દષ્ટાન્તયુક્તમ્ । દષ્ટાંત સહિત.  
૨ અથવા જેને ઉદ્દેશીને દષ્ટાન્ત આપ્યું હોય  
તેને પણ દાષાન્ત કે દાષાન્તિક કહે છે.

**દિક્**—અકાલત્વે સતિ અવિશેષગુણા મહતી  
દિક્ । જે દ્રવ્ય કાળથી ભિન્ન હોય છે, તથા  
વિશેષ ગુણોથી રહિત હોય છે, તથા પરમ  
મહત્વ પરિમાણવાળું હોય છે તે દિશ્  
કહેવાય છે.

૨. ગ્રાન્થ્યાદિ વ્યવહારાસાધારણહેતુર્દિક્ । આ  
પ્રાચી ( પૂર્વ દિશા ) છે, આ અવાચી  
( દક્ષિણ દિશા ) છે, આ પ્રતીચી ( પશ્ચિમ  
દિશા ) છે, આ ઉદીચી ( ઉત્તર દિશા ) છે,  
આ આગ્રેચી છે, આ નૈર્ઋતી છે, ઇત્યાદિ  
પ્રકારના શબ્દરૂપ તથા જ્ઞાનરૂપ વ્યવહારને  
જે અસાધારણ હેતુ તે દિશ્ ( દિશા ).

૩. દૂરતાન્તિકત્વધીહેતુર્દિક્ । દૈશિક પરત્વ  
નામે જે દૂરત્વ છે, તથા દૈશિક અપરત્વ  
નામે જે અન્તિકત્વ ( સમીપતા ) છે, તે  
દૂરત્વ અને અન્તિકત્વને વિષય કરનારી જે  
બુદ્ધિ, તે બુદ્ધિ, તે બુદ્ધિનું, જે દ્રવ્ય અસા-  
ધારણુ કારણ હોય તે દ્રવ્ય દિશ્ ( દિશા )  
કહેવાય છે.

**દિક્ગુણાઃ**—દિશામાં (૧) સંખ્યા, (૨)  
પરિમાણ, (૩) પૃથક્ત્વ, (૪) સંયોગ, (૫)  
વિભાગ, એવા પાંચ ગુણો રહે છે. દિશા  
એક છે, વિભુ છે, તથા નિત્ય છે.

**દિનમ્**—સૂર્યકિરણાવચ્છિન્નકાલઃ । સૂર્યનાં  
કિરણો વડે અવચ્છિન્ન જે કાળ તે દિન  
( દિવસ. )

**દીક્ષા**—ગુરુમુખાત્સવેદેવમન્ત્રપ્રહણમ્ । ગુરુના  
મુખથી પોતાના ઇષ્ટદેવનો મંત્ર ગ્રહણ કરવો  
તે દીક્ષા.

**દુઃખમ્**—સર્વેષાં પ્રતિકૂલતયા વેદનીય  
દુઃખમ્ । સર્વ પ્રાણીઓને પ્રતિકૂલતારૂપે કરીને  
એટલે અનિષ્ટતા રૂપે કરીને જે જ્ઞાનનો વિષય  
થાય છે તે દુઃખ કહેવાય છે.

૨. દિટ્ઠસાધનતાવિષયકજન્યજ્ઞાનાજન્યદ્રેષ-  
વિષયકગુણઃ દુઃખમ્ । દિટ્ઠ સાધનતાને વિષય  
કરનાર જે જન્યજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાનવડે  
અજન્ય જે દ્રેષ છે, તે દ્રેષનો જે વિષય  
હોય તથા ગુણ પણ હોય, તે દુઃખ કહેવાય  
છે. અર્થાત્—દ્રેષનો જે વિષય તે દિટ્ઠ  
કહેવાય છે. દુઃખ વિષે બધા પ્રાણીઓને  
દ્રેષ હોય છે. માટે દુઃખ એ દિટ્ઠ કહેવાય  
છે. એવા દિટ્ઠ દુઃખની સાધનતા સિંહ  
સર્પાદિકમાં રહે છે તથા જવરશ્યાદિકમાં  
રહે છે. માટે સિંહ સર્પાદિક વિષે જે શોષાને  
દ્રેષ થાય છે, તે દિટ્ઠ સાધનતા જ્ઞાનવડે થાય  
છે. માટે સિંહ સર્પાદિક વિષે દ્રેષ તે દિટ્ઠ-  
સાધનતાજ્ઞાનવડે જન્ય કહેવાય છે. અને તે  
દુઃખ બીજા ઇષ્ટ દિટ્ઠનું સાધન નથી માટે તે  
દુઃખ વિષે શોષાને જે દ્રેષ હોય છે, તે દિટ્ઠ

( ૧૦૫ )

સાધનતા જ્ઞાન વડે જન્ય નથી, પણ દુઃખના જ્ઞાન માત્રથીજ તે દુઃખમાં દ્રેષ થાય છે. માટે તે દુઃખ વિષયક દ્રેષ તે દ્વિષ્ટ સાધનતા જ્ઞાન વડે અજન્ય કહેવાય છે. એવા દ્વિષ્ટ સાધનતા વિષયક જન્ય જ્ઞાનવડે અજન્ય દ્રેષના વિષય-શ્રુત તથા ગુણરૂપ દુઃખ છે, માટે દુઃખનું ઉકત લક્ષણ સંભવે છે.

૩. અહં દુઃહીત્યનુભવવિષયગુણઃ દુઃખમ્ ।  
હું દુઃખી છું, એવા અનુભવનો જે વિષય હોય તથા ગુણ હોય તે દુઃખ કહેવાય છે.

૪. इतरद्वेषानधीनद्वेषविषयो दुःखम् ।  
બીજાના દ્રેષને અનધીન એવા દ્રેષનો જે વિષય તે દુઃખ અર્થાત્ સર્વાદિક જેમ બીજાના દ્રેષને અધીન છે, તેમ પોતાનું દુઃખ બીજાના દ્રેષને અધીન નથી પણ પોતાનાજ દ્રેષનો વિષય છે, માટે એ લક્ષણ ઘટે છે.

**દુઃખપ્રકારાઃ—**( ગૌતમને મતે ) દુઃખ એકવીશ પ્રકારનાં છે: ૧ શારીર દુઃખ, ૬ શ્રોત્રાદિક છ ઇન્દ્રિયાના વિષયનાં દુઃખ, ૬ શ્રોત્રાદિક ઇન્દ્રિયાથી જન્ય છ જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિ-ઓનાં દુઃખ; ૬ શ્રોત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયાનાં દુઃખ; ૧ સુખ; ૧ દુઃખ. એમ બધાં મળીને એક-વીશ પ્રકારનાં દુઃખ થાય છે. તેમાં—‘હું દુઃખી છું’ એવી પ્રતીતિનો વિષય તથા આત્માનો વિશેષ ગુણ, એવું જે દુઃખત્વ જાતિવાળું પ્રસિદ્ધ દુઃખ છે તે અહીં ગણાવેલા ‘દુઃખ’ શબ્દથી સમજવાનું છે. તેમજ ‘સ્વર્ગાદિ સુખ’ તેજ અહીં ‘સુખ’ શબ્દથી સમજવાનું છે; કેમકે સ્વર્ગાદિ સુખ સાતિશય વગેરેથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે દુઃખરૂપ ગણ્યું છે.

**દુઃખગુણઃ—**દુઃખ કેવળ જીવાત્મામાં રહે છે. અને તે (૧) વૈષયિક, (૨) આલિ-માનિક, (૩) માનોરથિક, અને (૪) આબ્યા-સિક, એમ ચાર પ્રકારનું છે. તથા તે બધાં દુઃખ અનિત્ય છે.

**દુર્બલરૂપસ્પર્શો—**જે રૂપ અને સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ન થાય તે રૂપ અને સ્પર્શ દુર્બલરૂપ અને દુર્બલસ્પર્શ કહેવાય છે.

**દૂષણમ્—**દોષજનકમ્ । દોષને ઉત્પન્ન કરનારું.

**દૂષિતમ્—**દૂષણયુક્તમ્ । દૂષણવાળું.

**દશ્યત્વમ્—**માનભાસ્યત્વમ્ । કોઇ પદાર્થનું જ્ઞાન થવાવડે તેનું ભાસવાપણું તે દશ્યત્વ.

૨. ચિદ્વિષયત્વમ્—જે ચૈતન્યનો વિષય હોય તે દશ્ય; દશ્યપણું તે દશ્યત્વ.

૩. ફલવિષયત્વમ્—જે વૃત્તિજ્ઞાનના ફળ રૂપે ( પરિણામ રૂપે ) હોય તે દશ્ય; દશ્યપણું તે દશ્યત્વ.

૪. વૃત્તિપ્રતિફલિતચિદ્વિષયત્વમ્ । વૃત્તિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલા ચૈતન્યનો જે વિષય હોય તે દશ્ય.

૫. સત્તાદાત્મ્યપ્રકારકપ્રમાવિષયત્વમ્ । સત્ વસ્તુ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધવાળા પ્રમાજ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે દશ્ય.

૬. સ્વસમસત્તાકજ્ઞાનવિષયત્વમ્ । પોતાની ( દશ્યની ) સમાન સત્તાવાળા જ્ઞાનનો જે વિષય હોય તે દશ્ય.

**દષ્ટકૂટત્વમ્—**અન્યાર્થસલ્ય ન્યાર્થબોધક-ત્વમ્ । વારંતરિક અર્થ અન્ય છતાં અન્ય અર્થનું બોધકપણું; સમસ્યા; પ્રહેલિકા. જેમ “પર્વતાગ્રે રયો યાતિ ભૂમૌતિષ્ઠિતિ સારથિઃ । ઇન્દ્રિય વાયુવેગેન પદમેકં ન ગચ્છતિ ।” — કુલ્લલચક્રમ્ । ” “પર્વતના શિખર ઉપર રથ ચાસે છે, અને સારથિ પૃથ્વી પર રહેલો છે; રથ વાયુવેગથી ફરતો છતાં એક ડગલું પણ આગળ ચાલતો નથી. કુંભારનો ચાકળો ” એ દષ્ટકૂટ કહેવાય.

**દષ્ટાન્તઃ—**વાદિપ્રતિવાદિનોઃ સાધ્યસાધ-નોભયપ્રકારકતદ્ભાવદ્વયપ્રકારકાન્યતરનિશ્ચયવિષયો દષ્ટાન્તઃ । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેનો

( ૧૦૬ )

જે સાધ્ય અને સાધન ઉભયપ્રકારક નિશ્ચય છે, અથવા સાધ્યાભાવ અને સાધનાભાવ ઉભય પ્રકારક નિશ્ચય છે, તે નિશ્ચયનો વિષય જે પદાર્થ છે, તે પદાર્થ દષ્ટાન્ત કહેવાય છે. જેમ વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને મહાનસ (રસોડા) વિષે 'મહાનસ અગ્નિવાળું' છે અને ધૂમવાળું છે' એ રીતે અગ્નિરૂપ સાધ્ય પ્રકારક તથા ધૂમરૂપ સાધન પ્રકારક નિશ્ચય હોય છે; તથા પાણીના ધરા વિષે 'ધરા અગ્નિના તથા ધૂમના અભાવવાળા છે' એ રીતે અગ્નિરૂપ સાધ્યાભાવ પ્રકારક તથા ધૂમરૂપ સાધનાભાવ પ્રકારક નિશ્ચય હોય છે. તેમાં પ્રથમ નિશ્ચયનો વિષય તો મહાનસ છે તથા બીજા નિશ્ચયનો વિષય ધરા છે. માટે તે પ્રસિદ્ધ અનુમાનમાં મહાનસ અને ધરા દષ્ટાન્ત કહેવાય છે. એ દષ્ટાન્ત સાધ્યર્થ દષ્ટાન્ત અને વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્ત એમ બે પ્રકારનું છે. ( તે તે શબ્દ બુઝાઓ.)

૨. વાદપ્રતિવાદિભ્યાં સમ્મતોડ્યં: યથા મહાનસમ્ । વાદી અને પ્રતિવાદી બન્નેએ માન્ય રાખેલો અર્થ જેમ રસોડું, એ દષ્ટાન્ત છે.

૩. લૌકિકપરીક્ષકાણાં યત્રાર્થે બુદ્ધિસામ્યં સ દષ્ટાન્તઃ લૌકિક પરીક્ષા કરનારાઓની જે અર્થમાં સમાન બુદ્ધિ હોય તે અર્થદષ્ટાન્ત.

૪. નિશ્ચિતસાધ્યકત્વં દષ્ટાન્તઃ । જેમાં સાધ્ય તથા (તથા લિંગ બન્ને) નિશ્ચય થયેલો હોય છે તે દષ્ટાન્ત.

**દષ્ટાર્થાપત્તિઃ**—અનુપપચ્ચમાનદષ્ટાર્થજ્ઞાનાત્તદુ-  
પ્પાદકી ભૂતાર્થાન્તરકલ્પનમ્ । જે અર્થ જેવામાં આવે છે તે દષ્ટાર્થ કહેવાય છે. એવા દષ્ટ અર્થની અનુપપત્તિથી તેના ઉપપાદક રૂપ અર્થાન્તરની જે કલ્પના તે દષ્ટાર્થાપત્તિ. જેમ, દિવસે ભોજન નહિ કરનારા દેવદત્તમાં રાત્રિભોજન સિવાય ઉત્પન્ન નહિ થનારું પુણ્ય જોઈને ઉપપાદન કરનાર જે રાત્રિ ભોજનરૂપ અર્થાન્તરની કલ્પના તે દષ્ટાર્થાપત્તિ (પ્રમાણ) છે.

**દષ્ટિઃ**—ચક્ષુર્દ્વારાસ્વોપલબ્ધિદેતુર્મનોવૃત્તિઃ । ચક્ષુદ્વારા રૂપનું જ્ઞાન થવાના હેતુરૂપ જે મનોવૃત્તિ તે દષ્ટિ.

**દષ્ટિસમસમયા વિશ્વસૃષ્ટિઃ** । દષ્ટિ એટલે સ્વપ્રકાશ જ્ઞાનસ્વરૂપદર્શન. ( આ અને હવે પછીનાં બે લક્ષણોમાં દષ્ટિનો આવો જ અર્થ સમજવો. ) દષ્ટિના સમાન કાળમાંજ વિશ્વની સૃષ્ટિ તે. અર્થાત્ આત્મામાં સ્ફુરણ થતાંની સાથે એકે વખતે સૃષ્ટિ દેખાઈ પડે તે, સ્વપ્રતી સૃષ્ટિની પેઠે.

૨. દર્શસમાનવાલીનસૃષ્ટિઃ । (અર્થ ઉપરના જેવોજ છે. )

૩. દષ્ટિરેવ વિશ્વસૃષ્ટિઃ । દષ્ટિ એજ વિશ્વ સૃષ્ટિ છે.

૪. ત્રિવિધસત્તાબહિર્ભૂતત્વે સત્યસદ્વિલક્ષણત્વં દષ્ટિસૃષ્ટિત્વં । વ્યવહારિક, પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક એવી ત્રણે સત્તાથી બહાર જે અસત્થી વિલક્ષણ હોય તે દષ્ટિસૃષ્ટિ ( અદૈતસિદ્ધિ. )

**દેવતાધિકરણમ્**—યજ્ઞાદાવધિકારિત્વતદ-  
માવયોરન્યતરસાધકોન્યાયઃ । યજ્ઞાદિમાં કોણ અધિકારી થઈ શકે અને કોણ ન થઈ શકે એ બેનો નિર્ણય કરી આપનારો ન્યાય તે દેવતાધિકરણ.

**દેવદત્તવાયુઃ**—બ્રહ્માસુ આણુનાર વાયુ.

**દેવયાનમાર્ગઃ**—અર્ચિરાયાભિમાનિદેવાધિષ્ઠિતો માર્ગઃ । અર્ચિ વગેરેના અભિમાની દેવો જેના અધિષ્ઠાતા છે, તે માર્ગ.

૨. નાગવીશ્યુત્તરે યન્મ સપ્તર્ષિભ્યઃશ્ચ દક્ષિણમ્ । ઉત્તરઃ સવિતુઃ પન્થા દેવયાનસ્તુ સ સ્મૃતઃ ॥૧૧॥ નાગવીથીની ઉત્તરે અને સપ્તર્ષિઓની દક્ષિણે સૂર્યનો ઉત્તરાયનનો જે માર્ગ છે, તેને 'દેવયાન' કહે છે.

૩. દેવઃ પરશેો યાયતેડનેન માર્ગેણિતિ દેવયાનઃ । પરમેશ્વર દેવને જે માર્ગે પમાય તે માર્ગ દેવયાન કહેવાય છે.

( ૧૦૭ )

**દેશપરિચ્છેદ:**—અત્યંતાભાવપ્રતિયોગિપણું દેશપરિચ્છેદ: । અત્યંતાભાવનું પ્રતિયોગિપણું દેશ પરિચ્છેદ કહેવાય છે. જેમ, ઘટત્વાદિક ધર્મેના પટત્વાદિકમાં અત્યંતા ભાવ હોય છે; એ અત્યંતાભાવોનું પ્રતિયોગિપણું ઘટત્વાદિ ધર્મેમાં રહે છે. એજ તે ઘટત્વાદિક ધર્મેના દેશપરિચ્છેદ છે.

૨. યત્કિંચિદ્દેશાવૃત્તિત્વમ્ । કોષક દેશમાં ન રહેવાપણું તે દેશ પરિચ્છેદ.

૩. અધિકરણકદેશવૃત્તિત્વે સર્વાવ્યાપિત્વમ્ । યથા સંયોગાદિ । અધિકરણના એક દેશમાં રહેવા છતાં આખા અધિકરણમાં અવ્યાપિપણું જેમ સંયોગ વગેરે. એક પદાર્થનો ખીજા સાથે સંયોગ થાય ત્યારે તેમનો અન્નેના એક દેશમાં સ્પર્શ થાય છે, આખા અધિકરણમાં થતો નથી.

**દેશાન્તરમ્**—મહાનયન્તરં યત્ર ગિરિર્વા વ્યવધાયક: । વાચો યત્ર વિભિન્નંતે તદ્દેશાન્તર-સુચ્યતે ॥૧૧॥ જે દેશ કોષ મોટી નદી વચ્ચેમાં આવવાથી અથવા કોષ પર્વત વચ્ચેમાં આવવાથી છૂટો પડ્યો હોય, અથવા ન્યાં બોલી પણ જૂદી બોલાતી હોય, તેને દેશાન્તર કહે છે.

**દેહ:**—પ્રતિક્ષણસુપચીયમાનાવયવ: । પ્રત્યેક ક્ષણે જેમાં અવયવો (રક્તાદિ ધાતુઓ વગેરેના) એકત્ર થયા કરતા હોય તે દેહ કહેવાય.

૨. ઇન્દ્રિયાશ્રયો દેહ: । ઇન્દ્રિયોના આશ્રય રૂપ જે હોય તે દેહ.

**દેહવાસના**—દેહાનુભવજનિતત્વે સતિ દેહ-સ્યૈવ પુનઃ પુનઃ (પુષ્ટ્યાર્થ) સ્મરણેતુ: । દેહના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલી હોઈને વારંવાર દેહનાજ (પુષ્ટિ વગેરે માટે) સ્મરણનો હેતુ તે દેહવાસના. એના ત્રણ પ્રકાર છે; (૧) આત્મત્વપ્રાપ્તિ: । ( એ દેહ એજ આત્મા છે એવી બ્રાંતિ ); (૨) ગુણાધાનપ્રાપ્તિ: । ( એ દેહમાં પુષ્ટિ આદિક ગુણો આણી શકાશે

એવી બ્રાંતિ ); (૩) દોષાધાનયત્વપ્રાપ્તિ: । એ દેહમાંથી રોગ, અશક્તિ, આદિ દોષ દૂર કરી શકાશે એવી બ્રાંતિ. એમાંથી ‘ગુણધાન’ અને ‘દોષાધાનય’ એ દરેકના બે પ્રકાર છે: (૧) શાસ્ત્રીય અને (૨) લૌકિક. તમામ પ્રકારની દેહવાસના મલિન છે, એના ચાર હેતુ છે, (૧) દેહવાસના પ્રમાણ સિદ્ધ નથી; (૨) અશક્ય છે; (૩) પુરૂષાર્થને માટે ઉપયોગી નથી; અને (૪) પુનર્જન્મનો હેતુ છે. એટલા માટે દેહવાસના ત્યાગ્ય છે.

**દેહાધ્યાસ:**—દેહસ્ય તત્ત્વમસ્ય વાડસત્ત્વતયા તત્ત્વમતયા વાડધ્યાસ: । દેહ અને દેહના ધર્મોનો આત્મા અને આત્માના ધર્મરૂપે અધ્યાસ; તે દેહાધ્યાસ.

**દૈનિકપ્રલય:** અથવા **દૈનંદિનપ્રલય:**—બ્રહ્મણ: સુષુપ્તિ: । બ્રહ્મદેવની સુષુપ્તિ.

૨. સમષ્ટિલિંગશરીરલયાદિ: । સમષ્ટિ લિંગ શરીરનો લય વગેરે.

**દૈશિકપરત્વમ્**—દિકસંયોગસમવાયિકાર-જનકં પરત્વં દૈશિકપરત્વમ્ । જે મૂર્ત દ્રવ્ય વિશે પરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તે મૂર્ત દ્રવ્યની સાથે જે દિશાઓનો સંયોગ સંબંધ છે, તે દિક્સંયોગ જેનું અસમવાયિ કારણ છે એવું જે પરત્વ તે દૈશિક પરત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ એક મૂર્ત દ્રવ્યથી કોષ પણ દિશામાં ખીજા મૂર્ત દ્રવ્યનું જે દૂરપણું તે દૈશિક પરત્વ જાણવું.

**દૈશિકાપરત્વમ્**—દિક્સંયોગસમવાયિકાર-જનકમપરત્વં દૈશિકાપરત્વમ્ । એક મૂર્ત દ્રવ્યથી ખીજું મૂર્ત દ્રવ્ય તે દિશાના સંયોગવાળું કહેવાય, એ દિક્સંયોગ જેનું અસમવાયિ કારણ છે, એવું જે અપરત્વ (નજીકપણું) તે દૈશિક અપરત્વ કહેવાય.

**દોષત્વમ્**—કાર્યવિરોધિત્વમ્ । કાર્યનું જે વિરોધીપણું તે દોષત્વ.

**દોષપ્રમેય:**—( ગૌતમમતે ) દોષ નામે પ્રમેય ત્રણ પ્રકારનો છે. ( ૧ ) રોગ, ( ૨ ) દ્રેષ, અને ( ૩ ) મોહ.



( ૧૦૮ )

રાગ દોષ સાત પ્રકારનો છે; (૧) કામ, (૨) મત્સર, (૩) રુદ્ધા, (૪) તુષ્ટા, (૫) લોભ, (૬) માયા અને (૭) દંભ. એ સાતનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) કામ—મૈથુનની ધ્વજા.

(૨) મત્સર—પોતાના પ્રયોજનના વિચાર વિનાજ બીજા પુરૂષનાં વાંછિત અર્થનું નિવારણ કરવાની ધ્વજા.

(૩) રુદ્ધા—ધર્મથી અવિરુદ્ધ વસ્તુ પ્રાપ્તિની જે ધ્વજા તે રુદ્ધા.

(૪) તુષ્ટા—આ અમારી વસ્તુ કોઈ વખત પણ નાશ ન પામે એવી ધ્વજા.

(૫) લોભ—ધર્મનો વિરોધ કરીને વ્યવસ્થાની જે ધ્વજા તે.

(૬) માયા—બીજા માણસને ઠગવાની ધ્વજા.

(૭) દંભ—મનમાં ધાર્મિકપણાથી રહિત છતાં પણ બહારથી ધાર્મિકપણા વડે પોતાને ઉત્કૃષ્ટ જણાવવાની ધ્વજા.

બીજો દોષ દોષ છ પ્રકારનો છે: (૧) ક્રોધ (૨) ઇર્ષ્યા, (૩) અસૂયા, (૪) દ્રોહ, (૫) અમર્ષ (૬) અભિમાન. એ છતાં લક્ષણો—

(૧) ક્રોધ—આંખો રાતી થવી વગેરે એવાઓનો હેતુભૂત જે દોષ વિશેષ તે.

(૨) ઇર્ષ્યા—ક્રોધ સાધારણ વસ્તુમાં બીજો ક્રોધ માલકી કરે ત્યારે તે વસ્તુને ગ્રહણ કરનારનો તે બીજા ઉપર દોષ તેનું નામ ઇર્ષ્યા.

(૩) અસૂયા—બીજા પુરૂષના વિદ્વાદિ ગુણ વિશે જે દોષ તે.

(૪) દ્રોહ—અન્ય પુરૂષનો નાશ કરવા વિશે જે દોષ તે.

(૫) અમર્ષ—અપરાધ કરનારા પુરૂષ વિશે અસમર્થ પુરૂષનો દોષ તે.

(૬) અભિમાન—અપકારી પુરૂષનું કાંઈ પણ અનિષ્ટ કરવાને અસમર્થ પુરૂષનો પોતાની જાત ઉપર જે દોષ તે.

ત્રીજો મોહદોષ સાત પ્રકારનો છે:— (૧) વિપર્યય, (૨) સંશય, (૩) તર્ક, (૪) માન, (૫) પ્રમાદ, (૬) ભય, અને (૭) શોક. એ સાતના લક્ષણો:—

૧, ૨, ૩, (વિપર્યય, સંશય, તર્ક, શબ્દો બુદ્ધિ.)

૪. માન—પોતાની જાતમાં અવિદ્યમાન ગુણોનું આરોપ કરીને જે ઉત્કૃષ્ટતા બુદ્ધિ છે, તેનું નામ માન. વળી ગુણુવાન પુરૂષમાં ગુણ રહિત બુદ્ધિનું નામ ‘અમય’ છે, તેનો પણ માનમાંજ અંતર્ભાવ થાય છે.

૫. પ્રમાદ—પ્રથમ કર્તવ્યતારૂપે નિશ્ચય કરેલા અર્થ વિશે પણ જે અકર્તવ્યતા બુદ્ધિ છે, તેનું નામ પ્રમાદ.

૬. ભય—અનિષ્ટ કરનાર કારણ પ્રાપ્ત થયે તેનો પરિત્યાગ કરવાની અયોગ્યતાનું જે જ્ઞાન તે ભય,

૭. શોક—છટ વસ્તુનો વિયોગ થયે તેને કરી મેળવવાની અયોગ્યતાનું જે જ્ઞાન તે શોક કહેવાય છે.

દ્રવત્વમ્—આવસ્થાનનાસમવાયિ કારણત્વં દ્રવત્વમ્. પર્વતાદિક ઉચ્ચ દેશમાં રહેલા જલાદિકનો ભુમિ આદિક નીચેના દેશ સાથે જે સંયોગ થયો છે, તે સંયોગની જનક જે જલાદિકની ક્રિયા વિશેષ છે, એ ક્રિયા વિશેષને સ્થંદન (ઝરવું-ટપકવું) કહે છે. એવા આઠ સ્થંદનનું જે અસમવાયિ કારણ હોય તે દ્રવત્વ કહેવાય છે. અથવા.

૨. આવસ્થાનનાસમવાયિકારણત્વગુણત્વ વ્યાપ્તજાતિમત્ દ્રવત્વમ્. આઠ સ્થંદનમાં અસમવાયિ કારણમાં રહેનારી તથા ગુણુત્વ નામે જાતિની વ્યાપ્ત એવી જે જાતિ છે, તે જાતિવાળો (દ્રવત્વ જાતિવાળો) ગુણ તે દ્રવત્વ કહેવાય છે.

૩. પ્રથિવ્યાદિત્રયત્વત્તિત્તિવાયુત્તિત્તિરૂપાત્તિ-જાતિમત્ દ્રવત્વમ્. પૃથ્વી, જળ, તેજ, એ ત્રણ

(૧૮૯)

દ્રવ્યોમાં વર્તનારા પદાર્થોમાં રહેનારી તથા વાયુમાં ન રહેનારી તથા રૂપમાં ન રહેનારી એવી જે દ્રવ્ય જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણ તે દ્રવ્ય.

**દ્રવ્યગુણા:**—દ્રવ્ય ગુણ એ પ્રકારનો છે: (૧) સાંસિદ્ધિક દ્રવ્ય, અને (૨) નૈમિત્તિક દ્રવ્ય. દ્રવ્ય ગુણ પૃથ્વી, જળ, અને તેજ, એ ત્રણ ઋથોમાં રહે છે. તેમાં પણ જળમાં તો સાંસિદ્ધિક દ્રવ્ય રહે છે અને ઘી, લાખ, આદિક પૃથ્વીમાં તથા સુવર્ણાદિક તેજમાં નૈમિત્તિક દ્રવ્ય રહે છે. જળના પરમાણુઓનાં દ્રવ્ય નિલ હોય છે તથા અન્યત્ર અનિલ હોય છે.

**દ્રવ્યમ્—(લક્ષણ)** ગુણાશ્રયો દ્રવ્યમ્ । જે પદાર્થ સમવાય સંબંધ કરીને રૂપાદિક ગુણોનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

પણ ઉત્પત્તિ લક્ષણમાં દરેક દ્રવ્ય નિર્ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ઉત્પત્તિલક્ષણાવચ્છિન્ન દ્રવ્યમાં એ લક્ષણની અવ્યાપ્તિ થશે. એમ માનીને બીજું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે,

૨. ગુણસમાનાધિકરણસત્તામિન્નજાતિમત્ દ્રવ્યમ્ । જે અધિકરણમાં જે રૂપાદિક ગુણ સમવાય સંબંધ કરીને રહે છે, તે અધિકરણમાં જે જાતિ સમવાય સંબંધ કરીને રહેતી હોય, તે જાતિ ગુણસમાનાધિકરણ સત્તા જાતિ છે. એ સત્તા જાતિથી મિન્ન જે જાતિ છે, તે દ્રવ્યત્વ જાતિ છે. એ દ્રવ્યત્વ જાતિવાળો પદાર્થ તે દ્રવ્ય.

૩. દ્રવ્યત્વજાતિમત્ દ્રવ્યમ્ । જે પદાર્થ સમવાય સંબંધ કરીને દ્રવ્યત્વ જાતિવાળો હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય.

૪. ગુણકર્મમિન્નત્વે સત્તિ સામાન્યવત્ દ્રવ્યમ્ । જે પદાર્થ ગુણ અને કર્મ બંને પદાર્થથી ભિન્ન હોઈને જાતિરૂપ સામાન્યવાળો હોય તે દ્રવ્ય. (જાતિરૂપ સામાન્ય માત્ર દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાંજ રહે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું.)

૫. લિંગસંહ્યાકારકાન્વિતત્વં દ્રવ્યમ્ । જે પદાર્થ લિંગ, સંખ્યા, અને કારકના સંબંધવાળું હોય તે દ્રવ્ય.

૬. સમવાયિકારણ દ્રવ્યમ્ । કાર્યનું જે સમવાય કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. (કાર્ય અને કારણનો સંબંધ તે સમવાય સંબંધ કહેવાય છે. દ્રવ્યમાંથી દ્રવ્યરૂપ કાર્ય, ગુણરૂપ કાર્ય, અને કર્મરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, માટે દ્રવ્ય એ ગુણકાર્ય અને કર્મકાર્યનું સમવાય કારણ છે. ગુણ અને કર્મ કોષ કાર્યનું સમવાય કારણ થતાં નથી.) તેથી—

ગુણક્રિયાશ્રયત્વં દ્રવ્યત્વમ્ । જે ગુણ અને ક્રિયાનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય.

૮. સાક્ષાત્ સમ્બન્ધેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વં દ્રવ્યત્વમ્ । સાક્ષાત્ સંબંધ થવાથી ઇન્દ્રિય વડે જે ગ્રાહ્ય હોય તે દ્રવ્ય.

૯. કાર્યાશ્રયો દ્રવ્યમ્ । કાર્યનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય.

**દ્રવ્યપ્રકારા:**—દ્રવ્ય નવ પ્રકારનું છે. (૧) પૃથ્વી, (૨) જલ, (૩) તેજ, (૪) વાયુ, (૫) આકાશ, (૬) કાળ, (૭) દિશા, (૮) આત્મા, અને (૯) મન. વળી એ બધાં દ્રવ્યના એ પ્રકાર છે: (૧) મૂર્તદ્રવ્ય અને (૨) અમૂર્ત દ્રવ્ય, જેમ—

(૧) મૂર્તદ્રવ્ય—પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન, એ પાંચ મૂર્તદ્રવ્યો છે.

(૨) અમૂર્તદ્રવ્ય—આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા, એ ચાર અમૂર્તદ્રવ્યો છે. અમૂર્તદ્રવ્યને 'વિભુ' કહે છે.

વળી (૧) નિત્યદ્રવ્ય અને (૨) અનિત્યદ્રવ્ય, એવા પણ દ્રવ્યના એ પ્રકાર છે.

(૧) નિત્યદ્રવ્ય—પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ, એ ચારના પરમાણુઓ, તથા આકાશ, કાળ, દિશા, આત્મા અને મન એ પાંચ દ્રવ્યો, એ બધાં નિત્ય દ્રવ્યો કહેવાય છે.

( ૧૧૦ )

(૨) અનિત્યદ્રવ્ય—દ્રવ્યભુકાદિ કાર્યરૂપ પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ એ અનિત્યદ્રવ્ય કહેવાય છે.

દ્રવ્યસમવેતદ્રવ્યમ્—દ્રવ્યભુકાદિક કાર્ય, એ દ્રવ્ય સમવેતદ્રવ્ય કહેવાય છે.

દ્રવ્યાસમવેતદ્રવ્યમ્—પરમાણુ તથા આકાશાદિક નિત્યદ્રવ્ય. એ દ્રવ્ય અસમવેત દ્રવ્ય કહેવાય છે.

દ્વિષ્ટમ્—જે પદાર્થ બળવાન દેષને વિષય હોય છે, તે પદાર્થને દ્વિષ્ટ કહે છે.

દ્વેષઃ—દ્વેષ્મીત્યનુભવવિષયવૃત્તિગુણસ્વવ્યાપ્તિ-જાતિમાન્ દ્વેષઃ । હું દેષ કરનારો છું એ પ્રકારના અનુભવનો જે વિષય છે, તે વિષય વિષે વર્તનારી તથા ગુણુત્વ જાતિની વ્યાપ્તિ એવી જે દેષત્વ જાતિ છે. તે જાતિવાળો ગુણુ તે દેષ કહેવાય છે.

દુઃસ્વત્સાધનયોઃ કોયો દ્વેષઃ । દુઃખ અને દુઃખનાં સાધન વિષે જે ક્રોધ તે દેષ.

૩. લોકાનામુદ્ગેગચરણ દ્વેષઃ । લોકોને ઉદ્ગેગ થાય એવું આચરણ તે દેષ.

૪. દ્વિષ્ટસાધનતાજ્ઞાનચરણ દ્વેષઃ । દેષ કરવાના પદાર્થનું આ સાધન છે, એવા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલો ગુણુ તે દેષ કહેવાય છે.

આ ગુણુ કેવળ જીવાત્મામાં જ હોય છે. જ્ઞાની તે દુઃખદેષ તથા દુઃખ સાધન દેષ. એવા બેદૃશી એ પ્રકારનો છે. એ દેષ ગુણુ અનિત્ય હોય છે.

દ્વણુકમ્—પરમાણુદ્વયાર વ્યં કાર્ય બળુકમ્ । એ પરમાણુઓ વડે આરંભાયલું જે કાર્ય તે દ્રવ્યભુક કહેવાય છે.

ધ

ધનંજયઃ—શરીરનું પોષણ કરનાર વાયુ.

ધનુર્વેદઃ—ધનુઃપ્રયોગસંહારસ્થાપકત્વે સત્તિ ય-જુર્વેદસ્યોપવેદઃ । ધનુષ્યમાં બાણને યોજવાની તથા તેને પાછો ખેંચી લેવાની વિદ્યાને જણા-

વનાર હોઇને જે યજુર્વેદનો ઉપવેદ હોય તે ધનુર્વેદ.

ધર્મઃ—સુહૃદસાધારણકારણ ધર્મઃ । સુખનું જે અસાધારણ કારણ તે ધર્મ. કેમકે લોકોને જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે ધર્મ વડે જ થાય છે—ધર્મ વિના સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી—માટે ઉક્ત ધર્મનું લક્ષણ સંભવે છે.

૨. યાગજન્યસ્વર્ગજનકવૃત્તિગુણસ્વવ્યાપ્તિ-માન્ ધર્મઃ । જે વસ્તુ યાગ વડે જન્ય હોય તથા સ્વર્ગની જનક હોય, તે વસ્તુમાં વર્તનારી તથા ગુણુત્વ જાતિની વ્યાપ્તિ એવી જે ( ધર્મત્વ ) જાતિ છે, તે જાતિવાળો ગુણુ તે ધર્મ કહેવાય છે.

૩. અન્યાશ્રિતત્વે સત્તિ સ્વતંત્રતાશૂન્યા ધર્મઃ । અન્ય ( શાસ્ત્રાદિક ) ને આશ્રિત હોઇને જે સ્વતંત્રતારહિત હોય તે ધર્મ.

૪. વેદવિહિતો ધર્મઃ । વેદે જે વિહિત દરાવ્યો હોય તે ધર્મ.

૫. અલૌકિકશ્રેયઃ સાધનત્વેન વિહિતક્રિયાત્વં ધર્મત્વમ્ । અલૌકિક કદયાણુના સાધનપણુ વડે જેની ક્રિયા શાસ્ત્રવિહિત હોય તે ધર્મ.

૬. બલવદનિશ્ચયપ્રયોજકત્વે સત્તિ શ્રેયઃ સાધનતયા વેદપ્રમાપિતત્વમ્ । બળવાન એવા અનિ-ષ્ટનો હેતુ ન હોઇને કદયાણુની સાધનતા રૂપે વેદે જેને પ્રમાણુ કયો હોય તે ધર્મ.

૭. વેદપ્રતિપાદ્યત્વે સત્તિ પ્રયોજનવદર્થો ધર્મઃ । વેદે પ્રતિપાદન કરેલો હોઇને જે અર્થ પ્રયોજનવાળો હોય તે ધર્મ.

ધર્મપદાર્થઃ ( જૈન મતે )—જીવની મોક્ષ માર્ગમાં જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, એ પ્રવૃત્તિ રૂપ હેતુથી જેનું અનુમાન થાય છે, તે ધર્મપદાર્થ કહેવાય છે.

ધર્માધર્મૌ—(પદાર્થો) ધર્મગુણુ તથા અધર્મગુણુ બન્ને જીવાત્મામાં જ રહે છે, તથા અનિત્ય અને અતીન્દ્રિય હોય છે.

( ૧૧૧ )

**ધાતુત્ત્વમ્**—ક્રિયાવાચિત્વે સતિ ગણપઠિ-  
તત્ત્વમ્ । જે શબ્દ ક્રિયાનો વાચક હોઇને તેનો  
ગણમાં પાઠ હોય તે ધાતુ (ચાકરણમાં.)

**ધારણા**—સારાસારાવધારણપૂર્વકં પ્રત્યુક્તિ-  
સમયે સ્મરણયોગ્યતાપાદનમ્ । સાર અને  
અસારના નિશ્ચયપૂર્વક ઉત્તર આપતી વખતે  
સ્મરણુ યોગ્યતાનું સંપાદન તે ધારણા.

૨. મૂળધારસ્વાધિષ્ઠાનમણિપૂરકાનાહતવિશુ-  
દ્ધાજ્ઞાવક્રદેશાનામન્યતમસ્મિન્પ્રત્યગાત્માનિ વા ચિત્ત-  
સ્થાપનમ્ । મૂળધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂરક,  
અનાહત, વિશુદ્ધ અને આજ્ઞાચક્ર, એ  
છ ચક્રોમાંથી ગમે તે એકમાં ચિત્તનું  
સ્થાપન તે ધારણા, અથવા પ્રલક્ષ્ આત્મામાં  
ચિત્તનું સ્થાપન. અર્થાત પ્રત્યગાત્મા માં  
સ્વરૂપ છે. એવું સ્મરણુ, તે ધારણા.

**ધારાવાહિકજ્ઞાનમ્**—ઘટોષ્ટઃ ક્ષ્યાવકરકઃ  
સતતપ્રત્યયઃ । આ ધડો છે, આ ધડો છે,  
એવી રીતનો જે નિરંતર (ચાલુ) પ્રત્યય  
(જ્ઞાન) થયા કરવો તે ધારાવાહિક જ્ઞાન  
કહેવાય.

**ધૃતિઃ**—અવસન્નાનાં દેહેન્દ્રિયાનામવશ્ચમ્ન-  
હેતુઃ પ્રયત્નો ધૃતિઃ । શિથિલ થઈ ગયેલાં દેહ  
અને ઇન્દ્રિયોને ટકાવી રાખવાના હેતુરૂપ  
પ્રયત્ન તે ધૃતિ.

૨. ધૈર્ય; ધીરજ; મનને ઉન્માર્ગે જતું  
અટકાવવાનું સામર્થ્ય.

**ધ્યાનમ્**—જે વસ્તુ વિષયક ધારણા કર-  
વામાં આવે છે તેજ વસ્તુમાં પ્રયત્ન વિનાજ  
જે વૃત્તિઓની એકાકારતા તે ધ્યાન. અથવા

૨. ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન, એ ત્રણની  
સ્ફૂર્તિપૂર્વક વગર પ્રયત્ન તે વસ્તુઓમાં  
વૃત્તિઓની એકાકારતા તે ધ્યાન. (ધારણા  
અને ધ્યાન એકજ વસ્તુ વિષયક હોવા છતાં  
ધારણા વિગતીય વૃત્તિઓ વડે વિચિન્ન  
હોય છે, અને ધ્યાન વિગતીય વૃત્તિઓ વડે  
વિચિન્ન હોતું નથી, એટલે ધારણા અને  
ધ્યાનમાં ભેદ છે.)

૩. વિજાતીય પ્રત્યયતિરસ્કરણ સજાતીય  
પ્રત્યયપ્રવાહી કરણ ધ્યાનમ્ । વિગતીય જ્ઞાનનો  
તિરસ્કાર કરીને (તેને મનમાંથી કાઢી  
નાંખીને) સમતીય જ્ઞાનનો જે પ્રવાહ કરવો  
તે ધ્યાન. (ધ્યેય વસ્તુથી અન્ય તે વિગતીય,  
અને ધ્યેયને અનુકૂળ તે સમતીય.)

૪. ચૈતન્યરૂપ વસ્તુમાં સમતીય વૃત્તિ-  
ઓનો પ્રવાહ તે ધ્યાન.

**ધ્વંસઃ**—જન્યામાવત્વં ધ્વંસઃ । જન્ય  
વસ્તુઓનો જે અભાવ તે ધ્વંસ નાશ.

ન

**નનુ**—પ્રત્યુક્તાવક્ષેપઃ । પ્રતિ ઉત્તરમાં જે  
આક્ષેપ બતાવવો વાંધો ઉઠાવવો એ અર્થ-  
દર્શક અવ્યય.

**નમઃ**—સ્વાપર્કર્ષ્ણોવાનુકૂલવ્યાપારઃ । પોતાનો  
અપકર્ષ જણાવવાને અનુકૂળ એવો વ્યાપાર.

**નમસ્કારઃ**—કરશિરઃસંયોગાદી વ્યાપારઃ ।  
હાથ અને મસ્તકના સંયોગાદિ સંબંધી જે  
વ્યાપાર તે.

**નમસ્કારમંજૂલમ્**—સ્વાપર્કર્ષ્ણોવાનુકૂલઃ  
સ્વીયવ્યાપારવિશેષઃ । નમસ્કાર કરવાને યોગ્ય  
જે ગુરુ અને ધર્મિય વગેરે છે, તેમનાથી  
નમસ્કાર કરનાર પુરૂષમાં જે ન્યૂનતા છે, તે  
ન્યૂનતા હોકોને જણાવનારો નમસ્કાર કરનારાનો  
શરીરનો એક પ્રકારનો જે વ્યાપાર છે, તે  
નમસ્કારરૂપ મંગલ કહેવાય છે.

**નરકઃ**—પાપિલેકપાપભોગસ્થાનમ્ । પાપી  
હોકોને પાપ ભોગવવાનું સ્થાન તે નરક.

૨. નાસ્ત્યસ્મિન્ રમણં રતિકરં સ્વાનમલ્પમ-  
પીતિ નરકમ્ । જેમાં મનને આનંદ આપે એવું  
થોડું પણ સ્થાન નથી તે નરક.

**નાગઃ**—એડકાર આણનારો વાયુ.

**નાદાદિત્રયમ્**—સંવૃત કંઠમાં જે અવાજ  
કરવો તેને નાદ કહે છે; અનુસ્વારને બિંદુ  
કહે છે; અને નાદના એક દેશને કલા કહે  
છે. એ ત્રણ (નાદ, બિંદુ અને કલા) ને  
નાદાદિત્રય કહે છે.)

(૧૧૨)

**નાન્તરીયકત્વમ્**—વ્યાપ્તિ એટલે તદભાવે તદભાવરૂપાવ્યાપ્તિઃ એકના અભાવમાં બીજાનો અભાવ એવી વ્યાપ્તિ.

૨. તત્સત્તાનિયતસત્તાકત્વમ્ । એકની સત્તા હોય તો નિયમે કરીને બીજાની સત્તા હોવી તે. જેમ—‘નાન્તરીયકફલજનકત્વમ્’ એટલે ‘પ્રતિબંધનો અભાવ હોય તો અવશ્ય અર્થની ઉત્પત્તિ થવાપણું.’

૩. મધ્યે અવશ્ય હોવાપણું તે પણ ‘નાન્તરીયકત્વ’ કહેવાય છે.

૪. અન્યનિષ્પાદકયત્નનિષ્પાદ્યત્વમ્ । અન્ય વસ્તુને નિષ્પન્ન કરનાર યત્ન વડે જેનું નિષ્પાદન થયે તે. જેમ ફેરીને માટે આંખા તળે જતાં છાયા અને સુગંધ પ્રાપ્ત થાય તે નાન્તરીયક ફલ પ્રાપ્તિ કહેવાય.

**નામ**—શબ્દોનાચારિતેનેહ યેન દ્રવ્યં પ્રતીયતે । તદક્ષરવિઘ્નૌ યુક્તં નામેત્યાદુર્મનીષિણઃ ॥૧૧॥ જે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી આ રચનામાંનું દ્રવ્ય પ્રતીત થાય છે તે શબ્દને અક્ષરોમાં ગોઠવ્યો હોય ત્યારે તેને યુક્તિમાન પુરુષો નામ કહે છે. જેમ, એ અક્ષરનું નામ, ત્રણ અક્ષરનું નામ, ૬૦.

**નામમાત્રમ્**—સ્વર્વોર્થહીનત્વે સતિ સંજ્ઞાધારિત્વમાત્રમ્ । જે પદાર્થમાં જે શક્તિ જોઈએ તે ન હોઈને સંજ્ઞા માત્ર ધારણ કરવાપણું હોય તે નામ માત્ર કહેવાય.

**નામિકકર્મ**—(જનનમતે) જણવાયેાગ્ય તરવ આ નામવાળું છે, એવા જ્ઞાનનું હેતુ જ્યુત કર્મ તે નામિકકર્મ.

૨. સ્ત્રીના ઉદરમાં ગયેલા શુક્રશોણિતની તત્ત્વજ્ઞાનાનુકૂલ દેહાકાર પરિણામ શક્તિવડે જે દ્રવીભાવરૂપ કલિલાવરથા તથા યુદ્ધયુદ્ધાવરથાની આરંભક ક્રિયા વિશેષ છે તે નામિક કર્મ.

**નિગમઃ**—અધ્વનિપર્ચાય કથનેન વેદાર્થ-વૌષકઃ । ધ્વનિરહિત પર્માય શબ્દો કહેવા વડે વેદાર્થનો ઓષક ગ્રંથ.

**નિગમનવાક્યમ્**—પક્ષે સાધ્યસ્યાવાધિતલ-પ્રતિપાદકં વચ્ચનં નિગમનમ્ । પક્ષ વિષે સાધ્યના અધ્યાધિતપણુને પ્રતિપાદન કરનારું જે વચન, તે વચન નિગમન વાક્ય કહેવાય છે. જેમ ‘તસ્માત્તથા’ (વહિવ્યાધ્ય ધૂમવાળો હોવાથી આ પર્વત રસોડાની પેઠે અગ્નિવાળોજ છે.) આ વચન પર્વતરૂપ પક્ષમાં વહિરૂપ સાધ્યના અધ્યાધિતપણુનું પ્રતિપાદન કરે છે, માટે એ વાક્ય નિગમન વાક્ય કહેવામાં આવે છે.

૨. હેતુવપદેશાત્પ્રતિજ્ઞાયા પુનર્વચ્ચનં નિગમનમ્ । હેતુ વાચક શબ્દ કહીને પ્રતિજ્ઞા ફેરી કહી બતાવવી તે નિગમન. અર્થાત્ પાંચ અવયવ-વાળા અનુમાનમાં છેવટે ઉપસંહાર તરિકે જે વાક્ય બોલાય છે તે. જેમ, ધૂમાડા ઉપરથી અગ્નિનું અનુમાન કરતાં છેવટે ‘તસ્માત્ તથા’ એટલે ‘ધૂમાડાવાળો હોવાથી આ પર્વત રસોડાની પેઠે અગ્નિવાળો છે’ એ વાક્ય કહેવાય છે.

**નિગ્રહઃ**—અનુગ્રહામાવઃ । અનુગ્રહનો (કૃપા વડે સંકટમુક્ત કરવાનો) અભાવ તે નિગ્રહ.

૨. દ્વન્દ્વિયાણાં વિષયેભ્યો નિગ્રહણમ્ । ઇન્દ્રિયોને વિષયો તે તરફ જતી અટકાવવી તે ઇન્દ્રિયોનો ‘નિગ્રહ’ કહેવાય છે.

**નિગ્રહસ્થાનમ્**—વાદિનોડપજયહેતુનિગ્રહ-સ્થાનમ્ । વાદીના અપજયનો જે હેતુ હોય તે નિગ્રહસ્થાન કહેવાય. એ નિગ્રહસ્થાન આવીશ પ્રકારનાં છેઃ જેમ—(૧) પ્રતિજ્ઞાહાનિ, (૨) પ્રતિજ્ઞાન્તર, (૩) પ્રતિજ્ઞા વિરોધ, (૪) પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ, (૫) હેતુવતર, (૬) અર્થાન્તર, (૭) નિરર્થક, (૮) અપાર્થક, (૯) અવિજ્ઞા-તાર્થ, (૧૦) અપ્રાપ્તકાલ, (૧૧) ન્યૂન, (૧૨) અધિક, (૧૩) પુનરક્રા. (૧૪) અનનુ-ભાવણ, (૧૫) અજ્ઞાન, (૧૬) અપ્રતિભા, (૧૭) વિક્ષેપ, (૧૮) મતાનુસાર, (૧૯) પર્થનુ-યોગ્યોપેક્ષણ, (૨૦) નિરનુયોગ્યાનુયોગ, (૨૧) અપસિદ્ધાંત, (૨૨) હેતુભાસ. એનાં લક્ષણો તે તે શબ્દોમાં જોવાં.

( ૧૧૩ )

૨. પરાજયહેતુનિમ્નહસ્થાનમ્ । વાદમાં પરા-  
જય થવાનો હેતુ તે નિમ્નહસ્થાન.

૩. ઉદ્દેશ્યાનુગુણસમ્યગ્જ્ઞાનાભાવલિજ્ઞત્વં નિમ્ન-  
હસ્થાનત્વમ્ । ઉદ્દેશ્ય અર્થના ગુણ મળતા આવે  
એવી રીતના સારા જ્ઞાનના અભાવનું હેતુપણું  
તે નિમ્નહસ્થાનત્વ કહેવાય છે.

૪. વાદિપ્રતિવાદિનોડસામર્થ્યબોધકત્વમ્ ।  
વાદી કે પ્રતિવાદીનું અસામર્થ્ય જાણવાવાપણું  
તે નિમ્નહસ્થાન.

**નિઘણટ્ટઃ**—પર્યાયનામ્નામેકત્રાર્થકથનાય સંગ્રહઃ ।  
પર્યાય નામોનો એક જ રથને અર્થ કહેવા માટે  
જે સંગ્રહ ગ્રંથ નિધંટુ.

૨. વૈદિકદ્રવ્યદેવતાત્મકપદાર્થપર્યાયશબ્દાત્મકઃ ।  
વેદમાં કહેલા દ્રવ્ય અને દેવતારૂપ પદાર્થોના  
પર્યાય શબ્દરૂપ કોશ ગ્રંથ તે નિધંટુ.

**નિત્યઃ**—પ્રાગભાવાપ્રતિયોગિત્વે સતિ ધ્વંસા-  
પ્રતિયોગી નિત્યઃ । જે પદાર્થ પ્રાગભાવનો  
અપ્રતિયોગી હોઇને ધ્વંસાભાવનો પણ અપ્ર-  
તિયોગી હોય તે નિત્ય કહેવાય. અર્થાત્ જે  
પદાર્થનો પ્રાગભાવ કે પ્રધ્વંસાભાવ ન હોય  
એટલે ઉત્પત્તિ કે નાશ ન હોય તે નિત્ય.

૨. ધ્વંસપ્રાગભાવાન્યતરાપ્રતિયોગિત્વમ્ ।  
ધ્વંસાભાવ કે પ્રાગભાવ એ બેમાંથી ગમે તે  
એકનો પ્રતિયોગી ન હોય તે નિત્ય.

૩. સર્વકાલવૃત્તિનિત્યઃ । જે પદાર્થ અધા  
કાળમાં રહેનારો હોય તે નિત્ય.

૪. ધ્વંસાપ્રતિયોગિવૃત્તિત્વવિશિષ્ટસત્તાયોગિત્વં  
નિત્યત્વમ્ । ધ્વંસના અપ્રતિયોગીરૂપે વૃત્તિત્વ  
(રહેવાપણું)થી વિશિષ્ટ જે સત્તા એ સત્તાનું  
યોગિત્વ, મતલબ કે જે પદાર્થ ધ્વંસનો  
પ્રતિયોગી હોઇને સત્તાવાળો હોય તે નિત્ય.

૫. ભાવત્વે ધ્વંસમિન્નત્વં વા સતિ ધ્વંસા-  
પ્રતિયોગિત્વમ્ । જે પદાર્થ ભાવરૂપ તથા  
ધ્વંસથી ભિન્ન હોઇને ધ્વંસનો અપ્રતિયોગી  
હોય તે નિત્ય.

**નિત્યપદાર્થઃ**—પરમાણુ, આકાશ, કાલ,  
દિશા, આત્મા, મન, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય  
અન્યોન્યાભાવ, અલંતાભાવ, નિલગુણ,  
ઘટ્યાદિ પદાર્થો નિત્ય હોય છે માટે તે નિત્ય  
પદાર્થ કહેવાય છે.

**નિત્યકર્મ**—અવરૂપેક્ષિતફલસાધનમ્ । અ-  
વશ્ય અપેક્ષિત ફળનું જે સાધન તે નિત્યકર્મ.

૨. અકરુણે પ્રત્યવાયાનુવન્નિનિત્યાકર્મ । જે  
ન કરવાથી જરૂર પ્રત્યવાય લાગે તે કર્મ  
નિત્યકર્મ કહેવાય છે.

૩. પ્રત્યવાયજનકીમૂતાભાવપ્રતિયોગિત્વમ્ । પ્રત્ય-  
વાયના જનકરૂપ જે અભાવ, તેનું જે પ્રતિ-  
યોગી હોય તે નિત્યકર્મ. જેમ એકાદશીમાં  
ઉપોપણુ કરડું એમ ધર્મ જાણનારા કહે છે.  
તે ઉપોપણુનો અભાવ, તે પ્રત્યવાયને ઉત્પન્ન  
કરવા રૂપ અભાવ છે, તેનો પ્રતિયોગી ઉપોપણુ  
છે. માટે એકાદશીનું ઉપોપણુ નિત્યકર્મ છે.

૪. અહરહર્જાયમાન નિત્યકર્મ । જે નિલ  
ચાલ્યા કરતું હોય તે નિત્યકર્મ. જેમ આળકો  
નિલ રમે છે માટે આળકોનું તે નિત્યકર્મ છે.

**નિત્યપ્રલયઃ**—પ્રાણિનાં સુષુપ્તિઃ । પ્રાણી-  
ઓની સુષુપ્તિ અવસ્થા એ તેમનો નિત્યપ્રલય છે.

**નિદિધ્યાસનમ્**—શ્રુતાર્થાસ્ય નૈરન્ટર્યેણ લી-  
ર્ધકાલમનુસન્ધાનં નિદિધ્યાસનમ્ । શ્રવણ કરેલા  
અર્થનું નિરંતર અને લાંબા વખત સુધી જે  
અનુસંધાન ( સમરણ ) તેનું નામ નિદિધ્યાસન.

૨. અપરોક્ષનિશ્ચયત્વસંપાદકત્ત્વકઃ । અપ-  
રોક્ષ નિશ્ચયપણુને સંપાદન કરનારો તર્ક, તે  
નિદિધ્યાસન.

૩. વિજાતીયપ્રત્યયતિરસ્કારેણ સજાતીયપ્રત્યય-  
પ્રવાહીકરણં નિદિધ્યાસનમ્ । વિજાતીય પ્રત્યયોનો  
તિરસ્કાર કરીને સજાતીય પ્રત્યયનો પ્રવાહ  
ચલાવવો, તેનું નામ નિદિધ્યાસન છે. ( પ્રત્યય  
એટલે જ્ઞાન. )

**નિદ્રા**—અમાવપ્રત્યયાલમ્બના વૃત્તિઃ । અભાવ  
જ્ઞાનનું અવલંબન કરનારી (અભાવરૂપ થયેલી)  
વૃત્તિ તે નિદ્રા.

( ૧૧૪ )

૨. પ્રવૃત્ત્યવસ્થાદેતુલ્યં નિદ્રાત્વમ્ । જાગેલા મનુષ્યને હું જાગ્યો છું, એવું અનુસંધાન થવાનું હેતુપણું તે નિદ્રાપણું.

**નિન્દા—વિરોધિનિ:** પુરુષૈઃ સ્વસ્મિન્નાપા-  
દિતા દોષાક્તિઃ । વિરોધી પુરુષોએ પોતાનામાં  
( નિંદા પુરુષમાં ) જે દોષવાણું વચન લાગુ  
કર્યું હોય તે નિંદા.

૨. આસ્ત્યેન પરસ્ય વિચમાનાવિચમાનદોષસંકી-  
ર્તનં નિન્દા । મુખ વડે કરીને બીજાના છતા કે  
આણુછતા ( ખરા કે ખોટા ) દોષનું કથન કરવું  
તે નિન્દા.

**નિન્દાર્થવાદઃ—**અનિષ્ટબોધનદ્વારા વિચ્ચ-  
ર્થપ્રવર્તકં વચનં નિન્દાર્થવાદઃ । અનિષ્ટનું બોધન  
કરીને તે દ્વારા વિધ્ધર્થને પ્રવૃત્ત કરનાર વચન.

૨. પ્રતિપાઘ અર્થની મહત્તા જણાવવાને  
અપ્રતિપાઘ અર્થનું તુચ્છત્વ જણાવવું તેને  
પણ નિન્દાર્થવાદ કહે છે. જેમ કેવીનું  
માહાત્મ્ય વર્ણવતી વખતે ધક્કા, વિષ્ણુ આદિક  
દેવોને તેના આગ્રાંકિત વર્ણવવા તે નિન્દા-  
ર્થવાદ છે.

**નિન્દિતત્ત્વમ્—**શાસ્ત્રલોકયોર્ગદિતમ્ । જે  
કાંઈ શાસ્ત્રમાં તથા શોક્ષમાં નિદિત હોય તે.

**નિમન્ત્રણમ્—**આવશ્યકશ્રાદ્ધભોજનાદૌ પ્રવ-  
ર્તનમ્ । આવશ્યક એવા શ્રાદ્ધ ભોજન વગેરેમાં  
તે પ્રવૃત્તિ કરાવવી.

**નિમિત્તકારણમ્—**સમવાય્યસમવાયુભય-  
મિત્રકારણમ્ । સમવાયિ કારણ તથા અસમ-  
વાયિ કારણથી બિન્ન જે કારણ તે નિમિત્ત  
કારણ કહેવાય છે. જેમ, કાંદેલો, સાળ સાળવી  
આદિક પટનાં નિમિત્ત કારણો છે. એટલે-  
કાંદેલો, સાળ વગેરે પટનાં સમવાયિ કારણરૂપ  
તંતુઓથી તથા અસમવાયિ કારણરૂપ તંતુ  
સંયોગથી બિન્ન છે, અને પટરૂપ કાર્યના  
કારણ પણ છે, માટે તે કાંદેલો વગેરે પટનાં  
નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. તેમજ દંડ  
ચક્રાદિક પણ ઘટનાં સમવાયિ કારણ રૂપ  
કપાલોથી તથા અસમવાયિ કારણરૂપ કપાલ

સંયોગથી બિન્ન છે તથા તે ઘટરૂપ કાર્યનાં  
કારણ પણ છે, માટે તે દંડચક્રાદિક ઘટના  
નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે. એજ પ્રમાણે દેશ,  
કાળ, અદષ્ટ, ઈશ્વર, પ્રાગભાવ, આદિક નિમિત્ત  
કારણો વિષે પણ એ ઉક્ત લક્ષણ સમજવું.  
( સમવાયિ, અસમવાયિ અને નિમિત્તરૂપ ત્રણ  
કારણો દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મરૂપ ભાવકાર્યનાં  
હોય છે.) પ્રધ્વસાભાવ રૂપ આભાવ કાર્યનું તો  
એક નિમિત્ત કારણજ હોય છે.

**કાર્યાનુકૂલવ્યાપારવત્કારણમ્ ।** કાર્યની  
ઉત્પત્તિને અનુકૂલ જે વ્યાપાર, તે વ્યાપાર-  
વાળા કારણને નિમિત્ત કારણ કહે છે.

૩. જે કારણ કાર્યમાં મળેલું ન હોવા  
છતાં જેના વિના કાર્ય નિષ્પન્ન થઈ શકે  
નહિ તે નિમિત્ત કારણ જેમ, કુંભાર, ચાક,  
દાંડો, વગેરે ધડાનાં નિમિત્ત કારણો છે, કેમકે  
તેમના વિના ધડો નિષ્પન્ન થઈ શકતો નથી.

૪. સ્વાતિરિક્તકાર્યજનકત્વમ્ । પોતાનાથી  
બિન્ન એવા કાર્યનું જે જનક હોય તે  
નિમિત્ત કારણ. જેમ કુંભાર આદિકથી બિન્ન  
એવા ઘટાદિક કાર્યનું કુંભાર આદિ જનક છે,  
માટે કુંભાર આદિ નિમિત્ત કારણ.

૫. કાર્યોત્પત્તિમાત્રકારણં નિમિત્તકારણમ્ ।  
કાર્યની ઉત્પત્તિ માત્રનુંજ જે કારણ હોય  
( તેના ઉપાદાન વગેરેનું ) જે કારણ ન હોય )  
તે નિમિત્ત કારણ.

**નિયમઃ—**( પતંજલિને મતે ) શૌચ,  
સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન  
એ પ્રાંચ પ્રતોને નિયમ કહે છે.

૨. શૌચાદિસમ્પાદનં નિયમઃ । શૌચ વગેરેને  
આચરવાં તે નિયમ.

૩. શૌચાચર્યતત્ત્વત્વં નિયમઃ । શૌચ વગેરે  
પાંચમાંથી ગમે તે એકને પણ નિયમ કહે છે.

૪. કાયવાક્સાધ્યત્વે સતિ યોગાદ્વિશેષત્વં  
નિયમઃ । શરીર તથા વાણીથી સાધ્ય હોઈને  
જે યોગનું અંગવિશેષ હોય તે નિયમ.

( ૧૨૫ )

૫. જન્મદેતુકામ્યધર્માન્નિવૃત્ત્ય મોક્ષહેતૌ નિષ્કામધર્મે નિયમતીતિ નિયમઃ । જન્મના હેતુ-ભૂત કામ્ય ધર્મથી પાછા વાળીને મોક્ષના હેતુરૂપ નિષ્કામ ધર્મમાં મનુષ્યનું જે નિયમન કરે છે તે નિયમ કહેવાય છે.

**નિયમફલાનિ**—નિયમનાં ફળ યોગ-શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છેઃ જેમ—પોતાના અંગની જુગુપ્સા અને ખીજાઓ સાથે સંસર્ગમાં ન આવવું તે શૌચનું ફળ છે; સંતોષથી સર્વોત્તમ સુખલાભ થાય છે; સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટદેવતાનો સંપ્રયોગ થાય છે; ઇત્યાદિ.

**નિયમવિધિ**—પક્ષેડપ્રાપ્તસ્ય પ્રાપ્તકો વિધિ-નિયમવિધિઃ । પક્ષ વિષે અપ્રાપ્ત જે અર્થ છે, તે અર્થનો પ્રાપ્ત જે વિધિ તે નિયમ વિધિ કહેવાય છે. જેમ—“ત્રીહીનવહન્તિ” છાલાં દૂર કરવા માટે ઝાંગરને સાંમેલાવતી ખાંડે. ” આ નિયમ વિધિ છે. ઝાંગરનાં છાલાં દૂર કરવાના—નખે ફેલીને, ભરડીને, ખાંડીને,—એવા અનેક ઉપાયો છે. તેમાં થરકતી પુરૂષ બ્યારે સાંમેલાથી ખાંડવાનું પડ્યું મૂકીને ભરડવા વગેરે ખીજા ઉપાયથી છાલાં દૂર કરવાનો આરંભ કરે છે ત્યારે તે પક્ષમાં સાંમેલાથી ખાંડવાનું અપ્રાપ્ત કહેવાય છે. એ રીતે એક પક્ષમાં અપ્રાપ્ત થયેલા મુસલાવહનન (સાંમેલાથી ખાંડવું તે) નું ઉક્ત વિધિએ વિધાન કર્યું છે; અર્થાત્ અપ્રાપ્ત અંશને પૂરણ કર્યો છે માટે એ નિયમવિધિ કહેવાય છે.

૨. નાનાસાધનસાધ્યક્રિયાયામેક્સાધનપ્રાપ્તા-વપ્રાપ્તાપરસાધનસ્ય પ્રાપ્તકોવિધિનિયમવિધિઃ । જૂદાં જૂદાં સાધનથી સાધ્ય થાય એવી ક્રિયામાં ગમે તે એક સાધનથી પ્રાપ્તિ થતાં નહિ પ્રાપ્ત એવા ખીજા સાધનને પ્રાપ્ત કરી આપવાનો વિધિ તે નિયમ વિધિ.

૩. પક્ષેડપ્રાપ્તસ્ય પ્રાપ્તક્ત્વમ્ । એક પક્ષમાં જે પ્રાપ્ત ન હોય તેને પ્રાપ્ત કરી આપનાર. મતલબ કે એક કાર્યને માટે અનેક પ્રકાર હોય તેમાંથી એક પ્રકારનો નિયમ કરી આપનાર વિધિ તે નિયમવિધિ.

**નિરનુયોગ્યાનુયોગઃ**—નિગ્રહસ્થાનરહિતે નિગ્રહસ્થાનોદ્ભાવનં નિરનુયોગ્યાનુયોગઃ । નિગ્રહ સ્થાનથી રહિત પ્રતિવાદી વિષે જે નિગ્રહ-સ્થાનનું કથન છે તેનું નામ નિરનુયોગ્યાનુ-યોગ છે.

**નિરર્થકમ્**—અવાચકઃ શબ્દપ્રયોગો નિરર્થકમ્ । જે શબ્દ કોઈ પણ અર્થનો વાચક ન હોય તે શબ્દને અવાચક કહે છે. એવા અવાચક શબ્દનો જે પ્રયોગ તેને નિરર્થક કહે છે. જેમ—“શબ્દનિત્યઃ જબગદશસ્વાત્” એમાં ‘જબગદશ’ એ શબ્દ કોઈ પણ અર્થનો વાચક નથી, માટે એ અવાચક શબ્દપ્રયોગને નિરર્થક કહે છે. [એ એક નિગ્રહસ્થાન છે.]

**નિરાકાઙ્ક્ષા**—શબ્દબોધોપયોગપેક્ષાશૂન્યતા । શબ્દનો બોધ થવાને ઉપયોગી અપેક્ષાથી રહિતપણું તે.

**નિરુક્તમ્**—પદાનામવ્યવર્થનિર્વચનપ્રતિપા-દકમ્ । પદોના અવયવવર્થના વ્યાખ્યાનનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર તે નિરુક્ત.

૨. વૈદિકપદાનાં પર્યર્થવ્યુત્પચાદિપ્રતિપાદકં શાસ્ત્રમ્ । વૈદિક પદોના પર્યાય અને વ્યુત્પત્તિ આદિને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર તે નિરુક્ત.

૩. શબ્દસ્ય સર્વાવિયાનુગમેન પ્રસિદ્ધાર્થાર્થા-ન્તરે વૃત્તિઃ । શબ્દના અથા અવયવોના અર્થને અનુસરીને તેના (શબ્દના) પ્રસિદ્ધ અર્થથી ભિન્ન અર્થમાં જે વૃત્તિ તે નિરુક્તિ. જેમ ‘સોમ’ શબ્દનો અર્થ ‘ઉમા સહિત મહાદેવ’ એમ કરવો તે નિરુક્તાર્થ કહેવાય.

**નિરુપાધિકઞ્ચમઃ**—જે ભ્રમ અધિજ્ઞાનના જ્ઞાનથી દૂર થાય છે તે નિરુપાધિક ભ્રમ કહેવાય છે. સોપાધિક ભ્રમની પેઠે એ પણ બાજી અને આંતર એવો બે પ્રકારનો છે—

(૧) **બાહ્યનિરુપાધિક ભ્રમ**—જેમ છીંપમાં રૂપું દેખાવું; આકાશમાં નીલતા દેખાવી; ઇં.

(૨) **આંતરનિરુપાધિક ભ્રમ**—હું ગૃહી છું; હું બ્રાહ્મણ છું; ઇં.



( ૧૧૬ )

**નિરૂઢલક્ષણા**—અનાદિતાત્પર્યવિષયીભૂતાર્થ-  
નિષ્ઠાલક્ષણા નિરૂઢલક્ષણા । અનાદિ તાત્પર્યના  
વિષયીભૂત અર્થ વિષે રહેલી જે લક્ષણા, તે  
નિરૂઢ લક્ષણા કહેવાય છે. જેમ—“તોલે ઘટઃ ”  
આ વાક્યમાં તોલ પદની નીલગુણવિશિષ્ટ  
દ્રવ્ય વિષે નિરૂઢ લક્ષણા કહેવાય છે. એ  
નિરૂઢ લક્ષણા પ્રાયઃ ‘શક્તિ’ના જેવીજ છે.

**નિરૂપણમ્**—લક્ષણપ્રમાણસ્વરૂપાધિધાનમ્ ।  
પદાર્થનું લક્ષણ, પ્રમાણ અને સ્વરૂપનું કથન  
તે નિરૂપણ.

૨. તત્ત્વજ્ઞાનુકૂલશબ્દપ્રયોગો નિરૂપણમ્ ।  
તત્ત્વજ્ઞાનને અનુકૂળ એવો શબ્દનો પ્રયોગ તે  
નિરૂપણ કહેવાય છે.

**નિરૂપણીયનિષ્ઠસંગતિઃ**—અનન્તરાધિધાન-  
પ્રયોજકજિજ્ઞાસાજનકજ્ઞાનવિષયસ્મરણાનુકૂલસમ્બન્ધઃ ।  
હવે પછી (અવ્યવહિત કાળમાં) જે વસ્તુ  
કહેવાની છે, તેની પ્રયોજક જે જિજ્ઞાસા, તે  
જિજ્ઞાસાનો જનક જે જ્ઞાનનો વિષય તે વિષ-  
યના સ્મરણને અનુકૂળ એવો જે સંબંધ તે  
નિરૂપણીયનિષ્ઠ સંગતિ કહેવાય.

**નિરોધઃ**—ઇન્દ્રિયાણાં વિષયેષ્વો નિપ્રહણમ્ ।  
ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી અટકાવવી તે નિરોધ  
કહેવાય છે.

**નિર્જરઃ** (જૈન મતે)—પુણ્ય અને અપુણ્ય  
નામનાં સર્વ કર્મોનું નાશ કરનાર જે તમ-  
શિવારોહણાદિક તપ છે તેને ‘નિર્જર’  
પદાર્થ કહે છે.

**નિર્ણયપદાર્થઃ**—પ્રમાણના રૂપ જે  
નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે નિર્ણય.

૨. અનુભૂતાર્થકથનં નિર્ણયઃ । અનુભવ કરેલા  
અર્થનું કથન તે નિર્ણય.

૩. યથાર્થાનુભવવર્ણ્યા પ્રમિતિઃ । યથાર્થ  
અનુભવના પર્યાયરૂપ જે પ્રમાણજન્ય જ્ઞાન  
તે નિર્ણય.

૪. નિશ્ચયગ્રાહિણતદમાવાગ્રાહિણ જ્ઞાનં નિર્ણયઃ ।  
નિશ્ચય રૂપ પદાર્થમાં તેમ તેના અભાવરૂપ  
પદાર્થમાં—અનેમાં—રહેલું જે જ્ઞાન તે નિર્ણય  
કહેવાય.

**નિર્દેશઃ**—નિર્દેશ્યતે ડમિધીયતે ડનેનેતિ નિર્દેશઃ ।  
શબ્દવડે અમુક પદાર્થનું નામ કથન કરતું  
તે નિર્દેશ.

**નિર્વાહૈક્યસંગતિઃ**—એકપ્રયોજકપ્રયોજ્યત્વં  
નિર્વાહૈક્યસંગતિઃ । એક પ્રયોજકવડે જે  
પ્રયોજ્યપણું છે, તેનું નામ નિર્વાહૈક્યસંગતિ  
છે. અર્થાત્ જ્યાં એકજ કારણવડે બે ત્રણ  
ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં આ નિર્વાહૈક્યસંગતિ  
કહેવાય છે. જેમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના નિરૂપણ  
પછી પરામર્શ અને અનુમિતિ અનેના નિરૂ-  
પણમાં નિર્વાહૈક્યસંગતિ છે.

**નિર્વિકલ્પકમ્**—સંસર્ગાનિવગાહિજ્ઞાનમ્ ।  
સંસર્ગરૂપ સંબંધને વિષય નહિ કરનાર જ્ઞાન  
તે નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન. જેમ—‘તે આ દેવદત્ત  
છે’ એમાં દેવદત્ત અને તે એ બેનો સંસર્ગ-  
રૂપ સંબંધ નથી (અર્થાત્ તે બે એકજ  
પદાર્થ છે.) માટે એનું એકજ વસ્તુરૂપ જ્ઞાન  
તે નિર્વિકલ્પક કહેવાય.

૨. નિર્ગતો વિકલ્પો વિશેષ્યવિશેષણતાસમ્બન્ધો  
યસ્માત્તત્ । વિકલ્પ એટલે વિશેષ્ય વિશેષણતા  
સંબંધ. તે સંબંધ જેમાં ન હોય તે નિર્વિકલ્પક.

**નિર્વિકલ્પ ( જ્ઞાનમ્ )**—પ્રકારાતા ડનિરૂ-  
પકં જ્ઞાનં નિર્વિકલ્પમ્ । જે જ્ઞાન વિષયનિષ્ઠ  
પ્રકારતાનું નિરૂપક નથી હોતું તે જ્ઞાન નિર્વિ-  
કલ્પક કહેવાય છે. અને જે જ્ઞાન વિષયનિષ્ઠ  
પ્રકારતાનું નિરૂપક હોય છે તે સવિકલ્પ  
કહેવાય છે. તાત્પર્ય આ પ્રમાણે છે—‘આ  
ઘટ છે’ છત્યાદિ જે સવિકલ્પ જ્ઞાન છે, તે  
સવિકલ્પ જ્ઞાનની વિષયતા ઘટ વિષે, ઘટત્વ  
જ્ઞાતિ વિષે, તથા ઘટઘટત્વના સમવાય વિષે,  
એમ ત્રણ વિષે રહે છે. તેમાં ઘટમાં વિશે-  
ષ્યતા નામે વિષયતા રહે છે; ઘટત્વ જ્ઞાતિ-  
વિષે પ્રકારતા નામની વિષયતા રહે છે; તથા  
ઘટ અને ઘટત્વના સમવાયમાં સંસર્ગતા નામની  
વિષયતા રહે છે. વળી જે જે જ્ઞાનની જે  
જે વિષયતા હોય છે, તે તે વિષયતા  
તે તે જ્ઞાન વડે નિરૂપિતજ હોય છે.

( ૧૧૭ )

અર્થાત્ તે તે વિષયતાનું તે તે જ્ઞાન નિરૂપક હોય છે; માટે ‘આ ઘટ’ ઇત્યાદિ સવિકલ્પ જ્ઞાનમાં પ્રકારતાનું નિરૂપકપણું, તથા વિશેષ્યતાનું નિરૂપકપણું, તથા સંસર્ગતાનું નિરૂપકપણું સંભવે છે. માટે એ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનાં પ્રકારતાનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, વિશેષ્યતાનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, તથા સંસર્ગતાનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, એ ત્રણ લક્ષણો સંભવે છે.

અને ‘ઘટ’ તથા ‘ઘટત્વ’ એવા નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ વિષે તો ઉપર કહેલી ત્રણ પ્રકારની વિષયતામાંથી એક પણ વિષયતા હોતી હોતી નથી; પણ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનની ઘટાદિકો વિષે એક ચોથી વિષયતા અંગીકાર કરવામાં આવી છે. માટે એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન ઉપર કહેલી પ્રકારતાખ્ય વિષયતાનું તથા વિશેષ્યતાખ્ય વિષયતાનું, તથા સંસર્ગતાખ્ય વિષયતાનું નિરૂપક હોતું નથી, અને તેથી એ નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષનાં પ્રકારતાખ્યઅનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, તથા વિશેષ્યતાઅનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, તથા સંસર્ગતાઅનિરૂપકજ્ઞાનત્વ, એવાં ત્રણ લક્ષણ સંભવે છે.

જો કે એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન પણ ઘટ, ઘટત્વ, અને સમવાય, એ ત્રણેને વિષય કરે છે, તથાપિ એ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાન ઘડાને વિશેષ્યતા રૂપે વિષય કરતું નથી; ઘટત્વને પ્રકારતારૂપે વિષય કરતું નથી; અને સમવાય સંસર્ગતારૂપે વિષય કરતું નથી. પણ એ નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન કેવળ ઘટ, ઘટત્વ અને સમવાયના સ્વરૂપ માત્રનેજ વિષય કરે છે. આ કારણથીજ ઘટાદિકોમાં નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષની પૂર્વોક્ત ત્રણ વિષયતાથી ભિન્ન એક ચોથી વિષયતા અંગીકાર કરવામાં આવી છે.

**નિર્વિકલ્પસમાધિ:—અસંપન્નાતસમાધિ:**—જ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયવિકલ્પાનવભાસપુર:સરમાત્માને ચિત્ત-સમાધાનમ્ । જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય, એવો ત્રિપુટી-રૂપ વિકલ્પ ન ભાસતાં આત્મામાંજ જે ચિત્તનું સ્થાપન થઇ રહેલું તે નિર્વિકલ્પ સમાધિ. એનેજ અસંપન્નાત સમાધિ કહે છે; તેમ નિર્બીજસમાધિ પણ કહે છે.

**નિર્બીજસમાધિ:**—નિર્ગત ક્લેશકર્માદિવીજં યત્રતિ નિર્બીજસમાધિ: । જે સમાધિમાં ક્લેશ-કર્માદિ બીજ નાશ પામ્યું છે તે સમાધિ નિર્બીજ સમાધિ કહેવાય છે. ( નિવિકલ્પસમાધિ: શબ્દ બુઝા. )

**નિવૃત્તિ:**—દ્વેષજન્યા દ્વેષાવિષયગુણો નિવૃત્તિ: । દ્વેષ વડે જન્ય અને દ્વેષને વિષય નહિ કરનારો એવો જે ગુણ તે નિવૃત્તિ.

૨. પ્રવૃત્ત્યુપાધિવિનાશકો યત્ન: । પ્રવૃત્તિરૂપ ઉપાધિને નાશ કરનારો યત્ન તે નિવૃત્તિ.

૩. દૂર થવાપણું; નાશ પામવાપણું; જતું રહેવાપણું.

**નિશ્ચય:**—સંશયવિરોધિજ્ઞાને નિશ્ચય: । સંશયથી વિરોધી જે જ્ઞાન તે નિશ્ચય કહેવાય છે.

૨. તદભાવાપ્રકારકત્વે સતિ તત્પ્રકારકં જ્ઞાનમ્ । કોઇ પદાર્થના અભાવના પ્રકારનું જ્ઞાન ન હોઇને તે પદાર્થનું જે જ્ઞાન તે નિશ્ચય.

**નિઃશ્રેયસમ્**—આત્મતિક દુઃખ નિવૃત્તિરૂપ મુખ્ય પ્રયોજન; કલ્યાણ; મોક્ષ; મોક્ષશાસ્ત્રનું પરમપ્રયોજન, અપવર્ગ મુક્તિ, બંધનિવૃત્તિ.

**નિષિદ્ધકર્મ**—શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્ર જે કર્મ કરવાનો નિષેધ કયો છે તે કર્મ: જેમ—સ્રહહત્યા, મુરપાન, વગેરે.

૨. પ્રત્યવાયજનકં કર્મ । પાપ ઉત્પન્ન કરે એવું કર્મ તે નિષિદ્ધ કર્મ.

**નિષેધ:**—પુરુષનિવર્તકં વાક્યમ્ । પુરુષને નિવૃત્તિ કરનારું વચન.

૨. અનિષ્ટસાધનતાબોધકવેદાદિવાક્યમ્ । અમુક કર્મ અનિષ્ટનું સાધન છે, એમ બોધ કરનારું વેદશાસ્ત્ર વગેરેનું વચન, તે નિષેધ.

**નિષેધમુક્ષપ્રતીતિ:**—અભાવવાચક નકાર વડે યુક્ત પ્રતીતિને નિષેધમુખપ્રતીતિ કહે છે. જેમ—‘આ ઘડો નથી, આ ઘડો નથી,’ ‘એમ’ નિષેધ કરવાથી ‘આ ઘડાથી ભિન્ન પદાર્થ છે,’ એવી જે પ્રતીતિ થાય છે તે.

**નિષ્કર્ષ:**—સારાંશ; તાત્પર્ય; ખેંચી કાઢેલું કે તારતી કાઢેલું તત્ત્વ.

(૧૧૮)

**નિષ્કામકર્મત્વમ્**—કર્તૃત્વાભિમાનફલેચ્છા-  
માવત્વે સત્યન્તર્વામીશ્વરચરણૈકસમર્પિતત્વમ્ । કર્તા-  
પણાનું અભિમાન અને ઇચ્છાની ધૃત્તિ ન  
હોઇને અંતર્યામી ધૃત્વરના ચરણમાં કર્મનું  
અર્પણ કરવાપણું.

૨. નિર્ગતઃ કામોઽભિલાષો યસ્ય યત્ર વા ।  
જે કર્મનો અથવા જે કર્મમાંથી અભિલાષ  
જતો રહ્યો છે તે નિષ્કામકર્મ કહેવાય.

**નિષ્પરિગ્રહઃ**—કન્યાપાદુકાઘતિરિક્તદ્રવ્યાન-  
જ્ઞીકારઃ । કન્યા અને પાવડીઓ સિવાય ખીજ  
દ્રવ્યનો અંગીકાર ન કરવો તે નિષ્પરિગ્રહ  
કહેવાય.

**નિઃસ્વરૂપત્વમ્**—અપ્રતિપન્નોપાધિકત્વે સતિ  
સ્વરૂપેણ નિષેધપ્રતિયોગિત્વમ્ । કાષ્ઠપણુ ઉપાધિ  
પ્રાપ્ત ન થયેલી હોઇને સ્વરૂપથી નિષેધના  
પ્રતિયોગી હોવાપણું. અર્થાત્ અસ્તિત્વરૂપે  
હોઇને જે નિરૂપાધિક હોય તે અભયૈતન્ય.

**નૈમિત્તિકકર્મ**—કુતશ્ચિન્નિમિતાત્કૃતં કર્મ ।  
કાષ્ઠ એક નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી જે કર્મ  
કરવામાં આવે તે. જેમ-પુત્રની ઇચ્છાના  
નિમિત્તથી પુત્રેષ્ટિયાગ, એ નૈમિત્તિક કર્મ છે.

**નૈમિત્તિકપ્રલયઃ**—મન્વન્તરપ્રલયઃ—  
સર્વકાર્યદ્રવ્યખંસઃ । સંઘર્ષાં કાર્યદ્રવ્યનો નાશ  
થવો તે.

૨. એકસ્મિન્મન્વાદાવપગતેઽપરાધિપત્યાન્તરાલ-  
કાલઃ । એક મનુ આદિક ગયા પછી ખીજ  
મનુનો અમલ થાય, તે વચમાં જે કાળ રહે  
છે તે નૈમિત્તિક પ્રલય. એનેજ મન્વન્તર પ્રલય  
પણુ કહે છે,

૨. કાર્યબ્રહ્મણો દિવસાવસાનનિમિત્તકસ્ત્રૈલેક્ય-  
માત્રપ્રલયઃ । કાર્ય અથ (અહ્નદેવ) નો દિવસ

પૂરો થાય અને રાત પડે તેથી કરીને જે  
ત્રણ લોકનોજ માત્ર લય થાય છે તે નૈમિત્તિક  
પ્રલય કહેવાય છે.

**નૈષ્ઠિકબ્રહ્મચારી**—ચાવજીવં ગૃહીતબ્રહ્મ-  
ચર્યવ્રતઃ । જીવતા સુધી જેણે અહ્યચારી રહે-  
વાનું વ્રત લીધું હોય તે.

**નોદનારવ્યસંયોગઃ**—સ્પર્શવદ્રવ્યસંયોગો  
નોદનારવ્યસંયોગઃ । સ્પર્શવાળા દ્રવ્યનો ખીજ  
મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે સંયોગ તે નોદનારવ્યસંયોગ  
એ નોદનારવ્યસંયોગ શબ્દનો જનક હોતો  
નથી પણ મૂર્ત દ્રવ્યમાં ક્રિયા માત્રનોજ જનક  
થાય છે, જેમ-પાણી ભરાઈ રહેવાથી કાદવ-  
વાળી થયેલી જમીન ઉપર પગ મૂકવાથી શબ્દ  
થતો નથી, પણ સ્પર્શવાળા પગનો તે ભૂમિ-  
પ્રદેશ સાથે સંયોગ થાય છે તે નોદનારવ્ય-  
સંયોગ છે.

**ન્યાયઃ**—પ્રતિજ્ઞાદિવાક્યપચ્ચકસસુદાયો ન્યાયઃ ।  
(૧) પ્રતિજ્ઞા, (૨) હેતુ, (૩) ઉદાહરણ, (૪)  
ઉપનય, અને (૫) નિગમન, એ પાંચ વાક્યોના  
સમુદાયને ન્યાય કહે છે.

૨. લેકશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધદૃષ્ટાન્તો ન્યાયઃ । લોકોમાં  
અને શાસ્ત્રમાં જે પ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત હોય છે  
તેને ન્યાય કહે છે.

૩. પ્રમાણાનુગ્રાહકસ્તર્કો ન્યાયઃ । પ્રમાણને  
ઉપકારક તર્ક તે ન્યાય.

૪. પ્રમાણૈરર્થપરીક્ષણં ન્યાયઃ । પ્રમાણોવાડે  
અર્થની પરીક્ષા કરવી તે ન્યાય.

**ન્યૂનમ્**—યદ્દિચિદવયવશઃચાવયવામિધાનં  
ન્યૂનમ્ । પ્રતિજ્ઞાદિ પાંચ અવયવો યદિચિત્  
પ્રતિજ્ઞાદિરૂપ અવયવથી શન્ય (રહિત) અવ-  
યવોનું જે કથન છે, તેનું નામ ન્યૂન છે.  
(આ એક નિગ્રહસ્થાન છે.)

